

**СОЦІОЛОГІЯ:
ТЕОРІЯ,
МЕТОДИ,
МАРКЕТИНГ**

2024/4
ЖОВТЕНЬ — ГРУДЕНЬ

Науково-теоретичний
часопис

Заснований
Інститутом соціології
НАН України
в липні 1997 року

ISSN 1563-3713

ЗМІСТ

СТАТТІ

*Дембіцький, С. (Київ), Степаненко, В. (Київ), Злобіна, О. (Київ),
Головаха, Є. (Київ), Найдьонова, Л. (Київ).* Психологічні стресори
військового часу: поширеність та ефекти серед населення
України 5

Геєць, В. (Київ). Економічна соціалізація на шляху до солідарного
конструювання реальності 27

Шевченко, С. (Київ). Українські військові мігранти в Польщі:
життя підлітків та їхніх матерів 51

Денисевич, О. (Варшава). Релігія як стратегія подолання труднощів
українцями на початку російського вторгнення в Україну
у 2022 році 85

Karakai, D. (Kyiv), Moskotina, R. (Kyiv). Religious involvement over time:
Assessing measurement invariance of the Religious Involvement scale
in Ukraine 96

Злобіна, О. (Київ). Ресурси психологічної стійкості у протидії
стресорам війни 111

Лісовий, Н. (Київ). Використання технік шкалювання та багатовимірною аналізу для оцінки тиску соціокультурних норм маскулінності на психосоціальний добробут студентів чоловічої статі (на прикладі вибірки з НаУКМА)	135
--	-----

ДИСКУСІЇ

Круглий стіл «Солідаризація українського суспільства у війні та перспективи збереження солідарного соціального потенціалу»	165
--	-----

Показчик публікацій у часопису «Соціологія: теорія, методи, маркетинг» 2024 року	207
--	-----

Нагадуємо!

Журнал «Соціологія: теорія, методи, маркетинг»
розповсюджується тільки за передплатою.

Передплату можна оформити за
Каталогом видань України на 2025 рік:
– на сайті АТ «Укрпошта» www.ukrposhta.ua
– у відділеннях поштового зв'язку
– в операційних залах поштамтів
– у пунктах приймання передплати

Передплатний індекс
за Каталогом періодичних видань України 2025 року — **74276.**

CONTENTS

ARTICLES

Dembitskyi, S. (Kyiv), Stepanenko, V. (Kyiv), Zlobina, O. (Kyiv), Golovakha, Ye. (Kyiv), Naidionova, L. (Kyiv). Wartime psychological stressors: proliferation and effects among the Ukrainian population..... 5

Heyets, V. (Kyiv). Economic socialization on the way to solidarity construction of reality 27

Shevchenko, S. (Kyiv). Ukrainian war migrants in Poland: lives of the adolescents and their mothers..... 51

Denysevych, O. (Warszawa). Religion as a strategy for Ukrainians to overcome difficulties at the beginning of the Russian invasion of Ukraine in 2022 85

Karakai, D. (Kyiv), Moskotina, R. (Kyiv). Religious involvement over time: Assessing measurement invariance of the Religious Involvement scale in Ukraine 96

Zlobina, O. (Kyiv). Resources of psychological resilience in combating the stressors of war..... 111

Lisovyi, N. (*Kyiv*). Using scales and multidimensional analysis techniques to assess the pressures of sociocultural norms regulating masculinity on the psychosocial well-being of college male students (based on a sample from NaUKMA)..... 135

DISCUSSIONS

The round-table discussion “Solidarity of Ukrainian society in the war and prospects for preservation the solidarity social potential” 165

Index of publications in “Sociology: Theory, Methods, Marketing” in 2024 207

Підписано до друку 26.11.2024 р. Формат 70×108/16.
Ум. друк. арк. 13.12. Обл.-вид. арк. 13,37. Тираж 100 прим. Зам. № 2611/24.

Оригінал-макет підготовлений редакцією журналу
“Соціологія: теорія, методи, маркетинг”

Віддруковано ФОП Андрієвська Л.В., м. Київ, 02099, вул. Бориспільська, 9а
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 5190 від 29.08.2016 р.

СЕРГІЙ ДЕМБИЦЬКИЙ,

член-кореспондент НАН України, доктор соціологічних наук, заступник директора Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

SERHII DEMBITSKYI,

Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Doctor of Sciences in Sociology, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Deputy Director, Institute of Sociology, NAS of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

sociotest.solution@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-7958-3557>

ВІКТОР СТЕПАНЕНКО,

доктор соціологічних наук, головний науковий співробітник відділу історії та теорії соціології, Інститут соціології НАН України (01021, Київ, Шовковична, 12)

VIKTOR STEPANENKO,

Doctor of Sociological Sciences, Chief Research Fellow at the Department of History and Theory of Sociology, Institute of Sociology, NAS of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

vikstepa@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3623-0057>

ОЛЕНА ЗЛОБИНА,

доктор соціологічних наук, завідувачка відділу соціальної психології, Інститут соціології НАН України (01021, Київ, Шовковична, 12)

OLENA ZLOBINA,

Doctor of Sciences in Sociology, Head of the Department of Social Psychology, Institute of Sociology, NAS of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

ezlobina@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-2593-788X>

ЄВГЕН ГОЛОВАХА,

член-кореспондент НАН України, доктор філософських наук, професор, директор Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

YEVHEN GOLOVAKHA,

Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Doctor of Sciences in Philosophy, Director of the Institute of Sociology, NAS of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

golos100@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2961-1262>

ЛЮБОВ НАЙДЬОНОВА,

член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, заступник директора Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (04070, Київ, Андріївська, 15); професор Інституту психології Польської академії наук (00-378, Варшава, Стефана Яраша, 1)

LUBOV NAIDIONOVA

Corresponding Member of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Doctor of Sciences in Psychology, Deputy Director of the Institute of Social and Political Psychology, NAES of Ukraine (15, Andriyivska St., Kyiv. 04070); Professor at the Institute of Psychology, Polish Academy of Sciences (1, Stefana Jarasza, Warsaw, 00-378)

mediasicolo@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1222-295X>

Психологічні стресори військового часу: поширеність та ефекти серед населення України¹

У праці (Aneshensel, Mitchell: 2014), в якій детально розглянуто процес стресу саме із соціологічної точки зору, К. Анешенсел та У. Мітчел хоча й починають зі стресорів, але не дають їм визначення, трактуючи їх як самозрозумілий концепт. Водночас, очевидною є комплексність та багаторівневість цього поняття, що також впливає зі вказаної статті. Але хоч би яким інтуїтивно зрозумілим був цей концепт, слід запропонувати для нього робоче визначення. Для цього звернімося до відомої праці Р. Сапольскі, в якій стресор визначено як будь-який об'єктивний чи суб'єктивний чинник, що виводить людину з гомеостатичної рівноваги (у більш сучасному формулюванні — з алостатичної рівноваги) (Sapolsky, 2004). Відповідно, за впливу такого чинника починається реакція на стрес, що становить комплексні функціональні зміни в діяльності організму в заданих умовах.

Комплексність та багаторівневість стресорів походить від їхнього типологічного різноманіття (несподівана травма, життєві події, повсякденні негаразди, відсутність подій, хронічні стресори, хронічна травма), тривалості (дискретні, переривчасті, хронічні), важкості (слабкі, помірні, важкі), рівня (макро,

¹ Статтю підготовлено в перебігу виконання науково-дослідницької роботи «Стресові стани населення України в контексті війни: розповсюдженість, групи ризику та шляхи компенсації» (державний реєстраційний номер: 0123U100793) за конкурсною тематикою НАН України «Наукові і науково-технічні (експериментальні) роботи за пріоритетним напрямом “Українське суспільство в умовах війни, повоєнної трансформації та європейської інтеграції” на 2023-2024 рр.» (шифр: 6541230).

мезо, мікро) та параметрів життєвого курсу (життєвий етап, відповідність ключовим моментам, послідовність) (Aneshensel, Mitchell, 2014: pp. 59–64). На нашу думку, для виокремлення тих стресорів, які є характерними для населення країн у стані війни, слід спиратися саме на фактичні різновиди стресорів, які виникають у відповідних умовах. У цьому контексті релевантним є досвід вивчення стресорів у низці країн, які пройшли або перебувають у стані війни або перманентних військових конфліктів та пов'язаних з ними загроз, — Ізраїлю, Лівану, Югославії, Хорватії, Афганістану. Більшість відповідних стресорів поєднуються в подієвому контексті подовженої травматичної ситуації, яка характеризується хронічними психологічними травмами військового характеру, загрозою терору, спорадичних або повторюваних терористичних атак, постійною незахищеністю, травматичними стресовими реакціями тощо (Nuttman-Shwartz, Shoval-Zuckerman, 2016: pp. 3; Pat-Horenczyk, Schiff, 2019: p. 71).

Отже, розглянемо стресори військового часу, згадувані в різних дослідженнях.

Аналіз літератури

До різновидів стресорів під час війни відносять такі:

1. *Тероризм*: небезпека відповідного характеру, досвід поранень або смерті знайомих чи близьких через теракти (Bleich, Gelkopf, Solomon, 2003: pp. 615–616; Hobfoll, Canetti-Nisim, Johnson, 2006: p. 210; Michultka, Blanchard, Kalous, 1998: p. 2; Palmieri et al., 2008: p. 1210).

2. *Ракетні удари*: особиста загроза, знайомство з людьми, які були травмовані або загинули через ракетні удари, втрата близьких через ракетні обстріли, присутність при вибухах та широкомасштабних руйнуваннях житлових районів (Diamond et al., 2010: p. 24; Gelkopf et al., 2012: p. 759; Michultka, Blanchard, Kalous, 1998: p. 2; Nickerson et al., 2014: p. 5; Palmieri et al., 2008: p. 1210).

3. *Перебування в зоні бойових дій*: відчуття небезпеки в цілому та зокрема вдома, бойові дії в місці постійного проживання, присутність при загибелі інших людей, знаходження в зоні постійного ураження снайперського вогню, вимушена евакуація в небезпечних умовах, вплив зброї масового ураження (наприклад, біологічної чи хімічної), вплив негативної психологічної атмосфери (наприклад, масової істерії навколишніх людей), зіткнення з мертвим тілом, яке тривалий час лишається в одному місці, небезпека через пожежу, потрапляння або присутність при аварії будь-якого транспортного засобу через військові дії, перетинання блокпостів (Farhood, Dimassi, Lehtinen, 2006: p. 337; Farhood et al., 1993: p. 1559; Karam, Ghosn, 2003: p. 414; Michultka, Blanchard, Kalous, 1998: p. 2; Miller et al., 2008: p. 621; Nickerson et al., 2014: p. 5).

4. *Труднощі, викликані еміграцією*: необхідність переїздити або залишити дім назавжди, перетин лінії розмежування сторін, що воюють, необхідність вивчення нових мов, вимушене безробіття та пошук роботи, проживання в несприятливих умовах на новому місці, різке збідніння родини через еміграцію, критична залежність від державної або благодійної допомоги на новому місці, конфлікти в родині через еміграцію, хвилювання через членів родини, які залишилися в зоні військового конфлікту, невпевненість у майбутньому на новому

місці, тривале перебування в таборах для переселенців (Diamond et al., 2010: p. 24; Farhood et al., 1993: p. 1559; Karam, Ghosn, 2003: p. 414; Miller, Rasmussen, 2017: p. 4).

5. *Злочини проти особистості — респондента або іншої людини у його присутності*: жорстоке поводження та побиття, позбавлення волі, перебування в концентраційних таборах, сексуальне насильство або відповідні загрози, рабство, викрадення, тортури, експлуатація, вигнання, страти, зіткнення з погрозами застосування зброї, завдання навмисних поранень стрілецькою зброєю (Eagle, Kaminer, 2013: p. 87; Farhood, Dimassi, Lehtinen, 2006: p. 337; Karam et al., 1999: pp. 271–272; Karam, Ghosn, 2003: p. 414; Michultka, Blanchard, Kalous, 1998: p. 2; Nickerson et al., 2014: p. 5).

6. *Економічні втрати*: пошкодження, конфіскація або знищення власності або помешкання, матеріальні втрати через здирництво або грабіж, зниження економічного статусу, критична нестача коштів, відчутне зниження доходів, банкрутство, неможливість знайти роботу (Farhood, Dimassi, Lehtinen, 2006: p. 337; Farhood et al., 1993: p. 1559; Gelkopf et al., 2012: p. 759; Hobfoll, Canetti-Nisim, Johnson, 2006: p. 210; Karam et al., 1999: p. 271–272; Karam, Ghosn, 2003: p. 414; Miller et al., 2008: p. 621; Nickerson et al., 2014: p. 5; Palmieri et al., 2008: p. 1210).

7. *Травма ідентичності*: дискримінаційні процеси в суспільстві, стигматизація, порушення прав окремих груп унаслідок війни (Eagle, Kaminer, 2013: p. 90; Karam, Ghosn, 2003: p. 414).

8. *Депривація базових потреб*: відсутність їжі або води, відключення електроенергії та пов'язані з цим проблеми, гармидер в помешканні та незадовільні умови проживання (Farhood, Dimassi, Lehtinen, 2006: p. 337; Farhood et al., 1993: p. 1559; Karam, Ghosn, 2003: p. 414; Michultka, Blanchard, Kalous, 1998: p. 2; Miller et al., 2008: p. 621; Nickerson et al., 2014: p. 5).

9. *Негаразди зі здоров'ям*: відсутність доступу до медичної допомоги в разі проблем зі здоров'ям, серйозні травми або хвороби під час військових дій, проблемами зі здоров'ям в когось із членів сім'ї, зіткнення з людьми, які мали проблемами зі здоров'ям під час військових дій (Farhood, Dimassi, Lehtinen, 2006: p. 337; Karam et al., 1999: p. 271–272; Michultka, Blanchard, Kalous, 1998: p. 2; Miller et al., 2008: p. 621; Nickerson et al., 2014: p. 5).

10. *Відсутність доступу до державних послуг*: освіти, охорони здоров'я, працевлаштування тощо (Karam, Ghosn, 2003: p. 414).

11. *Руйнування соціальних зв'язків*: перебування в ізоляції через війну, вимушена розлука з членами сім'ї, викрадення або втрата члена сім'ї або близької людини, відсутність підтримки з боку близьких, конфлікти між членами родини (Farhood, Dimassi, Lehtinen, 2006: p. 337; Farhood et al., 1993: p. 1559; Karam, Ghosn, 2003: p. 414; Michultka, Blanchard, Kalous, 1998: p. 2; Miller et al., 2008: p. 621; Nickerson et al., 2014: p. 5).

12. *Відповідальність під час війни за неповнолітніх дітей* (Miller et al., 2008: p. 621). Очевидно, що тут можна додати й інші категорії осіб, які потребують піклування, — людей похилого віку, людей, які мають фізичні чи психічні обмеження тощо.

13. *Попередній стресовий досвід*, що актуалізується через війну (Gavrilovic, 2002: p. 260).

Окремої уваги також заслуговує категоризація стресорів, з якими стикаються військові під час безпосередніх бойових дій. Доволі повний перелік відповідних стресорів був запропонований на підставі вивчення досвіду військових, які брали участь у війні в Хорватії й Боснії та Герцеговині у 1991–1995 роках (Jović et al., 2002: pp. 61–62):

1. *Досвід активного бою*: вогонь по ворожому військовослужбовцю, вбивство ворожого військовослужбовця, участь у «зачистці поля бою», участь у вуличних боях, взяття ворожого військовослужбовця в полон, участь у «рукопашному бою», конвоювання чи охорона полонених.

2. *Досвід чужої смерті або поранення*: зіткнення з понівеченими трупами, перебування при вбивстві людини, важкому пораненні іншого снарядом/міною, зіткнення із трупами ворожих військовослужбовців після бою, в якому брав участь, евакуація пораненого під час бою, евакуація мертвих військовослужбовців, зіткнення з мертвими цивільними.

3. *Втрата організаційної/військової структури*: поранення або загибель частини військовослужбовців підрозділу через помилку командування або зраду, невинуватий відступ, дезертирство частини військовослужбовців підрозділу, зіткнення з нехваткою боєприпасів під час бою, залишення наодинці під час бою, потрапляння у засідку, відмова виконувати невинуватий наказ.

4. *Депривація, пов'язана з війною*: необхідність ночувати просто неба, під дощем або у воді, спати на відкритому повітрі, при температурі нижчій за нуль, втрата зв'язку з командним пунктом, неможливість залишити передову тривалий час, присутність при втраті або важкому пораненні товариша, примушення до тривалих маршів або каторжних робіт, тривала відсутність можливості поїсти або поспати.

5. *Травма*: поранення в бою, перебування у госпіталі після отриманого поранення, поранення під час обстрілу, втрата частини тіла або інше каліцтво на війні.

6. *Життя у ворожому оточенні*: перебування у якості «живого щита», примус працювати на ворога на передовій, облави та обшуки з боку військовослужбовців супротивника, образа або приниження з боку інших членів підрозділу, тривала відсутність новин від родини, неможливість довгий час бачитися з родиною, зіткнення з неприязним ставленням з боку сусідів, залишення наодинці у скрутній життєвій ситуації без допомоги від тих, на кого розраховував.

7. *Ув'язнення/катування*: зіткнення у полоні зі знущаннями або катуваннями інших людей, перебування об'єктом фізичних знущань або катувань, перебування в таборі чи «приватній тюрмі», знаходження у полоні в одиночній камері, необхідність виконувати каторжні роботи, перебування об'єктом сексуального насильства на війні, сексуальне або фізичне насильство щодо членів родини військовослужбовця, зіткнення у полоні із сексуальним насильством над іншими людьми, знущання та катування членів родини, за якими спостерігав військовослужбовець, перебуваючи в полоні, вбивство інших людей на очах у полоненого.

8. *Небезпеки, пов'язані з бойовою обстановкою*: ворожа атака, яка застала зненацька, потрапляння на мінне поле, розрив снаряду поруч, куля, що пройшла поряд.

Отже, стресори військових, які брали участь у безпосередніх бойових діях, можна розділити на специфічні (досвід активного бою, втрата організаційної/військової структури, небезпеки, пов’язані з бойовою обстановкою) та загальні (усі решта). Однак саме специфічні стресори зумовлюють додатковий рівень стресового навантаження на військовослужбовців, який не тільки вирізняє їх з-поміж усього населення, а й передбачається від початку в якості потенційної частини життєвого курсу відповідної професійної групи.

Руйнівний потенціал стресорів війни: ціннісна перспектива

Описані стресори дають змогу оцінити руйнівний вплив, який війна чинить на повсякденне життя індивідів. Для наочності такого впливу ми використаємо ціннісний аналіз, що полягає у зіставленні ціннісних вимірів індивідуального життя зі стресорами, які під час війни погіршують умови реалізації відповідних цінностей або чинять на останні безпосередній негативний вплив (див. табл. 1). При цьому ми будемо спиратися на системний підхід до вивчення індивідуальних цінностей, запропонований у роботах С. Дембіцького (Дембіцький та ін., 2019; Дембіцький, 2022).

Таблиця 1

**Зіставлення індивідуальних цінностей зі стресорами,
що можуть чинити негативний вплив під час війни**

Індивідуальна цінність	Стресор
Фізичне здоров’я — хороше фізичне самопочуття і стан здоров’я	Тероризм та ракетні удари, злочини проти особистості, депривація, негаразди зі здоров’ям, відсутність доступу до державних послуг
Психологічний комфорт — хороший емоційний стан	УСІ СТРЕСОРИ
Міжособистісні стосунки — підтримання стосунків з рідними та/або іншими близькими людьми	Еміграція, злочини проти особистості, розрив соціальних зв’язків
Особиста свобода — побудова свого життя відповідно до власних планів	Перебування в зоні бойових дій, злочини проти особистості, травма ідентичності
Моральність — здійснювати свої вчинки, керуючись власними моральними орієнтирами	Потенційно* : перебування в зоні бойових дій, еміграція, злочини проти особистості
Домашній комфорт — домашній затишок і хороші умови за місцем проживання	Тероризм та ракетні удари, перебування в зоні бойових дій, еміграція, злочини проти особистості, депривація
Знання — отримання важливої інформації та/або вивчення навколишнього світу	Перебування в зоні бойових дій, злочини проти особистості, депривація, відсутність доступу до державних послуг
Багатство — наявність значних фінансових та/або матеріальних ресурсів	Перебування в зоні бойових дій, еміграція, злочини проти особистості, економічні втрати
Самореалізація — досягнення високих цілей у професійній, творчій або іншій сфері	Перебування в зоні бойових дій, злочини проти особистості, негаразди зі здоров’ям

Індивідуальна цінність	Стресор
Краса — зовнішня привабливість, зокрема модний одяг	Перебування в зоні бойових дій, злочини проти особистості, депривація, негаразди зі здоров'ям
Дозвілля — проведення вільного часу собі на втіху, розваги	Тероризм та ракетні удари, перебування в зоні бойових дій, злочини проти особистості, економічні втрати, негаразди зі здоров'ям
Статус — престиж, відомість, популярність	Еміграція, економічні втрати, травма ідентичності
Влада — можливість керувати, вирішувати, що робити іншим людям	Перебування в зоні бойових дій, еміграція, злочини проти особистості, економічні втрати, травма ідентичності, розрив соціальних зв'язків

* Щодо цінності моральності ми виходимо з того, що це єдиний ціннісний вимір, який людина може зберегти за будь-яких обставин, навіть у найважчих умовах військового часу, в найгіршому випадку — ціною власного життя.

Звісно, можна дискутувати щодо окремих позицій — звужувати або розширювати набір стресорів, але головний факт, який ми хотіли тут продемонструвати, полягає в тому, що не існує жодної ціннісної сфери індивідуального життя, яка **напрямую** не може бути порушена деструктивним чином через стресори, породжувані війною та дотичними до неї явищами.

Понад те, ситуація перебування в зоні активних бойових дій створює комплексний стресовий вплив на індивідуальному рівні життєдіяльності, тобто порушує існування індивіда одразу в кількох ціннісних вимірах, серед яких з дуже великою ймовірністю виявляються три найголовніші — фізичне здоров'я, психологічний комфорт та міжособистісні стосунки.

Слід також зазначити, що негативний вплив психологічних стресорів на індивідуальну життєдіяльність може відбуватися як прямо, так і опосередковано. Прямий вплив полягає у знищенні або негативному трансформативному впливі на ціннісні об'єкти через ті чи ті стресори, опосередкований — у підвищенні психологічного дистресу індивіда, який звужує мотивацію, виснажує сили та заважає долати перешкоди на шляху реалізації ціннісних устремлінь.

Враховуючи багатоаспектність потенційного впливу стресорів військового часу на повсякденність індивіда, спробуємо виокремити найсуттєвіші патерни їхнього впливу в українських реаліях, спираючись на наші емпіричні знахідки.

Стресори війни: поширеність та психологічний ефект (результати емпіричного аналізу)

Дизайн. Польовий етап дослідження був проведений Соціологічною групою «Рейтинг» на замовлення Інституту соціології НАН України на всій території України (крім окупованих територій Донбасу та Криму) 6–10 жовтня 2023 року. Збирання даних проводилося у форматі «mixed mode» із застосуванням Computer Assisted Telephone Interviewing (CATI) для рекрутинга респондентів та Computer Assisted Web Interviewing (CAWI) для відповідей респондентів за основним блоком анкети. Вибірка, що була використана для фінального аналізу, включає 2767 респондентів і репрезентує жителів України у віці від 18 до 69, які

користуються смартфоном (орієнтовно — 74% дорослого населення України). Вибірка не включає українців, які зараз не перебувають в Україні. Похибка вибірки з довірчою імовірністю 0,95 та врахуванням дизайн-ефекту становить $\pm 2,0\%$. Коефіцієнт досяжності респондентів — 9,5%.

Інструмент. Як головні інструменти було використано перелік стресорів (28 індикаторів після пілотного опитування), питання про досвід проживання в зоні бойових дій, міграцію, а також експрес-тест психологічного дистресу «SCL-9-NR» (Дембіцький, 2022).

Також варто окремо згадати про такий пункт у переліку стресорів, як «Пригадування стресового досвіду з минулого та відповідні негативні відчуття». На підставі аналізу літератури було зафіксовано низку стресорів, що підпадають під цю категорію. Але ми не стали їх конкретизувати в окремих пунктах, а залишили один загальний. Таке рішення було прийнято через те, що пряма вказівка на відповідні стресори може бути травмувальною для респондентів. По-перше, це не є прийнятним з етичних міркувань. По-друге, це могло знизити рівень участі в опитуванні. Тому, якщо респонденти відповідали, що пригадування стресового досвіду з минулого є актуальним для них (таких виявилось 44,4%), то останнім питанням в анкеті для них було прохання вказати, що саме вони мали на увазі.

Статистичний аналіз. Для аналізу було використано *t*-критерій Стьюдента при порівнянні залежної змінної між двома групами, однофакторний дисперсійний аналіз — при порівнянні між більш як двома групами, а також лінійну регресію — для побудови моделей пояснення вираженості психологічного дистресу на підставі комплексу стресорів військового часу.

Результати. Для початку оцінимо, наскільки суттєво через широкомасштабне вторгнення у лютому 2022 року зросла кількість жителів України, які мають досвід війни. До відповідної групи осіб ми віднесли три категорії: 1) тих, хто жили в зоні бойових дій і брали участь у війні зі зброєю в руках; 2) тих, хто жили в зоні бойових дій і допомагали військовим в зоні бойових дій; 3) тих, хто жили в зоні бойових дій, але не брали в них жодної участі.

Варто зазначити, що ще напередодні широкомасштабного вторгнення близько 18% опитаних вже мали досвід війни. Подальша агресія Російської Федерації збільшила їх частку майже до 44% (див. табл. 2).

Таблиця 2

Динаміка досвіду війни серед населення України, %

Чи жили респонденти в зоні бойових дій?	До 2022	Після 24.02.2022
Так, і брали участь у війні зі зброєю в руках	2,8	6,6 (+3,8)
Так, і допомагали військовим	3,9	11,4 (+7,5)
Так, і не брали участі у військових діях	11,5	25,5 (+14,0)
Ні, не жили	81,8	56,4

Враховуючи істотний вплив статі на показники психологічного дистресу в контексті досвіду війни, поглянемо на ці дані роздільно для чоловіків та жінок (див. табл. 3–4). Серед чоловіків вплив досвіду війни на вираженість психоло-

гічного дистресу фактично відсутній ($F = 1,0$; $df = 3$; $p\text{-value} = 0,38$). Тут можна зазначити лише дещо меншу частку тих, хто має високий рівень психологічного дистресу, серед чоловіків, які не брали ніякої участі в бойових діях.

У жінок характер зв'язку є зовсім іншим — чим більшу залученість до практик війни зафіксовано, тим вищими є показники психологічного дистресу ($F = 3,2$; $df = 3$; $p\text{-value} = 0,02$). Особливо показовою є група жінок, які брали участь у військових діях зі зброєю в руках — серед них абсолютна більшість демонструють підвищений або високий рівень психологічного дистресу.

Загалом з огляду на кращу ситуацію серед тих, хто не брав ніякої участі у бойових діях (навіть якщо жив у зоні бойових дій), можна констатувати певний зв'язок між досвідом війни та погіршенням психологічного самопочуття. Втім, для чоловіків він є мінімальним, а для жінок — визначається безпосередньою участю (близько 12% усіх жінок).

Таблиця 3

Зв'язок між досвідом війни та психологічним дистресом (чоловіки)

Чи жили респонденти в зоні бойових дій?	<i>n</i>	Рівень психологічного дистресу, %		
		Нормальний	Підвищений	Високий
Так, і брали участь у війні зі зброєю в руках	131	75,6	15,3	9,2
Так, і допомагали військовим	152	74,3	14,5	11,2
Так, і не брали участі у військових діях	253	75,5	17,4	7,1
Ні, не жили	737	75,7	18,2	6,1

Таблиця 4

Зв'язок між досвідом війни та психологічним дистресом (жінки)

Чи жили респонденти в зоні бойових дій?	<i>n</i>	Рівень психологічного дистресу, %		
		Нормальний	Підвищений	Високий
Так, і брали участь у війні зі зброєю в руках	33	48,5	30,3	21,2
Так, і допомагали військовим	141	53,9	28,4	17,7
Так, і не брали участі у військових діях	403	65,5	21,6	12,9
Ні, не жили	917	64,0	24,1	11,9

Безпосереднім наслідком широкомасштабних військових дій також є масова міграція населення з територій, охоплених війною. Хоча негативний психологічний ефект міграції спостерігається серед представників обох статей, його специфіку також краще демонструвати окремо серед чоловіків та жінок (див. табл. 5–6).

Серед жінок негативна психологічна реакція щодо міграції є дещо слабшою порівняно з досвідом безпосереднього зіткнення з військовими діями (за умови безпосередньої участі), але все одно залишається значною ($t = -2,9$; $df = 276,2$; $p\text{-value} = 0,005$). Серед чоловіків ефект є слабшим, але асоціюється при цьому з гіршими психологічними наслідками, ніж будь-яка форма участі у військових діях серед чоловіків ($t = -3,3$; $df = 393,7$; $p\text{-value} = 0,001$).

Таблиця 5

Зв’язок між зміною місця проживання та психологічним дистресом (чоловіки)

Чи змінив респондент місце проживання після 24.02.2022	n	Рівень психологічного дистресу, %		
		Нормальний	Підвищений	Високий
Так	203	71,9	18,2	9,9
Ні	1070	76,2	17,1	6,7

Таблиця 6

Зв’язок між зміною місця проживання та психологічним дистресом (жінки)

Чи змінив респондент місце проживання після 24.02.2022	n	Рівень психологічного дистресу, %		
		Нормальний	Підвищений	Високий
Так	273	54,9	26,7	18,3
Ні	1221	64,9	23,3	11,7

Наступним кроком у розумінні дії стресорів, зумовлених війною, є детальний аналіз їх, безвідносно до перебування індивідів у зоні бойових дій. Перш за все поглянемо на поширеність стресорів (див. табл. 7).

Таблиця 7

Актуальність стресорів війни, %

Стресори	Не актуально	Важко сказати	Актуально
fct1.28. Переживання через почуте і побачене в медіа (радіо, телебачення, інтернет)	7,1	12,1	80,8
fct1.2. Безпосередня загроза для життя близьких	7,4	18,5	74,1
fct1.15. Необхідність бути відповідальним за інших та опікуватися ними	17,1	14,4	68,5
fct1.1. Безпосередня загроза для власного життя	12,2	32,6	55,2
fct1.19. Критичне для Вас/Вашої родини зниження доходів	17,3	22,6	60,1
fct1.8. Тимчасові або постійні проблеми з електрикою, водою, опаленням	22	20,4	57,6
fct1.5. Проблеми зі здоров’ям, з якими зіткнулися Ваші близькі	22,7	20,2	57
fct1.11. Вимушена розлука з близькими людьми	30,4	9,2	60,4
fct1.18. Значні фінансові або матеріальні втрати	24,2	24,1	51,6
fct1.7. Масова паніка через воєнну небезпеку або інші інциденти	27,1	27,1	45,8
fct1.3. Отримання або загострення тимчасових ушкоджень здоров’я	29,3	23,3	47,4
fct1.26. Пригадування стресового досвіду з минулого та відповідні негативні відчуття	31,1	24,5	44,4
fct1.4. Отримання або загострення каліцтв чи хронічних захворювань	35,1	20,6	44,2
fct1.22. Виконання своїх робочих обов’язків без можливості нормально відпочити	40,6	21,9	37,5
fct1.21. Виконання своїх робочих обов’язків в небезпечних умовах	43,5	21,3	35,2

Стресори	Не актуально	Важко сказати	Актуально
fct1.20. Втрата роботи	49,3	15,5	35,1
fct1.23. Вимушене залишення власної домівки на тривалий час	56,3	10,1	33,6
fct1.6. Перебування в ситуації, коли були важко поранені або загинули люди	53,4	16,3	30,3
fct1.14. Конфлікти зі знайомими або колегами, спровоковані воєнною ситуацією	51,8	19,7	28,5
fct1.10. Відсутність доступу до необхідних державних послуг...	52,3	21,3	26,5
fct1.13. Конфлікти з близькими людьми, спровоковані воєнною ситуацією	56,8	17,7	25,4
fct1.27. Необхідність внаслідок складних обставин заподіювати вчинки, яких не схвалюєш	52	27,9	20,1
fct1.9. Відсутність доступу до необхідних Вам ліків або необхідної медичної допомоги	56,2	20,2	23,6
fct1.12. Недостатня підтримка з боку близьких, незважаючи на гостру потребу в ній	62,7	20	17,3
fct1.25. Зміна місця проживання на постійних засадах	73,2	12,9	13,9
fct1.16. Дискримінація через Вашу належність до певної соціальної групи	74,1	13,8	12,1
fct1.24. Погані умови проживання на новому місці	74,1	15,3	10,6
fct1.17. Напади на Вас, образи, цькування в соціальних мережах	82,3	9,6	8,2

Стресори, які генеруються ситуацією війни та з якими зіткнулася абсолютна більшість населення, утворюють різномірний комплекс, що включає переживання через повідомлення у ЗМІ, загрози своєму життю та життю близьких, проблеми зі здоров'ям близьких та вимушена розлука з ними, відповідальність за інших, критичне зниження доходів та фінансові проблеми, погіршення якості життя через проблеми з електрикою, водою та опаленням.

За використання у лінійній регресії зазначених найпоширеніших стресорів як незалежних змінних для пояснення адитивного значення психологічного дистресу (згідно з експрес-тестом «SCL-9-NR») у моделі залишаються три з них ($R^2 = 9,8\%$): проблеми зі здоров'ям, з якими зіткнулися близькі, значні фінансові або матеріальні втрати та переживання через почуте і побачене в медіа.

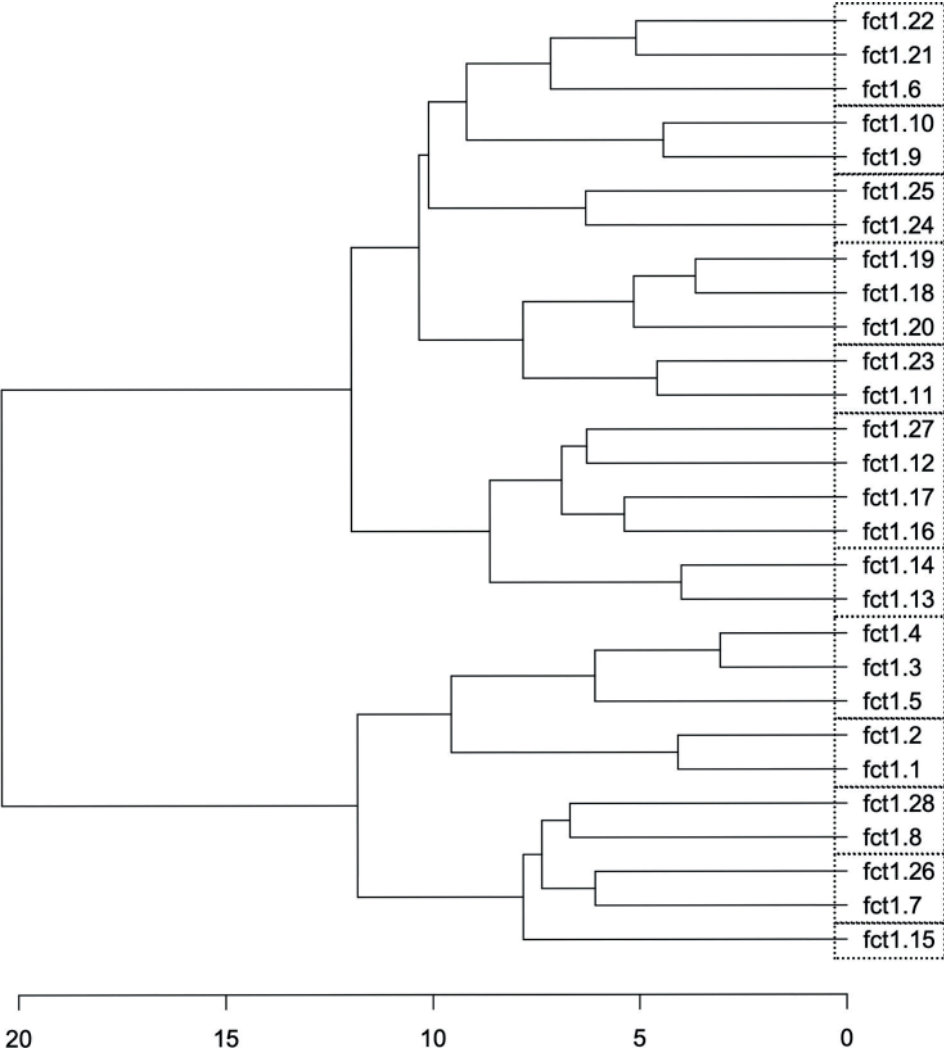
Утім, структурування стресорів потребує більш обґрунтованого підходу, ніж групування їх просто за поширеністю. З огляду на це, ми провели ієрархічну класифікацію стресорів (метод Варда) на підставі стандартизованих даних. Стандартизація в цьому випадку полягала у розрахунку пропорцій по кожному стресору, які показують частку збігів відповідей «Актуально» для відповідного стресора з усіма іншими стресорами. При цьому за 1, або за 100%, приймається кількість респондентів, які обрали відповідь «Актуально» щодо відповідного стресора.

Розглянемо приклад розрахунку. Для стресора «Безпосередня загроза для власного життя» (код «fct1.1») варіант відповіді «Актуально» вказали 1528 рес-

пондентів, отже за 1, або за 100%, щодо цього стресора приймається значення 1528. Далі розраховуються частки збігів відповідей «Актуально» між цим та іншими стресорами. Із другим за списком стресором вона дорівнює 0,95 (1454/1528), із третім — 0,61 (933/1528) і так далі.

Відповідно, для кожного стресора формується вектор значень, які при складанні утворюють матрицю, на базі якої здійснюється ієрархічна кластеризація. Цей підхід дає змогу зменшити вплив на результати аналізу незмістовного фактора, що має абстрактний кількісний характер. Останній полягає у більш імовірному групуванні тих подій чи елементів (в нашому випадку — стресорів), які частіше траплялися, безвідносно до їхньої сутнісної пов’язаності.

На підставі результатів кластерного аналізу та змістових міркувань щодо них ми виокремили 12 груп стресорів (див. рис.): 1) досвід перебування в небез-

печних ситуаціях; 2) недостатність соціальних (в широкому значенні) послуг; 3) проблеми, пов'язані з переїздом на нове місце проживання на постійних засадах; 4) труднощі матеріального характеру; 5) залишення домівки на тривалий час та розлука із близькими; 6) дискримінація, недостатність підтримки з боку близьких та моральні дилеми; 7) спровоковані війною конфлікти із близькими та оточенням; 8) проблеми зі здоров'ям — власним та близьких; 9) загроза для свого та життя близьких як імовірність; 10) масові негативні ефекти (повідомлення у ЗМІ та проблеми із життєзабезпеченням помешкань); 11) травматичні спогади, зокрема досвід масової паніки; 12) відповідальність за інших.

Далі ми побудуємо регресійні рівняння для кожної з наведених вище груп стресорів (див. табл. 8). Отримані результати уможливають визначення релевантних, з точки зору пояснення вираженості психологічного дистресу, змінних окремо для кожної групи стресорів.

Як видно, в ізолюваному вигляді актуальними залишаються усі групи стресорів, за винятком відповідальності за інших. При цьому до найбільш суттєвих груп стресорів належать травматичні спогади ($R^2 = 9,6\%$), дискримінація, недостатня підтримка та моральні дилеми ($R^2 = 8,0\%$), масові негативні ефекти ($R^2 = 4,4\%$), конфлікти з близькими та оточенням ($R^2 = 4,3\%$), а також труднощі матеріального характеру ($R^2 = 3,9\%$).

Таблиця 8

Групи стресорів: загальні показники регресійних рівнянь

Група стресорів або окремий стресор	Змінні в моделі	F / df	$p\text{-value}$	R^2	Змінні, які слід залишити
Досвід перебування в небезпечних ситуаціях	fct1.6, fct1.21 fct1.22	6,7 / 6	< 0,001	0,012	fct1.22
Недостатність соціальних послуг	fct1.9, fct1.10	10,4 / 4	< 0,001	0,013	fct1.9, fct1.10
Зміна місця проживання на постійних засадах	fct1.24, fct1.25	11,5 / 4	< 0,001	0,015	fct1.24, fct1.25
Труднощі матеріального характеру	fct1.18, fct1.19, fct1.20	19,9 / 6	< 0,001	0,039	fct1.18, fct1.20
Залишення домівки та розлука з близькими	fct1.11, fct1.23	10,2 / 4	< 0,001	0,013	fct1.11, fct1.23
Дискримінація, недостатня підтримка та моральні дилеми	fct1.12, fct1.16, fct1.17, fct1.27	30,9 / 8	< 0,001	0,080	fct1.12, fct1.16, fct1.17, fct1.27
Конфлікти із близькими та оточенням	fct1.13, fct1.14	32,3 / 4	< 0,001	0,043	fct1.13, fct1.14
Проблеми зі здоров'ям	fct1.3, fct1.4, fct1.5	14,6 / 6	< 0,001	0,029	fct1.3, fct1.5
Загроза для життя як імовірність	fct1.1, fct1.2	13,0 / 4	< 0,001	0,017	fct1.1, fct1.2
Масові негативні ефекти	fct1.8, fct1.28	33,1 / 4	< 0,001	0,044	fct1.8, fct1.28
Травматичні спогади	fct1.7, fct1.26	74,8 / 4	< 0,001	0,096	fct1.7, fct1.26
Відповідальність за інших	fct1.15	2,5 / 2	0,086	0,001	–

Якщо об'єднати відібрані змінні в одну інтегративну модель, статистично значимий вплив збережуть лише змінні з п'яти груп: труднощі матеріального

характеру; дискримінація, недостатня підтримка та моральні дилеми; проблеми зі здоров'ям; масові негативні ефекти; травматичні спогади ($F = 34,8$; $df = 14$; $p\text{-value} < 0,001$; $R^2 = 14,6\%$). Фактично цей перелік груп стресорів майже не змінився порівняно з найбільш суттєвими групами стресорів, наведеними вище. Лише конфлікти з оточенням, які за результатами кластерного аналізу є близькими до групи дискримінаційних та дотичних до них стресорів, не залишилися в моделі. Замість цієї змінної додався індикатор з групи щодо проблем зі здоров'ям.

Розглянемо кожен індикатор, який входить до складу інтегративної моделі, під кутом зору його зв'язку з рівнями психологічного дистресу (див. табл. 9). Найбільший негативний вплив демонструють стресори з групи про дискримінацію та дотичні до неї феномени. Поширеність цих стресорів, якщо взяти до уваги однозначну відповідь «Актуально», варіює від 12,1% до 20,1%. Майже такими ж стосовно негативного ефекту є травматичні спогади. При цьому їх поширеність є значно більшою, у зіставленні з першою групою — 44,4%. Матеріальні втрати, а також проблеми зі здоров'ям, з якими зіткнулися близькі, виявилися актуальними для абсолютної більшості опитаних — 51,6% та 57,0% відповідно. Їхній негативний ефект є дещо меншим, порівняно з попередніми стресорами. Нарешті, переживання, викликані повідомленнями у ЗМІ, асоціюються майже з такими ж наслідками, як матеріальні втрати та проблеми зі здоров'ям. Але, що є вкрай важливим, їхня поширеність вирізняється дуже високим рівнем. Так, про них заявили 80,8% респондентів.

Таблиця 9

Зв'язок стресорів інтегративної моделі з рівнями психологічного дистесу, %

Стресори	Актуальність	Рівень психологічного дистесу		
		Нормальний	Підвищений	Високий
fct1.12. Недостатня підтримка з боку близьких, незважаючи на потребу в ній	17,3	54,5	24,6	20,9
fct1.27. Необхідність внаслідок складних обставин здійснювати вчинки, які не схвалюєш	20,1	55,1	24,5	20,4
fct1.16. Дискримінація через Вашу належність до певної соціальної групи	12,1	56	24,4	19,6
fct1.26. Пригадування стресового досвіду з минулого та відповідні негативні відчуття	44,4	57,2	26,5	16,3
fct1.18. Значні фінансові або матеріальні втрати	51,6	62,1	25,1	12,7
fct1.5. Проблеми зі здоров'ям, з якими зіткнулися Ваші близькі	57	64,8	23,1	12
fct1.28. Переживання через почуте і побачене в медіа (радіо, телебачення, інтернет)	80,8	65,4	23,1	11,5

Показовим моментом тут також є те, що стресові спогади є одним із двох видів стресорів, щодо яких жінки значно частіше говорять про актуальність. Якщо серед чоловіків травматичні спогади відзначають 36,8% опитаних, то

серед жінок — 50,8%. Другим таким стресором є переживання через почуте і побачене в медіа: його актуальність зазначили 71,2% чоловіків та 88,9% жінок.

Якщо додати у запропоновану регресійну модель фактор статі та віку, вони покращають її пояснювальний потенціал ($F = 34,7$; $df = 16$; $p\text{-value} < 0,001$; $R^2 = 16,3\%$). Очевидно, що належність до жіночої статі буде збільшувати прогнозоване значення психологічного дистресу. Своєю чергою зі збільшенням віку показники психологічного дистресу демонструють тенденцію до зниження, незважаючи на те, що збільшення віку призводить до підвищення імовірності актуальності таких стресорів, як недостатня підтримка з боку близьких, проблеми близьких зі здоров'ям та переживання через почуте і побачене в медіа.

Травматичні спогади. Особливе місце серед цього переліку стресорів посідає пригадування стресового досвіду. Респондентам, які зазначили цей стресор, було задано додаткове запитання із проханням конкретизувати, що саме викликає такі травматичні спогади (див. табл. 10). Незважаючи на різноманітність спогадів, повідомлених респондентами, майже всі вони асоціюються зі значною поширеністю підвищеного та високого психологічного дистресу.

Таблиця 10

Конкретні травматичні спогади як стресори під час війни, %

Різновид спогадів	Актуальність	Рівень психологічного дистресу		
		Нормальний	Підвищений	Високий
Війна 2014 року та її наслідки	0,8	40,9	27,3	31,8
Артикульована відмова конкретизувати	2,7	50,0	33,8	16,2
Переживання за близьких, розлука	2,2	54,8	30,6	14,5
Втрата близької людини	5,0	55,5	25,5	19,0
Декілька спогадів	3,7	55,9	27,5	16,7
Матеріальні проблеми	0,6	56,2	25,0	18,8
Окупація	1,4	56,4	20,5	23,1
Складні стосунки із близькими	2,0	56,4	32,7	10,9
Мобілізація та участь у війні	0,8	57,1	23,8	19,0
Респондент проминув це запитання	7,3	57,2	25,9	16,9
Ракетні обстріли	1,9	58,5	20,8	20,8
Небезпека, викликана бойовими діями	4,8	58,3	28,0	13,6
Початок війни та порятунок	4,6	59,4	25,8	14,8
Війна та її наслідки загалом	2,7	67,6	20,3	12,2

Важливо взяти до уваги, що кожен десятий респондент у вибірці, хоча й зазначив актуальність травматичних спогадів, вирішив не конкретизувати їх: або зазначив таке небажання в анкеті (2,7%), або просто проминув відповідне запитання (7,3%). При цьому саме перша група характеризується одним із найвищих рівнів психологічного дистресу у вибірці.

Кожен двадцятий в якості травматичних спогадів зазначив смерть або загибель близької людини, хоча такі події не завжди були пов'язані з широкомасштабною агресією Російської Федерації проти України.

Обговорення

Досвід війни та міграції як стресори. Отримані дані, певною мірою, підтверджують стереотип, згідно з яким війна — це справа чоловіків. Це проявляється в тому, що досвід військових дій чинить мінімальний вплив на рівень психологічного дистресу серед респондентів чоловічої статі. Так, незалежно від наявності чи відсутності досвіду участі або зіткнення з військовими діями, близько трьох чвертей чоловіків демонструють нормальний рівень психологічного дистресу. Водночас жінки, навпаки, характеризуються відчутною психологічною реакцією на досвід участі або зіткнення з військовими діями. Серед них найгірший стан спостерігається серед жінок, які самі брали участь у бойових діях або допомагали військовим в зоні бойових дій.

Показовим є й те, що в умовах війни жінки загалом характеризуються гіршими показниками психологічного дистресу порівняно з чоловіками. Останнє вказує на більший руйнівний вплив широкомасштабної війни на повсякденність жінок у зіставленні з чоловіками, незалежно від конкретного досвіду зіткнення з військовими діями.

Дещо менше відмінностей, з огляду на психологічний дистрес, спостерігається між чоловіками та жінками в умовах міграції. Хоча чоловіки і в цьому аспекті характеризуються більшою психологічною стійкістю, вони, як і жінки, демонструють погіршення психологічного самопочуття через зміну місця проживання.

Сукупно це свідчить про кращу налаштованість чоловіків на зміни, навіть якщо ці зміни викликані кризовими подіями. Жінки ж реагують на ситуацію війни гостріше, особливо якщо її наслідком є залучення до воєнних практик або зміна місця проживання.

Стать, вік та актуальність стресорів воєнного часу. Незважаючи на очевидні відмінності між чоловіками та жінками в аспектах психологічних наслідків безпосереднього досвіду військових дій, загального сприйняття війни та реагування на міграцію, значно менше відмінностей між ними спостерігається щодо актуальності окремих стресорів воєнного часу (тут ми говоримо про стресори, які були включені до підсумкового регресійного рівняння).

Якщо врахувати, що більшу чутливість жінок до повідомлень у ЗМІ, як і більшу поширеність травматичних спогадів, можна певною мірою пояснити їхнім гострішим реагуванням на війну загалом, то відмінності між чоловіками та жінками за актуальністю специфічних стресорів стають майже непринциповими в контексті саме воєнної ситуації.

Щодо чинника віку таке гіпотетичне пояснення знайти значно складніше. Понад те, вплив віку, на перший погляд, створює певну концептуальну суперечність. Хоча збільшення віку пов'язане зі зменшенням вираженості психологічного дистресу, воно ж пов'язане зі збільшенням актуальності трьох стресорів воєнного часу. Останні, як і решта стресорів, також позитивно пов'язані з вираженістю психологічного дистресу. Розглянемо цю суперечність детальніше.

Додатковий аналіз дає змогу з'ясувати, що єдиним виміром психологічного дистресу, з яким вік пов'язаний прямим, а не зворотним зв'язком, є соматизація

(в сенсі тілесного дискомфорту). Це є цілком логічним, враховуючи проблеми зі здоров'ям, які можуть виникати з віком.

Якщо перейти до конкретних стресорів, цілком зрозумілим є те, що збільшення актуальності проблем близьких зі здоров'ям прямо пов'язане зі збільшенням середнього віку кола найближчого спілкування респондента. Більша актуальність недостатньої підтримки з боку близьких так само може бути зумовлена, серед іншого, проблемами старшого віку — погіршенням здоров'я (і, відповідно, появою незадоволеної потреби у підтримці) та звуженням кола соціальної взаємодії. Нарешті, більшу актуальність переживань через почуте і побачене в медіа можна пояснити зміною структури дозвілля, в якій більше часу починає припадати на споживання інформації, включно з новинами.

За такої інтерпретації зв'язок між актуальністю згаданих стресорів та віком не виглядає специфічним для воєнного часу, а радше має універсальний характер.

Що ж нейтралізує цей більший негативний вплив стресорів? Ми вважаємо, і це підтверджується нашими даними, що таким чинником є більші психологічні ресурси. Останні в нашому дослідженні ми концептуалізували за допомоги чотирьох вимірів — оптимізму, загальної активності, емоційної стійкості та відчуття контролю над ситуацією. Виявляється, що зі збільшенням віку посилюється оптимізм та загальна активність, але дещо послаблюється відчуття контролю над ситуацією. Власне, за рахунок вказаних психологічних ресурсів більшість вимірів психологічного дистресу (ворожість, міжособистісна чутливість, тривога, параноїдальні ідеї, виснаження, депресія) можуть ставати з віком менш проблемними.

Таким чином, зі збільшенням віку, незважаючи на посилення актуальності окремих стресорів, загальне психологічне самопочуття в середньому покращується в контексті посилення окремих різновидів психологічних ресурсів. Це твердження є робочою гіпотезою та потребує подальшого вивчення.

Загалом наведені міркування вказують на те, що стресори воєнного часу є окремим незалежним чинником деструкції нормальної життєдіяльності різних демографічних груп, ефекти від якого можуть трансформуватися в контексті особливостей відповідних категорій населення.

Структура стресорів воєнного часу. Дендограма на наведеному вище рисунку поділяється на дві великі частини. У її більшій (верхній) частині простежуються широкі тематичні гілки, пов'язані з: 1) роботою та державними послугами; 2) зміною місця проживання; 3) сім'єю, домівкою та грошима; 4) соціальною напруженістю. Загалом їх об'єднує тема руйнування звичного укладу життя через специфічні негативні ефекти, викликані війною.

Це ті стресори, які формують першочергові виклики для нормальної життєдіяльності людини, без відповіді на які деструкція загрожує найважливішим аспектам повсякденності будь-якої людини. При цьому характер цих стресорів є таким, що передбачає їх подолання або розв'язання (не обов'язково остаточне) навіть під час війни.

Власне, оборонні успіхи, яких досягли Збройні Сили України, забезпечують безпекову основу спільного життя всередині країни, завдяки якій перелічені стресори можуть бути подолані.

Менша (нижня) частина дендограми об'єднує універсальні небезпеки війни: 1) загрози здоров'ю та життю загалом; 2) інформаційне виснаження, зумовлене повідомленнями ЗМІ, особливостями власної пам'яті та усвідомленням крихкості життєзабезпечення за часів воєнних небезпек. Ця група стресорів окреслює загальний контекст життя в умовах війни для широких верств населення, який для багатьох має більшою мірою гіпотетичний, або імовірнісний характер — особливий модус існування, позбавлений стабільності та безпеки мирних часів.

Особливий статус у цій другій частині стресорів посідають травматичні спогади. Це не просто події, які відбулися з індивідами, а больові точки, що повертають їх до дійсності війни й тих її реалій, які в психологічному вимірі руйнують бажану для особи нормальну повсякденність. Якщо інші стресори цієї частини створюють зовнішній модус існування під час війни, багато в чому модус імовірних об'єктивних загроз, то пригадування стресового досвіду формує внутрішній неповторний модус індивідуальної психологічної травми, що надає війні статусу постійного супутника-кривдника людини, який переслідує її у суб'єктивному вимірі.

Звісно, у процесі психологічного відновлення травматичні спогади можуть слабшати, особливо за професійного психологічного втручання. В такому випадку за своєю смисловою специфікою вони наближуються до інших стресорів цієї частини, тобто здебільшого набувають імовірнісного характеру — збільшують потенціал імовірнісного рецидиву травм пам'яті, сформованих війною.

Стресори воєнного часу: актуальні напрями роботи. З огляду на змінні, які увійшли до підсумкової моделі пояснення вираженості психологічного дистресу, можна говорити, принаймні, про такі актуальні напрями прикладної роботи, як недопущення дискримінаційних практик та політики, психологічна підтримка (в тому числі з метою подолання травматичних спогадів), першочергова адресна матеріальна підтримка, державні гарантії у сфері медичного забезпечення, а також регулювання діяльності ЗМІ, які висвітлюють перебіг війни. Розглянемо ці напрями докладніше.

Проблема дискримінації під час війни особливо загострюється, оскільки всередині соціальних груп, наділених владою, може посилюватися спокуса спрямувати суспільне невдоволення у бік окремих соціальних меншин. В Україні до таких меншин передусім належать прихожани Української православної церкви (предстоятель — митрополит Онуфрій) та українці, які спілкуються російською мовою. У мовній політиці держави конкретні ініціативи йдуть переважно від окремих міністерств та від влади на місцевому рівні, які оперують поняттям «мова держави-агресора» та пропонують різноманітні ініціативи з обмеження її використання. У релігійній площині в середині 2024 року завершено системні законодавчі зміни, які переважно обмежують саме Українську православну церкву (митрополит Онуфрій), хоча активне цілеспрямоване втручання в її діяльність фактично почалося з кінця 2022 року. В цьому сенсі, дискримінація як джерело психологічного дистресу для окремих груп населення, ймовірно, стане частиною дійсності України на невизначений час. Без зміни політики держави розв'язання цієї проблеми виглядає малоімовірним.

Необхідність розвитку інститутів системи психологічної підтримки є очевидною. Власне, психологічна спільнота вже зараз успішно реалізує відповідні ініціативи. До таких можна, наприклад, віднести відповідний напрям у діяльності проєкту Veteran Hub, проєкт DoLadu, програму ментального здоров'я «Ти як?», низку безкоштовних телефонних ліній психологічної підтримки тощо. Результати нашого дослідження вказують, зокрема, на актуальність професійної допомоги, спрямованої на подолання деструктивного психологічного ефекту внаслідок болісних спогадів. Негативний вплив останніх для індивіда, за нашими даними, перш за все пов'язаний із симптоматикою посттравматичного стресового розладу (вимір інтрузій) та тривогою як проявом психологічного дистресу. Тому психологічний трикутник «спогади війни — інтрузії — тривога» міг би стати одним з орієнтирів для розроблення програми психологічної підтримки.

За даними нашого дослідження, лише 28,4% усіх опитаних не відчують матеріальної депривації (стосовно можливості оплати різних матеріальних благ без необхідності економії, запозичень або допомоги) або говорять про її низький рівень. Утім, у психологічному розумінні, принципово складна ситуація фіксується серед найменш забезпеченої групи респондентів. В опитуванні їх кількість становила 19,0%. Важкий психологічний стан у цій групі суттєво послаблює ціннісно-мотиваційні сили її членів, що формує додатний зворотний зв'язок між вказаними негативними явищами. Принциповою умовою його розірвання є впровадження програм адресної підтримки для цієї частини населення України.

У випадку державних гарантій у сфері медичного забезпечення йдеться, як зазначалося раніше, передусім про проблеми зі здоров'ям близьких. Будь-які проблеми в житті близьких як такі є психологічним стресором. Крім того, вони можуть погіршувати психологічний клімат вдома, якщо респондент проживає разом з людиною, яка має ті чи ті проблеми, зокрема потребує медичної допомоги або втручання. Ми фіксуємо це в даних: з посиленням напруженості відносин із співмешканцями актуальність цього стресору (проблем зі здоров'ям у близьких людей) також зростає. З огляду на це важливі напрями інституційного розвитку під час війни — це відбудова системи охорони здоров'я та її адаптація до нової дійсності, якій властиве зниження доходів населення та значні потоки внутрішньої міграції, які можуть чинити безпрецедентне навантаження на мережу закладів охорони здоров'я навіть там, де вона не зазнала руйнувань.

Нарешті, ретельну увагу належить приділяти найпоширенішому зі стресорів — потенційно психологічно важким повідомленням у медіа. Звісно, ЗМІ виконують, серед іншого, і функцію активізації, підтримують увагу населення до актуальних проблем спільного життя. Тому тема війни з Російською Федерацією має залишатися однією з ключових у медіапросторі. Але форми подання матеріалу разом із дотримання вимог щодо його достовірності не лише визначають його психологічний вплив на масову аудиторію (в нормі — конструктивний), але й закладають можливості інформаційної політики української держави у стратегічній перспективі та рівень стійкості медіасфери в Україні до ворожих інформаційних операцій.

Підсумки

Поширеність психологічних стресорів серед українців внаслідок широко-масштабного військового вторгнення Російської Федерації в Україну набула тотальних масштабів — лише 1,5% опитаних не зазначили жодного стресора воєнного часу як актуального для них, а кількість тих, хто набув досвіду проживання в зоні бойових дій, зріс майже у 2,4 раза й перевищив 40%.

У цих стресорах відображені як універсальні небезпеки війни, які стають загрозою для кожного в країні, так і специфічні проблеми, з якими мають справу конкретні люди внаслідок зіткнення з наслідками військових дій. За своєю природою ці стресори можуть бути соціальними (дискримінація або потреба у підтримці від близьких), психологічними (травматичні спогади), матеріальними (значне погіршення матеріального становища), біологічними (проблеми зі здоров'ям), інформаційними (повідомлення у ЗМІ) тощо.

З цього випливає, що стресори воєнного часу стають одним із визначальних контекстів існування жителів країни, яка веде війну за своє існування. І хоча побутування явища в якості контексту передбачає принаймні часткову нормалізацію його сприйняття населенням, розв'язання відповідних проблем вимагає цілеспрямованої політики, планування та реалізація якої мають базуватися на достовірній науковій інформації.

Джерела / References

Dembitskiy, S. (2022). Individual and societal values during the war: relevance, structure, and impact. [In Ukrainian]. *National Security and Defense*, 3-4(189-190), 93-102. [=Дембіцький, С. (2022). Індивідуальні та соціальні цінності під час війни: актуальність, структура та вплив. *Національна безпека і оборона*, 3-4(189-190), 93-102].

Dembitskiy, S., Sydorov, M., Pliushch, V., Sosniuk, Ye., Shalimova, O. (2019). A systematic approach to the sociological study of individual values. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 3, 102-123. [=Дембіцький, С., Сидоров, М., Плющ, В., Соснюк, Є., Шалімова, О. (2019). Системний підхід до соціологічного вивчення індивідуальних цінностей. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 102-123].

Aneshensel, C. S., Mitchell, U.A. (2014). The stress process: Its origins, evolution, and future. In: R.J. Johnson, R.J. Turner, B.G. Link (Eds.), *Sociology of mental health: Selected topics from forty years, 1970s-2010s* (pp. 53-74). Springer Science + Business Media. https://doi.org/10.1007/978-3-319-07797-0_3

Bleich, A., Gelkopf, M., Solomon, Z. (2003). Exposure to terrorism, stress-related mental health symptoms, and coping behaviors among a nationally representative sample in Israel. *Journal of the American Medical Association*, 290(5), 612-620. <https://doi.org/10.1001/jama.290.5.612>

Diamond, G.M., Lipsitz, J.D., Fajerman, Z., Rozenblat, O. (2010). Ongoing traumatic stress response (OTSR) in Sderot, Israel. *Professional Psychology: Research and Practice*, 41(1), 19-25. <https://doi.org/10.1037/a0017098>

Eagle, G., Kaminer, D. (2013). Continuous traumatic stress: Expanding the lexicon of traumatic stress. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 19(2), 85-99. <https://doi.org/10.1037/a0032485>

Farhood, L., Zurayk, H., Chaya, M., Saadeh, F., Meshefedian, G. & Sidani, T. (1993). The impact of war on the physical and mental health of the family: the Lebanese experience. *Social Science & Medicine*, 36(12), 1555-1567. [https://doi.org/10.1016/0277-9536\(93\)90344-4](https://doi.org/10.1016/0277-9536(93)90344-4)

Farhood, L., Dimassi, H., Lehtinen, T. (2006). Exposure to war-related traumatic events, prevalence of PTSD, and general psychiatric morbidity in a civilian population from Southern Lebanon. *Journal of the Transcultural Nursing Society*, 17(4), 333-340. <https://doi.org/10.1177/1043659606291549>

- Gavrilovic, J., Lecic-Tosevski, D., Knezevic, G., Priebe, S. (2002). Predictors of posttraumatic stress in civilians 1 year after air attacks: A study of Yugoslavian students. *Journal of Nervous and Mental Disease*, 190(4), 257-262. <https://doi.org/10.1097/00005053-200204000-00007>
- Gelkopf, M., Berger, R., Bleich, A., Silver, R.C. (2012). Protective factors and predictors of vulnerability to chronic stress: a comparative study of 4 communities after 7 years of continuous rocket fire. *Social Science & Medicine*, 74(5), 757-66. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2011.10.022>
- Hobfoll, S.E., Canetti-Nisim, D., Johnson, R.J. (2006). Exposure to terrorism, stress-related mental health symptoms and defensive coping among Jews and Arabs in Israel. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 74(2), 207-218. <https://doi.org/10.1037/0022-006X.74.2.207>
- Jovic, V., Opacic, G., Knezevic, G., Tenjovic, L., Lecic-Tosevski, D. (2002). War stressors assessment questionnaire-Psychometric evaluation. *Psihijatrija Danas*, 34(1/2), 51-75.
- Karam, E., Ghosn, M.B. (2003). Psychosocial consequences of war among civilian populations. *Current Opinion in Psychiatry*, 16(4), 413-419. <https://doi.org/10.1097/01.yco.0000079211.36371.1b>
- Karam, E.G., al-Atrash, R., Saliba, S., Melhem, N., Howard, D. (1999). The war events questionnaire. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 34(5), 265-274. <https://doi.org/10.1007/s001270050143>
- Michultka, D., Blanchard, B.E., Kalous, T. (1998). Responses to civilian war experiences: Predictors of psychological functioning and coping. *Journal of Traumatic Stress*, 11, 571-577.
- Miller, K.E., Rasmussen, A. (2017). The mental health of civilians displaced by armed conflict: An ecological model of refugee distress. *Epidemiology and Psychiatric Sciences*, 26(2), 129-138. <https://doi.org/10.1017/S2045796016000172>
- Miller, K.E., Omidian, P., Rasmussen, A., Yaqubi, A., Daudzai, H. (2008). Daily stressors, war experiences, and mental health in Afghanistan. *Transcultural Psychiatry*, 45(4), 611-638. <https://doi.org/10.1177/1363461508100785>
- Nickerson, A., Priebe, S., Bryant, R.A., Morina, N. (2014). Mechanisms of psychological distress following war in the former Yugoslavia: The role of interpersonal sensitivity. *PLoS ONE*, 9(3), e90503. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0090503>
- Nuttman-Shwartz, O., Shoval-Zuckerman, Y. (2016). Continuous traumatic situations in the face of ongoing political violence: The relationship between CTS and PTSD. *Trauma, Violence, & Abuse*, 17(5), 562-570. <https://doi.org/10.1177/1524838015585316>
- Palmieri, P.A., Canetti-Nisim, D., Galea, S., Johnson, R.J., Hobfoll, S.E. (2008). The psychological impact of the Israel-Hezbollah War on Jews and Arabs in Israel: The impact of risk and resilience factors. *Social Science & Medicine*, 67(8), 1208-1216. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2008>
- Pat-Horenczyk, R., Schiff, M. (2019). Continuous traumatic stress and the life cycle: Exposure to repeated political violence in Israel. *Current Psychiatry Reports*, 21(8), 71. <https://doi.org/10.1007/s11920-019-1060-x>
- Sapolsky, R. M. (2004). *Why Zebras Don't Get Ulcers: The Acclaimed Guide to Stress, Stress-Related Diseases, and Coping* (3-rd Edition). Holt Paperbacks.

Отримано/Received 14.10.2024

СЕРГІЙ ДЕМБІЦЬКИЙ, ВІКТОР СТЕПАНЕНКО, ОЛЕНА ЗЛОБІНА, ЄВГЕН ГОЛОВАХА, ЛЮБОВ НАЙДЬОНОВА

Психологічні стресори військового часу: поширеність та ефекти серед населення України

Стаття присвячена впливу різноманітних стресорів військового часу на психологічний стан населення України. Останній при цьому аналізується через показники психологічного дистресу. Здійснено огляд стресорів, які були виокремлені в попередніх дослідженнях, сфокусованих на війні. На цій підставі запропоновано авторський перелік стресорів (усього 28), з якими стикається населення України в умовах війни.

Завдяки апробації запропонованих стресорів в емпіричному дослідженні виокремлено 12 більш загальних груп стресорів: 1) досвід перебування в небезпечних ситуаціях; 2) недостатність соціальних (в широкому значенні) послуг; 3) проблеми, пов'язані з переїздом на нове місце проживання на постійних засадах; 4) труднощі матеріального характеру; 5) залишення домівки на тривалий час та розлука із близькими; 6) дискримінація, недостатність підтримки з боку близьких та моральні дилеми; 7) спровоковані війною конфлікти із близькими та оточенням; 8) проблеми зі здоров'ям — власним та близьких; 9) загроза для свого життя та життя близьких як імовірність; 10) масові негативні ефекти (повідомлення у ЗМІ та проблеми з життєзабезпеченням помешкань); 11) травматичні спогади, зокрема досвід масової паніки; 12) відповідальність за інших.

Завдяки узагальненій аналітичній моделі (для її побудови було використано множинну регресію: $F = 34,8$; $df = 14$; $p\text{-value} < 0,001$; $R^2 = 14,6\%$) визначено сім конкретних стресорів, які чинять найбільший вплив на рівень психологічного дистресу респондентів: 1) недостатня підтримка з боку близьких, незважаючи на потребу в ній; 2) необхідність унаслідок складних обставин допускати вчинків, яких не схвалюєш; 3) дискримінація через належність до певної соціальної групи; 4) пригадування стресового досвіду з минулого та відповідні негативні відчуття; 5) значні фінансові або матеріальні втрати; 6) проблеми зі здоров'ям, з якими зіткнулися близькі; 7) переживання через почуте і побачене в медіа (радіо, телебачення, інтернет).

Ключові слова: психологічний дистрес, стресори військового часу, соціальна підтримка, моральна дилема, дискримінація, травмувальні спогади, фінансова депривація, погіршення фізичного здоров'я, медіатравматизація

SERHII DEMBITSKYI, VIKTOR STEPANENKO, OLENA ZLOBINA, YEVHEN GOLOVAKHA, LUBOV NAIDIONOVA

Wartime psychological stressors: proliferation and effects among the Ukrainian population

The article examines the impact of various wartime stressors on the mental health of the Ukrainian population. The psychological state of the population is assessed through indicators of psychological distress.

A review of wartime stressors identified in previous research is presented, forming the basis for the authors' proposed list of stressors (28 in total) encountered by the Ukrainian population.

Through the empirical evaluation of these stressors, 12 general groups of stressors were identified:

1) experiences of being in dangerous situations; 2) lack of essential services (broadly defined); 3) challenges related to relocation to new permanent residences; 4) material hardships; 5) prolonged absence from home and separation from family; 6) discrimination, lack of family support, and moral dilemmas; 7) conflicts with family and others, exacerbated by the war; 8) health issues, both personal and familial; 9) the threat to one's own life or the lives of family members as a probability; 10) large-scale negative effects (such as distressing news and issues with basic utilities); 11) traumatic memories, particularly of mass panic; 12) the burden of responsibility for others.

Using a generalized analytical model (developed through multiple regression: $F = 34,8$; $df = 14$; $p\text{-value} < 0,001$; $R^2 = 14,6\%$), seven specific stressors were found to have the most significant impact on respondents' psychological distress: 1) lack of family support when needed; 2) the necessity of engaging in morally condemnable actions due to severe circumstances; 3) discrimination based on social group affiliation; 4) memories of past stressful experiences and corresponding negative emotions; 5) significant financial or material losses; 6) health issues affecting family members; 7) emotional distress caused by exposure to media (radio, TV, internet).

Keywords: psychological distress, wartime stressors, social support, moral dilemma, discrimination, traumatic memories, financial deprivation, deterioration of physical health, media traumatization

ВАЛЕРІЙ ГЕЄЦЬ,

доктор економічних наук, професор, академік НАН України, Заслужений діяч науки і техніки України, директор ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (01011, Київ, вул. Панаса Мирного, 26)

VALERIY HEYETS,

Doctor of Sciences in Economics, Profesor, Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Director of the Institute for Economics and Forecasting, National Academy of Sciences of Ukraine (26, Panasa Myrnoho St., Kyiv, Ukraine, 01011)

*<https://orcid.org/0000-0002-2895-6114>
gvm@ief.org.ua*

Економічна соціалізація на шляху до солідарного конструювання реальності¹

1. Екзогенність та ендогенність у рамках економічної реальності

Воєнно-повоєнне відновлення та розвиток економіки України є « новою нормальністю » як екзогенного, так і ендогенного характеру. При цьому екзогенність для економіки України, з одного боку, визначається в традиційному трактуванні тим, що це мала відкрита економіка, ознаки функціонування, розвитку і зростання якої добре відомі не тільки з академічної літератури, а й із підручників. Саме цю частину ми опускаємо далі з аналізу. Разом з тим існує інший бік цієї ж проблеми. Йдеться про те, що має місце не тільки екзогенна залежність функціонування економіки України, а й непевність ідеологеми економічного зростання, оскільки у глобальному вимірі поки що відсутня узгодженість у поглядах щодо моделі майбутнього розвитку та економічного зростання у світі в цілому. Існують навіть дві крайні позиції. Одна з них — це заперечення доцільності зростання технологічної здатності сучасного суспільства, оскільки існує серйозна загроза подальшого руйнування навколишнього середовища і, зокрема, кліматичних змін, які несуть значні втрати людству, інша позиція — необхідність його пришвидшення, в межах якого будуть ініційовані технологічні рі-

¹ Роботу виконано в межах реалізації цільового міждисциплінарного наукового проекту «Солідаризація українського суспільства у війні та перспективи збереження і відтворення солідарного соціального потенціалу у повоєнному розвитку країни».

Цитування: Геєць, В. (2024). Економічна соціалізація на шляху до солідарного конструювання реальності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 27–50, <https://doi.org/10.15407/sociology2024.04.027>.

шення, які, сприяючи подальшому зростанню економіки, забезпечуватимуть збереження природного середовища і недопущення подальших кліматичних змін негативного характеру. Проте це не означає, що вдасться розробити й використати в масовому масштабі технології, які, сприяючи росту економіки, «розширюють» нинішні так звані вузькі місця. Тим самим воєнно-повоєнне відновлення та розвиток економіки України обтяжені надзвичайними складностями, що пов'язані не лише з великими втратами через війну необхідних для відновлення ресурсів, які й поза умовами війни, як правило, були обмеженими. Окрім того нині вони мають передбачати і технології, і механізми, які змінюють саму природу зростання, яке має бути іншим, ніж було досі. І тоді постає питання, чи, власне, нова природа росту економіки є зрозумілою і досяжною як загалом, так і зокрема для країни, яка має відновити зростання і забезпечити його пришвидшення в умовах повоєнного часу. Головний висновок зі сказаного вище у глобальному вимірі орієнтує в рамках екзогенних для малої відкритої економіки чинників на необхідність замислитися, як вважає К. Раворт (K. Raworth), над межами зростання, а також дослідити економічні можливості «після росту», особливо у багатих країнах, які віддають перевагу росту ВВП (Raworth, 2024) і водночас рекомендують сьогодні та зі свого боку здійснюють заходи в рамках політики «Зеленого переходу». Це обмежує можливості економічного зростання в бідних країнах, особливо в сенсі використання як традиційних технологій, так і нових, спрямованих на низьковуглецевий розвиток.

Забруднення, як відомо, породило гострі проблеми нашого часу глобального масштабу, коли під загрозою і природне, і соціальне середовище. Як вважають вчені, зокрема Д. Родрик (D. Rodrik), *зміни клімату* — це найбільший ризик, що *загрожує нашому матеріальному світу, а розмивання середнього класу* — це *найбільша загроза нашому соціальному середовищу*. У пошуку відповідей на ці виклики, як він вважає, слід уникати стандартних рішень із підручника для першокурсників. Економічна наука може допомагати тільки за умови, що їй вдасться розширити кордони нашої колективної уяви, а не стримувати її, а це означає вихід за межі чинних безумовних вимог та наявних моделей росту економіки (Rodrik, 2024). Що стосується компаса для економічної науки, то, на думку К. Раворта, потрібен більш цілісний погляд на весь діапазон економічної діяльності, що забезпечує задоволення основних потреб і запитів людей, тобто економічне оновлення має починатися з цілі благополуччя людини на квітучій живій планеті, де є соціальний фундамент і економічна стеля (Raworth, 2024). Далі в цьому дослідженні ми зупинимося на соціальному фундаменті економічного зростання в умовах «нової нормальності» з урахуванням проблем та труднощів розвитку воєнної та повоєнної економіки України.

Наведені висновки та пропозиції є результатом узагальнення думок, які висловили відомі у світі вчені-економісти з різними поглядами «ідеологічного» характеру, відповідаючи на запитання журналу *F&D* щодо пошуку моделі глобального розвитку, в ідеологемі якої можна було б передбачати ті шоки, які несуть втрати, й мінімізувати їхні наслідки. Загалом це питання було порушено з боку МВФ, тобто у програмних завданнях Фонду, який дотримується добре відомої ідеології та політики зростання економіки, теж має місце пошук нової

стратегії розвитку й нової моделі росту, оскільки виявилось, що в межах попередньої моделі, за всіх успіхів у сенсі економічного зростання, в окремих країнах воно не завжди було результатом використання однієї із панівних у другій половині ХХ століття ідеологем.

У глобальному вимірі, попри економічне зростання другої половини ХХ століття, особливо з урахуванням його динаміки і, зокрема, досягнутого в Європі добробуту населення в період, що розпочався після закінчення Другої світової війни і закінчився в середині 1970-х, маємо добре відому, але неоднозначну картину. З одного боку, на тлі економічного зростання у світі, залишається його геоekonomічна фрагментація, а з іншого — на порядок денний поставлено нові завдання зі стабілізації екологічних і, зокрема, кліматичних змін на засадах «Зеленого переходу» та енергетичної безпеки. Ці процеси мають глобальний масштаб і сформувалися в межах протистояння механізмів, які пропонують, з одного боку, ринок, а з іншого — держава, конкуруючи за домінування й разом із тим поєднуючи свої зусилля.

Стосовно соціального фундаменту, про який говорить Д. Родрик, в сучасних умовах має йтися не стільки про так звану соціальну державу, скільки про державу соціального інвестування, орієнтованого на соціальну природу людини, яка ресоціалізується, готуючись до соціального життя, як це необхідно в умовах ХХІ століття, і здійснює за участі держави соціальне конструювання реальності. (Зміст і характер такої діяльності, застосовано до нових умов, потребують окремої розвідки, яку буде опубліковано в найближчі місяці 2024 року.) Разом із тим необхідно зауважити, що авторське розуміння витоків проблеми соціального конструювання реальності ґрунтується на тому, що соціалізація становить процес, завдяки якому відбувається внутрішнє засвоєння (інтеріоризація) людиною соціального характеру життєдіяльності, яка формує ідентичність людини, її здатність до самосприйняття та самопізнання і на цій основі до саморозвитку та самовираження, а звідси — до екстерналізації та соціального конструювання реальності.

Підставою соціального конструювання реальності загалом і на інтуїтивному рівні зокрема є необхідність формування такого навколишнього соціального простору, що є детермінованим, але не руйнівним вже від самого зародження його у взаємозв'язку із природним середовищем, від якого відокремилася людина в її онтогенетичному розвитку. Окремі складові й особливості соціального конструювання реальності автор виокремлює та обґрунтовує на підставі узагальнення методології П. Бергера та Т. Лукмана (Berger, Luckmann, 1966).

Щодо домінування механізмів ринку або держави, то, зрештою, вибір за кожним з нас, оскільки, на думку Р. Аґарвал (R. Agarwal), якщо всі виступають за більш активне втручання держави, то ви довіряєте уряду в усуненні ринкових дисбалансів і досягненні соціальних цілей. Натомість якщо ви побоюєтесь не-ефективності держави і віддаєте переваги ринку, то доцільно функціонувати з мінімальними втручаннями з боку уряду; тим самим ви ставите під сумнів його ефективність і можливості надмірного контролю з його боку (Agarwal, 2024). Разом з тим Д. Родрик рекомендує для розв'язання найгостріших проблем нашого часу прагматичні рішення, тобто поєднання можливостей держави та релій ринку. Економісти можуть допомогти випрацювати правила для світової

економіки, які сприятимуть пошуку нової рівноваги, а також розробити нові принципи, які мають прояснити відмінність між тими сферами, де необхідна глобальна взаємодія, й тими, де пріоритет слід віддавати діям на загальнонаціональному рівні (Rodrik, 2024) за присутності і держави, і ринку водночас. Таким чином, глобальність у проблемах розвитку та економічного зростання не скасовує участі національної держави; завдання радше полягає в пошуку зазначених прагматичних рішень.

Мета цієї статті — довести, що у воєнно-повоєнний час задля забезпечення стабільності в розвитку країни та її економіки доцільно з прагматичних міркувань поєднувати глобальну взаємодію і національні дії, а з огляду на національний досвід використати економічну соціалізацію як один із ключових ресурсів солідарного конструювання реальності та успішного розвитку. У цій статті автор розглядає економічну соціалізацію як процес інтеріоризації нової реальності воєнно-повоєнного відновлення та розвитку економіки, що передбачає пізнання економічної сфери життєдіяльності в умовах «нової нормальності», засвоєння економічних знань, набуття навичок економічної поведінки та реалізацію їх¹. «Нова нормальність», як вона постає для України в умовах воєнно-повоєнного відновлення та розвитку, визначається, з одного боку, ендогенними умовами воєнного та повоєнного часу, а з іншого — такими екзогенними умовами, як глобальна нестабільність і поглиблення нерівності та диспропорцій у взаємодії між суспільством і природою. Усе це спричинює неоднозначність щодо шляхів розв'язання назрілих проблем і необхідність розроблення нових моделей розвитку економіки у світі в цілому. При цьому, як доводять У. Малмендьер (U. Malmendier) та К. Гамільтон (C. Hamilton), чим глибшими та чим травматичнішими є сліди минулого, тим довше набутий досвід буде переслідувати людей — навіть із плином років. Тому будь-які заходи сучасної політики мають бути тонко налаштовані застосовно до кожної країни та враховувати її особливий життєвий досвід (Malmendier, Hamilton, 2024).

А звідси кожній країні слід визначитися з тими сферами, де пріоритет належить взаємодії у глобальному просторі, і тими, де його слід віддавати діям національного характеру, маючи на увазі, що не існує типового рішення, придатного для кожної країни. Тобто у країни має бути свій механізм, який враховує її досвід, оскільки в разі глибоких суспільних травм, які мали та мають місце в Україні, вони будуть переслідувати суспільство достатньо довго.

2. Співвідношення довго- та короткотривалих ефектів у соціальному конструюванні

В Україні наразі, з одного боку, триває процес накопичення травм, зумовлених повномасштабним вторгненням російської федерації, а з іншого — ще не зникли остаточно травми минулої політичної системи тоталітарного характеру з глибоко травматичними наслідками перехідного періоду, що їх зазнали як економіка, так і суспільство України, яке було соціально не підготовленим до жит-

¹ Щодо трактування поняття «економічна соціалізація» див. книгу В. Москаленка «Соціалізація особистості» (Київ: Фенікс, 2013; стор. 340).

тя в умовах лібералізації економіки й ринкового обміну. Попередній досвід життя в рамках планової системи мав довготривалий ефект, оскільки був нагромаджений десятиліттями, незважаючи на глибокі провали в системі централізованого планування останніх двох десятиріч її існування. Матеріали досліджень підтверджують правомірність сформульованого вище твердження. Так, в Інституті економіки та прогнозування НАН України було виконано дослідження з порівняння ставлення населення до економічних свобод в Україні та країнах-лідерах згідно зі світовим рейтингом Index of Economic Freedom, таких як Сінгапур, Швейцарія, Нова Зеландія, Естонія і Тайвань (Index of Economic Freedom, 2022). Зокрема, за рейтингом економічної свободи було оцінено ставлення українців до засад економічного лібералізму, які передбачають, що присутність держави в економіці ринкового типу має бути якомога меншою, на противагу централізованій плановій системі. В результаті було виявлено, що в зазначених п'яти країнах-лідерах чисельність прихильників збільшення участі держави в бізнесі в середньому була майже вчетверо меншою, ніж в Україні. А що стосується чисельності людей, схильних до приватизації в Україні, то таких виявилось в 1,8 раза менше, ніж у країнах-лідерах (18,80% проти 33,96%), водночас схильних до одержавлення — вдвічі більше (18,56% проти 37,00%). Це дає підстави стверджувати, що українці стриманіше ставляться до домінування приватного бізнесу над державним порівняно з населенням країн-лідерів, де впродовж багатьох поколінь функціонує розвинена ринкова економіка. При цьому показовим є приклад Естонії, яка утворилася як країна з ринковою економікою порівняно недавно, але перед тим у ній адміністративно-командна економіка домінувала значно менше, ніж в Україні, і на момент відходу від цієї економічної системи в 1991 році у складі населення ще було чимало носіїв ринкових традицій, які перервалися в 1940-му, натомість в Україні централізована планова система домінувала понад 70 років (Левін, 2023: сс. 92–108). Наприклад, за даними 2019 року частка населення, що не приймає нові, ліберально-ринкові цінності й надає перевагу абсолютизації ролі держави, патерналізму, колективізму й т.ін., сягала 40% (Шульга, 2019: сс. 294–301).

У підсумку в Україні до повномасштабної агресії російської федерації та з урахуванням її наслідків складалася ситуація соціального конструювання реальності в умовах обмеженого поширення образів минулого часу в сфері економіки, хоча ще залишалася значна частина населення, не схильного сприймати повною мірою нові цінності економічних свобод, які надає ринкова економіка.

В умовах війни, яка руйнує звичну соціальну і фізичну інфраструктуру, в життєвому просторі втрачаються традиційні в інфраструктурному вимірі орієнтації, що призводить до дезорганізації життя, яким воно було перед війною. І це є ті самі надзвичайної сили обставини, які, з точки зору гуманістичної психології, можуть як обмежувати поведінку в соціальному середовищі, так і стимулювати появу нових її форм, оскільки людина має рухатися в особистому зростанні, формуванні та розвитку самодостатності. На цих основах відбувається процес соціального конструювання реальності в суспільстві, де населення мусить мати здатність і можливість для творення нового як в умовах війни, так і в процесі повоєнного відновлення та розвитку. Оскільки, згідно з Т. Парсон-

сом (Parsons, 1971), зовнішні феномени в результаті соціалізації стають внутрішніми завдяки здатності особистості до їх засвоєння, і це вможливорює екстеріоризаційну діяльність, то через особистість відбувається взаємодія інтерналій та екстерналій, що характеризує суспільні взаємодії на підставі знань, моралі, досвіду, традицій, що зберігаються в культурі всіх народів. Завдяки цьому відбувається відтворення образів, придатних для соціального конструювання реальності.

Згідно з розрахунками Інституту економіки та прогнозування НАН України, здійсненими за даними демографічного щорічника «Населення України» (Держстат України), станом на 2020 рік, коли українці за ринкової економіки прожили вже майже 30 років, близько 38% населення було старшим за 50 років, тобто соціалізувалося за радянської системи. Однак за роки трансформацій в Україні, незважаючи на збереження серед населення певних цінностей минулого, все ж таки відбувалися зміни протилежного напрямку в царині цінностей. Так, дослідження, які були проведені 2023 року USAID разом із низкою міжнародних організацій в умовах повномасштабної агресії російської федерації й мали на меті отримання Індексу SCORE для оцінки стійкості, відновлення та відбудови, засвідчили високий рівень наявного в Україні капіталу адаптивності — 6,5 бала із 10 (10 балів означає, що певне явище спостерігається чітко й повсюдно). Показник у 6,5 бала, що характеризує більшість респондентів (які репрезентують доросле населення країни), дає підстави робити висновки про забезпечення такого соціального конструювання реальності, за якого може долатися і невизначеність, і неупорядкованість, і десолідаризація. Тобто йдеться про передумови активності на базі таких екстеріоризаційних властивостей, як: націленість на саморозвиток — 6,5 бала; стійкість до стресу — 6,7 бала; психосоціальний добробут — 6,1 бала; підприємливість — 6,6 бала; а також відчуття громадського обов'язку — 6,6 бала.

Як ми бачимо, в умовах війни, зокрема в 2023-му, показники щодо капіталу адаптивності населення суттєво відрізнялися від тих, що мали місце в довоєнний час, коли спостерігався низький рівень мотивації щодо впливу на суспільні процеси. Війна ж, спричиняючи ресоціалізацію, підвищила мотивацію щодо відчуття громадянського обов'язку. Наше завдання полягає в тому, щоб такі здатності не були втрачені, а реалізувалися і в повоєнний час. Сукупність наведених вище показників є свідченням наявності високого рівня власне громадського капіталу, оскільки ці ознаки є складовими людського капіталу в Україні, які в сукупності мають 6,4 бала (ReSCORE Україна, 2023). Своєю чергою, посилення людського капіталу може і має відбуватися через громадський капітал, що включає такі складові, як громадянська активність та оптимізм, соціальна толерантність та політична безпека, а також засвоєння інформації, необхідної для активізації чинника самоорганізації. Обстеження, зокрема на рівні громад, від 21–27 березня 2024 року в рамках Програми сприяння громадській активності засвідчили «готовність і здатність територіальних громад самостійно створювати добровільні формування, сприяти територіальній обороні та цивільному захисту»; оцінки цих здатностей становили 3,5 бала за 5-бальною шкалою (Центр Разумкова, 2024).

Наведені результати є доказом того, що воєнні дії та принципова загроза їх, змінюючи самосприйняття та самопізнання, спонукають в рамках соціалізації і до саморозвитку, і до самовираження, оскільки переорієнтують представників громад на самореалізацію, що стає одним з ключових елементів конструювання нової соціальної реальності. При цьому, згідно з результатами того самого обстеження, пріоритет і в забезпеченні таких змін, і в сприйнятті загроз та боротьбі з ними належить покращенню інформованості громадян (4,05 бала) і патріотичного виховання (3,95 бала), що актуалізує такі складові механізмів соціалізації, які в подальшому ведуть до соціального конструювання реальності, що передбачає співпрацю з державою, з одного боку, і описані вище здатності населення, завдяки яким воно реалізує наявні можливості конструювання — з іншого.

3. Довіра і солідарність в українському суспільстві

Повномасштабна військова агресія росії, що розпочалася у 2022 році, суттєво відобразилася на процесах суспільної життєдіяльності в Україні. Військові дії як екстремальна, стресова подія посилюють уразливість та стурбованість населення, а також впливають на рівень довіри та солідарності в суспільстві.

Отже, звернімо увагу на ситуацію щодо співпраці та довіри в Україні, зокрема між активістами та місцевою владою. Так, за результатами дослідження центру Разумкова, які подано в таблиці 1, рівень довіри в суспільстві до апарату, що уособлює державні органи влади, за весь період доступних для нас спостережень має від'ємні значення, за винятком вересня–жовтня 2022 року, тобто через півроку після початку повномасштабної війни. У підсумку баланс довіри/недовіри станом на березень 2024 року майже зрівнявся із показниками 2018 року, що свідчить про наявність суттєвих і достатньо довгострокових чинників, які — як у період до повномасштабної агресії, так і з її початком — викликали підвищену чутливість до обставин, які визначають взаємодії між населенням та органами влади. Така сенсильність обмежує можливості успішності реалізації державних рішень, знижує ефективність використання ресурсів і збільшує необхідні витрати на контроль виконання рішень у сфері повноважень апарату управління, саме тому потрібно зробити акцент на взаємодії місцевих органів влади з активістами, що працюють у територіальних громадах.

За роки повномасштабної агресії, згідно з даними обстежень USAID та низки міжнародних організацій, у населення зросло відчуття спроможності впливати на зміни в країні та проявляти громадянську відповідальність. Отримані результати свідчать, що рівень 2023 року був вищим порівняно із 2021-м, хоча залишається ще достатньо простору для вдосконалення, зокрема на місцевому рівні щодо впливу на зміни у власній громаді (Соціальна згуртованість, 2024: част. 1). Обстеження горизонтальних сегментів соціальної згуртованості на рівні громад також підтвердили попередній висновок, що, незважаючи на певний підйом активізму, громадянської активності ще бракує. Автори дослідження зазначають, що «найрідше згадуваною діяльністю є участь у місцевому врядуванні та прийнятті рішень: 83% респондентів сказали, що ніколи не відвідували заходи, організовані місцевою владою. Це вказує на потребу в інвестуванні у

Таблиця 1

Довіра до державного апарату (чиновників)
(динаміка 2018–2024 років, за даними Центру Разумкова¹)

Варіанти відповідей	Терміни опитування						
	Червень 2018	Лютий 2019	Липень 2020	Березень 2021	Вересень– жовтень 2022 ^c	Лютий– березень 2023	Березень 2024
Зовсім не довіряю	50,8	46,1	36,5	36,8	9,6	19,7	35,2
Радше не довіряю	34,5	36,8	41,2	42,9	34,3	44,0	40,9
Повністю довіряю	1,2	1,4	1,4	1,5	6,8	5,8	3,0
Радше довіряю	7,4	7,7	13,3	11,5	48,6	19,5	13,0
Важко відповісти	6,1	8,1	7,5	7,3	0,6	10,9	7,9
Баланс довіри / недовіри ^a	–76,7	–73,8 ^b	–63,0	–66,7	11,5 ^b	–38,4	–60,1

Примітки:

^aАвтори джерел зазначають, що це різниця між частками тих, хто довіряє, і тих, хто не довіряє. Баланс розраховується як різниця між сумою часток тих, хто відповів «Радше довіряю» і «Повністю довіряю», та сумою часток тих, хто відповів «Зовсім не довіряю» і «Радше не довіряю». У випадках, коли сума недовіри більша за суму довіри, розрахунковий показник позначається знаком «мінус».

^b Розраховано нами.

^c У цьому опитуванні назва інституту формулювалася як «Державні установи».

¹ Джерела: Довіра громадян України до суспільних інститутів (червень 2018 року). Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова (<https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/dovira-hromadian-ukrainy-do-suspilnykh-institutiv>, дата звернення 14.05.2024); Рівень довіри до суспільних інститутів та електоральні орієнтації громадян України (лютий 2019 року). Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова (<https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-doviry-do-suspilnykh-institutiv-ta-elektoralni-orientatsii-gromadian-ukrainy>, дата звернення 15.05.2024); Початок нового політичного року: довіра до соціальних інститутів (липень 2020 р.). Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова (<https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/pochatok-novogo-politychnogo-roku-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-lypen-2020r>, дата звернення 15.05.2024); Оцінка ситуації в країні, довіра до інститутів суспільства та політиків, електоральні орієнтації громадян (березень 2021 р.). Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова (<https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-institutiv-suspilstva-ta-politykiv-elektoralni-orientatsii-gromadian-berezen-2021r>, дата звернення 15.05.2024); Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політико-ідеологічні орієнтації громадян України в умовах російської агресії (вересень–жовтень 2022 р.). Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова (<https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadyanami-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykoideologichni-orientatsii-gromadian-ukrainy-v-umovakh-rosiiskoi-agresii-veresen-zhovten-2022r>, дата звернення 15.05.2024); Оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади, довіра до соціальних інститутів (лютий–березень 2023 р.). <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-liutyi-berezen-2023r> (дата звернення 15.05.2024); Оцінка ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, віра в перемогу, ставлення до виборів (березень 2024 р.). Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова (<https://razumkov.org.ua/novyny/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-vira-v-peremogu-stavlennia-do-vyboriv-berezen-2024r>, дата звернення 14.05.2024).

механізми та заходи, що можуть сприяти участі громадян у процесі ухвалення рішень на місцевому рівні ... Посилення громадянської активності принесе подвійну вигоду, бо зміцнить власні соціальні мережі, одночасно сприяючи розвитку у громаді духу співпраці та солідарності як суспільного блага ...» (Соціальна згуртованість в Україні, 2024: част. II, с. 13). Як бачимо, результати 2023 року, попри певний підйом порівняно з 2021-м, майже збігаються зі схожими даними 2014–2018 років, що свідчить про певні зміни в позитивному напрямку в роки агресії, хоча на горизонтальному рівні ще недостатні.

У матеріалах ReSCORE 2021 та ReSCORE 2023 автори звертають увагу на те, як важливо «зміцнювати відчуття громадянського обов'язку ... через програми, які сприяють політичній ефективності на місцевому рівні завдяки відчуттю здатності впливати на зміни і процеси ухвалення рішень» (Соціальна згуртованість в Україні, 2024: част. I, с. 6). Для досягнення позитивних змін необхідна взаємодія населення і державного апарату, рівень довіри / недовіри до якого, на жаль, має негативний баланс. Як на приклад формування умов, достатніх для такої взаємодії, доцільно послатися на високий рівень довіри населення України до громадських та волонтерських організацій (табл. 2). За весь період спостережень, згідно з доступними для нас даними 2018–2024 років, тобто і в довоєнні роки, і в час збройного протистояння рівень довіри до них був і залишається високим. Розгалужена діяльність громадських та волонтерських організацій зумовлює високий рівень довіри до них, який зріс за вказаний період в 1,4 раза, і за весь період спостережень тут ми маємо позитивний баланс довіри / недовіри. Тим самим формуються умови для зниження рівня недовіри й до державного апарату через пошук і реалізацію можливостей участі громадських організацій в ухваленні управлінських рішень, налагодження їхньої взаємодії, а також висвітлення результатів спільних солідаризованих дій. Це відкриває можливості, з одного боку, інвестування в розвиток громадянської активності, а з іншого — розширення умов для участі громадянських організацій у процесах управління, активізації діяльності із соціального конструювання реальності як з боку населення, що бере участь в діях громадських організацій, так і з боку державних організацій. Така тенденція в цілому може відповідати змісту трансформації ідеологем соціальної держави в бік держави з ідеологією соціального інвестування та розвитку, що є не менш важливим для забезпечення процесів суспільної консолідації.

Як повідомляють В. Гацко та А. Даркович, на початку повномасштабного вторгнення активізувалася співпраця між органами місцевого самоврядування та громадськими організаціями, й наразі, незважаючи на певний спад за результатами обстежень листопада 2023 року, рівень співпраці все ще залишається вищим, ніж до повномасштабного вторгнення. До того ж згідно з опитуванням Civic Engagement Poll, проведеним USAID/ENGAGE у серпні 2023 року, українці більше залучені до діяльності у своїх громадах, ніж до позарегіональних організацій громадянського суспільства, хоча мають місце перешкоди для участі їх в ухваленні рішень у своїх громадах. 75% громадян респондентів стикалися з такими обмеженнями на місцевому рівні, а в половині громад існують бар'єри, які свідомо створені місцевою владою, а не є наслідком воєнного стану (Гацко, 2024), і це десолідаризує суспільство.

Таблиця 2

Довіра до громадських та волонтерських організацій^а
(динаміка 2018–2024 років, за даними Центру Разумкова¹)

Варіанти відповідей	Терміни опитування						
	Червень 2018	Лютий 2019	Липень 2020	Березень 2021	Вересень– жовтень 2022	Лютий– березень 2023	Березень 2024
Зовсім не довіряю	15,8 (7,3)	17,7 (8,9)	12,2 (7,7)	12,7 (8,8)	Запитання не ставилося	4,9 (1,2)	6,3 (1,6)
Радше не довіряю	21,4 (13,9)	23,3 (14,2)	24,0 (16,7)	20,3 (15,5)		15,2 (5,3)	17,7 (7,3)
Повністю довіряю	5,2 (16,5)	5,3 (13,8)	5,9 (16,3)	7,2 (20,1)		17,2 (43,0)	10,4 (33,1)
Радше довіряю	38,2 (48,7)	39,6 (53,2)	41,0 (46,6)	46,0 (45,0)		48,6 (44,9)	51,0 (51,5)
Важко відповісти	19,4 (13,6)	14,0 (10,0)	16,8 (12,8)	13,8 (10,5)		14,1 (5,6)	14,6 (6,5)
Баланс довіри / недовіри ^б	6,2 (44,0)	3,9 ^с (43,9) ^с	10,7 (38,5)	20,2 (40,8)		45,7 (81,4)	37,4 (75,7)

^а Див. показники, наведені в дужках.

^б Див. прим. «а» до табл. 1.

^с Розраховано нами.

¹ Джерела: Довіра громадян України до суспільних інститутів (червень 2018 року). Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова (<https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/dovira-hromadian-ukrainy-do-suspilnykh-institutiv>, дата звернення 14.05.2024); Рівень довіри до суспільних інститутів та електоральні орієнтації громадян України (лютий 2019 року). Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова (<https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-doviry-do-suspilnykh-institutiv-ta-elektoralni-orientatsii-gromadian-ukrainy>, дата звернення 15.05.2024); Початок нового політичного року: довіра до соціальних інститутів (липень 2020 р.). Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова (<https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/pochatok-novogo-politychnogo-roku-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-lypen-2020r>, дата звернення 15.05.2024); Оцінка ситуації в країні, довіра до інститутів суспільства та політиків, електоральні орієнтації громадян (березень 2021 р.). Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова (<https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-institutiv-suspilstva-ta-politykiv-elektoralni-orientatsii-gromadian-berezen-2021r>, дата звернення 15.05.2024); Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політико-ідеологічні орієнтації громадян України в умовах російської агресії (вересень–жовтень 2022 р.). Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова (<https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykoideologichni-orientatsii-gromadian-ukrainy-v-umovakh-rosiiskoi-agresii-veresen-zhovten-2022r>, дата звернення 15.05.2024); Оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади, довіра до соціальних інститутів (лютий–березень 2023 р.) (<https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-liutyi-berezen-2023r>, дата звернення 15.05.2024); Оцінка ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, віра в перемогу, ставлення до виборів (березень 2024 р.). Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова (<https://razumkov.org.ua/novyny/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-vira-v-peremogu-stavlennia-do-vyboriv-berezen-2024r>, дата звернення 14.05.2024).

Посилення співпраці між активістами та місцевою владою в умовах війни є результатом адаптації як населення, так і місцевої влади, незважаючи на перешкоди у взаємодії, протиріччя та потрясіння, принесені збройною агресією. Завдання, отже, полягає надалі в тому, щоб забезпечити нарощення адаптивних здатностей для подолання соціальної ентропії.

Повоєнний розвиток буде спиратися на соціалізацію (ресоціалізацію) з огляду на ті зміни в самосприйнятті та сприйнятті умов життєдіяльності, які відбулися під час війни, зокрема внаслідок участі в бойових діях, оскільки війна змінює самосвідомість кожного. Зазначені вище складові соціалізації (самосприйняття, самопізнання, саморозвиток, самовираження) є тими глибинними (кореневими) суспільними структурами в народі, де акумулюються ресурси життєдіяльності, здатні продукувати енергію і для ведення війни, і для повоєнного розвитку. Війна, руйнуючи попередній життєвий устрій, поставила на порядок денний проблеми його оновлення. Поряд з довоєнними соціальними умовами життєдіяльності народжуються і ті, що характерні тільки для умов війни, і ті, що тільки можуть іще проявитися, а також ті, що не мають зберігатися у повоєнному життєвому просторі. Отже, належить зруйнувати все те, що призвело до війни, позбутися того, що виявилось можливим тільки в умовах війни, і сформувати те, що не допустить її повторення.

4. Економічна соціалізація в повоєнних планах

Філософ Карл Мангайм писав: «Усі вже знаємо, що після війни суспільство не може йти далі за своїм звичаєм, що війна сама собою — це тиха революція, яка торує шлях для нового типу спланованого порядку»¹. Оскільки К. Мангайм, будучи одним із засновників соціології знання, вбачав у ній науковий фундамент політики, то можна з упевненістю стверджувати, що в основу повоєнних змін за такого підходу мають покладатися результати соціального конструювання реальності повоєнного часу, на основі яких має бути сплановано новий порядок за діяльної ініціативи держави як соціального конструктора. Історично такий підхід є виправданим. Досвід і наслідки його застосування добре відомі, зокрема у випадку США.

Друга світова війна, згідно з висновками Т. Джадт, закінчилася викликом прагнення до нормальності, яка означилася початком «постідеологічної» доби. Ключовими аспектами її стали перспективи політичної стабільності та соціальних реформ, що в повоєнній Європі залежало від відновлення економіки, але не тільки. Відновлення відбувалося завдяки Плану Маршала, який розпочав (як написано у газеті *Times* від 13.01.1949) нову добу в європейській історії (докл. див.: Джадт, 2020: сс. 104–105). Але «реальні наслідки, — вважає Т. Джадт, — були психологічними (перш за все. — В.Г.). Можемо майже впевнено стверджувати, що План Маршала спонукав європейців покращити їхнє ставлення до самих себе» (там само: с. 121), тобто заново пізнати себе, що є важливою складовою соціалізації. Таким чином, самопізнання в рамках соціалізації започатковувало

¹ Цит. за: Джадт, Т. (2020). *Після війни. Історія Європи від 1945 року* (с. 84). Київ: Наш формат.

процеси саморозвитку і самовираження в нових умовах повоєнного європейського простору. Що стосується повоєнного розвитку в реаліях України, то важливо подолати наявні досі довоєнні обмеженості мотивацій щодо впливу населення на соціальні процеси, які відбуватимуться в Україні в напрямку конструювання реальності, яке б відповідало засадам стабільного національно укоріненого розвитку.

В умовах повоєнного розвитку в країнах, що стали членами ЄС, завдяки інтеріоризації відбулося усвідомлення необхідності послідовної відмови від дискримінації, пригнічення та авторитаризму, також переходу спочатку до моделі «держави добробуту», а пізніше до західноєвропейської інтеграції та формування у підсумку Європейського Союзу, що означало новий тип спланованого порядку, про який писав К. Мангейм. В економічному вимірі це було, перш за все, результатом реалізації Плану Маршала, завдяки якому відбулося оновлення економік західноєвропейських країн на засадах соціального прогресу, а вже на цій основі пізніше розпочалася реалізація Плану Шумана, який на офіційному рівні дав поштовх процесу формування Європейського Союзу. Цей процес було започатковано через підписання шістьма країнами Угоди стосовно об'єднання їх для взаємоузгодженого виробництва вугілля і сталі. В перебігу реалізації такого проекту країни-підписанти позбувалися певних ознак національного суверенітету, що заклало підвалини власне Європейського Союзу як глобального наднаціонального формування, виходячи з ідеології, яка своїми коренями сягала ще XIX століття, коли започатковувалися митні союзи серед країн Центральної та Західної Європи.

Плани повоєнної розбудови на території країн Західної Європи мали реалізуватися на підставі ідеології соціального прогресу на засадах соціальних реформ, зокрема для населення, що переживало повоєнну денацифікацію через соціалізацію, яка, за визначенням П. Бергера та Т. Лукмана, становила інтерналізацію інституціональних та інституціонально-обґрунтованих «підсвітів», що були, як часто є у природі, кореневими ознаками та ресурсами оновлення життєдіяльності, енергія яких закладається в соціальному плані через соціалізацію (Berger, Luckmann, 1966).

В економіці та в реальній політиці втілювалася формула Йозефа Шумпетера, за якою «із завданням відбудови засобами капіталізму не впоратися» (докл. див.: Джадт, 2020: с. 84). Саме тому в ідеальному плані повоєнного відновлення у країнах майбутнього ЄС було закладено поряд із запланованим через План Маршала та План Шумана порядком водночас ідеологеми соціальних трансформацій щодо поділу праці та розподілу її результатів. Соціальні реформи передбачали по завершенні денацифікації подальшу інтеріоризацію постнаціональності, яка уможливлювала б мирне співіснування, співпрацю і взаємодію народів окремих країн на засадах соціальної солідарності на шляху глобалізації, перш за все в рамках європейського ринку як однієї з ключових умов розвитку в другій половині XX століття. Це було прикладом соціального конструювання європейського простору на засадах відкритості ринків та зміни в міжнаціональних стосунках за умов передання окремих функцій централізованого порядку новим органами наднаціонального управління. Така співпраця зумовила кон-

структивізм у взаємодії, за якого закон росту соціальної ентропії діяв «з точністю до навпаки». Завдяки такому підходу відбулося укорінення соціального прогресу як ресурсу для оновлення та подальшого розвитку, що, власне, і визначило зміст економічної соціалізації як інтеріоризації економічних цінностей суспільства, що формувались на основі зміни уявлень на соціальному рівні про нові реалії економічної співпраці в результаті утворення Європейського Союзу.

У повоєнній економічній соціалізації в європейських країнах, що постраждали від війни, макросоціальними чинниками стали, з одного боку, жажливі наслідки війни психологічного характеру й бажання їх позбутися, а з іншого — макроекономічні успіхи, яких вдалося досягти через масову участь більшості верств населення в економічній діяльності, та покращення якості життя на цій основі замість пасивного отримання допомоги на проживання згідно із Планом Морентау. Як відомо, цей план не давав результатів, оскільки розвивав утриманство, тому й постало завдання змінити ставлення населення до того, як жити в подальшому, і забезпечити його участь на засадах нової системотвірної компетентності в соціальному конструюванні реальності європейського простору.

Отже, План Маршала та План Шумана передбачали з боку зовнішніх органів управління і за активної участі національного уряду відповідну організацію соціального простору як основу соціального конструювання нової реальності. Це здійснювалося подібно до того, як це мало місце ще за часів реформ А. Гамільтона, коли влада займалася, як показали С. Кoen і Б. Делонг, соціальним проектуванням реальності в національних масштабах США. Повоєнне відновлення на теренах сучасного ЄС стало прикладом розширення соціального проектування до наднаціонального рівня. Це може бути прикладом повоєнного відновлення України на засадах соціального конструювання, реалізованого з боку як національних органів управління, так і наднаціональних, якими наразі є органи управління ЄС. Враховуючи, що в перебігу реалізації Планів Маршала і Шумана важливу роль відігравали уряди національних держав, які діяли відповідно до укорінених національних інтересів, то в умовах України як приклад такого соціального проектування реальності національного масштабу доцільно розглядати, зокрема, «План для реалізації Ukraine Facility (UF)».

Цей план засвідчив налагодження взаємодії апарату управління із суспільством, що може в разі його успішної реалізації змінювати і рівень довіри до влади, оскільки розроблення UF велося у процесі консультацій із бізнесом, громадянським суспільством, аналітичними центрами, народними депутатами та представниками регіонів (Матеріали Плану, 2024), що в разі його успішної реалізації може підвищити рівень довіри до влади. Власне, це приклад розширення впливу громадськості на соціальні процеси та рішення управлінського характеру, зокрема в царині економіки. У взаємодії апарату управління та громадськості відбуватимуться процеси їхньої економічної соціалізації через інтеріоризацію цінностей національно укоріненого розвитку. За цих умов взаємодії не останню роль відіграватиме технологічна та адміністративна допомога з боку Європейського Союзу, зокрема фінансова підтримка в розмірі 6,97 млрд євро, які передбачено для синхронізації українського законодавства з ЄС, забезпе-

чення структурних реформ, а також формування спроможності органів влади на національному, регіональному та місцевому рівнях. Ці процеси мають включати розширення практики участі громадянського суспільства в досягненні успішної реалізації Плану UE. Зазначені фінансові ресурси є своєрідними соціальними інвестиціями, завдяки яким, активізується реальна участь населення, зокрема у функціонуванні громад на засадах підвищення повноважень місцевого самоврядування і децентралізації влади в Україні, що передбачає збільшення повноважень та ресурсів на місцях. Це важливо і з огляду на громадську думку. Так, згідно з дослідженнями КМІС, 62,7% респондентів (за даними 2021 року) вважали, що децентралізація безумовно потрібна і радше потрібна (для порівняння: 2005 року таких було 58,7%) (Децентралізація та реформи самоврядування, 2021: с. 157).

В умовах повоєнного розвитку засад економічної соціалізації суб'єкт перетворень діятиме як, свого роду, Я-конструктор, спираючись на національні цінності формуватиме мотиви та стратегію власної поведінки щодо участі в соціальному конструюванні економічної діяльності, а також міжсуб'єктної економічної взаємодії в рамках проектування соціального простору, здійснюваного державою на шляху до вступу до ЄС. Однією зі складових проектування мають бути гуманітарні підходи, оскільки для умов України вони мають і матимуть надалі масштабний характер, бо в Україні вже зараз допомоги потребують мільйони людей, які перебувають за межею бідності, оскільки Україна ще напередодні війни була найбіднішою країною Європи (Україна, 2018). Проте поряд із соціальною стратегією гуманітарного змісту, налагодженням системи соціального захисту необхідна соціальна стратегія щодо зайнятості для всіх, хто втратив роботу як за довоєнних часів, так і за час війни. Водночас потрібна економічна модернізація, що дасть можливість переорієнтувати нові ринки праці, які трансформуватимуться відповідно до тих видів діяльності, які формуватимуться в повоєнних обставинах.

У 2022 році, в умовах війни кількість підприємств в економіці загалом скоротилася на 29,6%, і чи не найбільше в галузі сільського, лісового та риболовного господарства — на 31,4%, а кількість фізичних осіб-підприємців у цій галузі скоротилася на 11,3%; великих підприємств (понад 250 працівників) — на 20,4%; середніх (> 50; < 250) — на 19,5%; малих (до 50 працівників) — на 31,8%; мікропідприємств (до 10 працівників) — на 34,5% (докл. див.: За перший рік, 2022).

Поряд із тим економічну ресоціалізацію мають проходити всі верстви населення, оскільки війна суттєво переформатувала умови економічної діяльності. Війна зумовила необхідність осмислення сутності новітніх процесів, що відбулися в економічних стосунках, та подальшої інтеріоризації змін, що відбулися. На цій основі відбувається ресоціалізація людей, заторкнутих військовими діями та їхніми наслідками — смертями, руйнацією життя, втратою майна, переміщенням як усередині країни (ВПО), так і за кордон. Звідси змінюється ставлення до власності, до умов праці, до економічних цінностей; відбуваються зрушення у сенсі орієнтованості / дезорієнтованості в самореалізації, довіри / недовіри в стосунках, орієнтацій щодо здобуття знань.

Про такі зрушення свідчить, зокрема, аналіз зведених даних стосовно мінімальних балів, рекомендованих до зарахування у п'яти провідних університетах України (розташованих у Києві, Львові та Харкові) за період 2020–2023 років за ключовими спеціальностями, на які з року в рік був великий попит і, відповідно, найвищі бали для зарахування: економіка, право, менеджмент організацій, комп'ютерні науки, фізика та астрономія (див. табл. 3). Як виявилось, порівняно із довоєнним 2020 роком рівень так званих прохідних балів знизився в середньому на 6 балів як по Києву, так і по Харкову, де був особливо важкий стан порівняно з Києвом і тим паче з достатньо стабільним Львовом. При цьому найбільше зниження спостерігалось щодо комп'ютерних наук (майже на 8 відсоткових пунктів). Можна припустити, що це є наслідком того, що, з одного боку, падає рівень підготовки випускників шкіл, а з іншого — триває міграція випускників для вступу в вищі навчальні заклади за кордоном. Можна очікувати, що 2024 рік принесе подовження означених тенденцій, тоді як бізнес, за результатами обстежень середини 2024-го, поряд з проблемами безпеки діяльності на друге місце ставить проблему пошуку кваліфікованих спеціалістів. Розв'язання таких проблем і є завданням формування серед населення належних засад економічної соціалізації для забезпечення умов стабільності в повоєнному оновленні економіки.

Такого роду проблеми стають чинниками подальшої економічної соціалізації / ресоціалізації особистості, які зумовлюватимуть її поведінку як економічного агента. В означених вище процесах, що призводять до економічної ресоціалізації населення має адаптуватися згідно з його адапційними здатностями, про достатньо високу ступінь яких в Україні вже говорилося. За роки Незалежності України та трансформації її економіки від «планової» до «ринково організованої» змінювалися цінності й орієнтації молодого покоління, яке стало за ці десятиліття економічно та соціально новим соціальним суб'єктом. Так, у матеріалах OECD зокрема вказано на необхідність звернути увагу на середньострокові та довгострокові аспекти зайнятості та соціальних пріоритетів, які існували ще до вторгнення і які мають бути розглянуті в контексті війни та реконструкції, такими як проблеми молоді, яка не була працевлаштована, не здобула освіти чи фахової підготовки, а також проблеми працевлаштування не за професією та незадекларованого працевлаштування (докл. див.: Соціальна політика, 2022). По суті, ми маємо справу з новими нормами економічної поведінки і новими цінностями, які суттєво відрізняються від тих, що існували в попередній системі економічних стосунків. В системі економічних стосунків того часу переважала форма господарювання, як державне підприємство, а тепер домінують приватні, що змінило ставлення до власності, до способів самовираження та соціального партнерства, яке наразі, в умовах війни, стало найважливішим принципом співпраці соціальних партнерів, що реалізовується в інтересах суспільства з тим, щоб забезпечити захист країни, в якій відбувається їхня діяльність.

В умовах війни змінюються також такі когнітивні особливості, як сприйняття та аналіз інформації стосовно того, що оточує особистість, зокрема економічного середовища. Тим самим, оскільки змінюється умови та зміст соціального

Таблиця 3

ЗВЕДЕНІ ДАНІ ЩОДО ВСТУПУ 2020-2023
мінімальні бали, рекомендовані до зарахування, % до попереднього періоду

ВНЗ	051 економіка/ еко- ном. кібернетика				073 менеджмент організацій				081 право				104 фізика та астрономія				122 комп'ютерні науки			
	2020	2021	2022	2023	2020	2021	2022	2023	2020	2021	2022	2023	2020	2021	2022	2023	2020	2021	2022	2023
Національний технічний університет України "Київ- ський політехнічний інсти- тут імені Ігоря Сікорського"	99,1**				92,4***				96,0				94,2				90,9			
Київський національний університет імені Тараса Шевченка	93,7				93				94,7				84,9				93,1			
Харківський національний університет імені В.Н. Ка- разіна	92,9				91,6				98,8				97,3				88,7			
Національний університет "Львівська політехніка"	-				94,7				96,8				100,1*				94,1			
Львівський національний університет імені Івана Франка	91,6				95,8				95,0				98,6				93,9			
Середнє значення	94,3				93,5				96,3				95,0				91,1			

* Львівська політехніка спеціальність 105 прикладна фізика

** 2021/2022

***2021/2023

пізнання, в результаті змінюється і поведінковий конструкт «Я». Показовим прикладом такої тенденції є прояви її в поведінці людей, яких найбільше зачепила війна — учасників бойових дій, ветеранів війни, а також осіб з інвалідністю внаслідок війни. Це велика група населення України: станом на серпень 2023 року такий статус мали близько мільйона осіб (ЗСУ, 2023). Ще до повномасштабного вторгнення РФ в Україну 2022 року портал *Happy Monday* спільно із ГО «Професіонали майбутнього» проводив у 2021-му дослідження серед ветеранів АТО/ООС, і результати їх засвідчили, що 62% ветеранів не повернулися на попереднє місце працевлаштування з таких мотивів:

- бажання будувати кар'єру в іншому напрямі;
- переоцінка цінностей і бажання почати «нове життя» з новою роботою (так зазначили 50% респондентів);
- отримані травми, що обмежують або внеможливлють працю на попередньому місці роботи;
- незадоволеність тим рівнем оплати, який вони мали до служби;
- попереднє неофіційне працевлаштування, що не дає змоги відновитися на тому самому місці роботи (62% ветеранів, 2021).

Із кожним роком війни чисельність ветеранів війни зростає. Так, за 2023 рік до єдиного державного реєстру ветеранів війни Мінветеранів їх було внесено 128 тис. осіб, що майже вдвітьє більше порівняно із 2022 роком. Можна передбачати, що згодом, із закінченням війни і демобілізацією чисельність ветеранів війни зростатиме з високою динамічністю, а отже, проблема економічної ресоціалізації навіть серед цієї частини населення матиме достатньо масштабний характер. На цей час очікується, що після завершення війни, сукупна чисельність такої уразливої категорії осіб, включно з родинами ветеранів, зросте до 5–6 мільйонів (Після завершення війни, 2024). А отже, це передбачає створення загальнонаціональної системи, яка надаватиме можливості для організованої адаптації в нових реаліях з тим, щоб запобігти пошуку нелегальної зайнятості та мотивації до міграції з мотивів працевлаштування.

Процес адаптації ветеранів війни, як свідчить світовий досвід, є досить довготривалим, оскільки включає розроблення програм із виявлення схильності до роботи в нових умовах, підготовку кадрів для їх перекваліфікації, організацію працевлаштування тощо. Економічна ресоціалізація учасників бойових дій у своїй гуманітарній складовій включає надання їм матеріальної та фінансової допомоги, а також, що особливо важливо, психологічної допомоги для досягнення бажаної переоцінки цінностей та готовності почати «нове життя з новою роботою», що сприятиме соціальній стабільності з використанням отриманих військовими навичок з орієнтацією на розв'язання конфліктів, організацію в колективній діяльності та взаємодії, забезпеченні громадського порядку тощо.

Тобто у більшості ветеранів війни має визначатися нова життєва стратегія і в економічному, і в соціальному статусі, що означає необхідність налагодження взаємовідносин у новому або змінюваному соціальному оточенні. Ми вже можемо, а в повоєнному просторі та часі тим паче будемо спостерігати орієнтацію на зміну соціальної самоідентифікації в новій соціальній групі. Оскільки за ча-

сів військової служби та участі в бойових діях вже певною мірою відбулися зміни в бік самокатегоризації повоєнного часу, то постає питання знаходження соціальної ідентичності в новій соціальній групі. Розв'язання проблем такого характеру мають як макрорівень, так і мікрорівень, тож на місцевому рівні доцільно застосовувати так зване соціальне замовлення, яке має ті переваги, що забезпечує адресність та доступність соціальних послуг, які на рівні громади мають спиратися на оцінки потреби в них (Як запровадити, s.a.). Соціальні послуги такого характеру виходять за межі традиційно вразливих груп населення, таких як пенсіонери та інваліди, і стосуються також людей, що брали участь у бойових діях, і після демобілізації їх слід розглядати як уразливих у соціопсихологічному сенсі. Загалом Україні доведеться долати психологічний вплив війни (див.: World Health Organization, 2024). Відповідного характеру соціальні замовлення необхідно буде започаткувати і для внутрішньо-переміщених осіб (ВПО), і для тих сімей, що повертатимуться з вимушеної міграції, і навіть з огляду на можливий імпорт робочої сили — з тим, щоб не допустити не контрольованості соціальної взаємодії (див.: Соціальна політика, 2022).

Для успішності економічної соціалізації, особливо в повоєнному контексті, створення необхідних інституційних передумов передбачає розвиток масової мотивації щодо участі в економічній діяльності, підтримуваної економічною психологією особистості як результатом поєднання попередньо сформованої й тієї, що формуватиметься по закінченні війни і виявлятиметься у ставленні до процесів, що визначають виробництво і розподіл, обмін і споживання товарів і послуг. Оскільки, ширше, йдеться про процеси зміни життєвої стратегії, то важливо також забезпечити психоемоційну врівноваженість особистості, з одного боку, шляхом надання відповідних медичних послуг, потреба в яких має тенденцію до зростання, а з іншого — шляхом формування соціального потенціалу, ґрунтується на солідарній взаємодії у соціальній, соціально-психологічній та соціально-економічній царинах як на індивідуальному, так і на груповому та макросоціальному рівні життєдіяльності суспільства. Важливо, зокрема, забезпечити таку взаємодію на індивідуальному рівні поряд з утвердженням інституційних засад включеності особистості в систему економічних відносин, понад усе для людей, які живуть у регіонах, де тривають масштабні процеси стресового характеру, або так званого подовженого травматичного стресу (ПТС). Власне такою є життєдіяльність населення України в умовах війни, яка продовжується вже третій рік. Дослідження наслідків ПТС свідчать, що «всі симптоми тривалого стресу можуть негативно впливати на якість життя й функціонування людей, навіть якщо вони не відповідають критеріям психологічних розладів і є адаптивними в контексті дії ПТС ... Особливістю ПТС є те, що тривалий вплив стресів радше може збільшити рівень симптоматики, ніж викликати нові випадки посттравматичного стресового розладу» (Степаненко, 2023: с. 26). Для подолання наслідків впливу стресів в умовах, пов'язаних з ПТС, серед головних ресурсів слід зазначити насамперед соціальну підтримку в близькому оточенні людини, тобто чинник екзогенного характеру для особистості. Два інші ресурси мають ендогенний характер. Це власне усвідомлення себе та самооцінка. Всі ці ресурси «створять основу для проявів життєвої стій-

кості й активності щодо адаптації та послаблення виявів і наслідків стресу» (Степаненко, 2023: с. 28).

Висновки

З огляду на розглянуті ендogenous ресурси стресостійкості особистості в зіставленні з такими ознаками процесу соціалізації, як самосприйняття, самопізнання, саморозвиток і самовизначення, є підстави стверджувати, що соціалізація за умов ПТС, тобто ресоціалізація особистості, зокрема економічна, є одним з ключових аспектів солідарного соціального конструювання, що передбачає зниження стресового стану й тим самим розширення включеності населення у громадське життя.

У рамках Плану Ukraine Facility передбачено, що відбудова першою чергою відбуватиметься на рівні регіонів і має спрямовуватися на економічний, соціальний, екологічний та територіальний розвиток громад за активної участі широких мас населення в управлінні своїми громадами з метою створення умов як для комфортного проживання, так і для самореалізації та розвитку на засадах економічної соціалізації з урахуванням її психоемоційної складової, зокрема в аспекті економічної психології. Для цього необхідне ухвалення змін до Закону «Про соціальний діалог в Україні», що має сприяти розширенню інституційно зумовлених можливостей впливу громадськості на соціально-економічні процеси. Чинний Закон України «Про соціальний діалог в Україні», прийнятий 14 років тому, потребує суттєвого перегляду, і підґрунтям оновленого законодавства може бути Зелена книга Міжнародної Організації Праці, яку необхідно актуалізувати з урахуванням останніх викликів для України (Публічні консультації, 2023). Важливо у рамках змін до законодавства брати до уваги європейську практику залучення до громадських організацій населення. Так, у більшості країн ЄС до соціально-економічних рад залучають неурядові організації від різних соціальних та професійних груп населення, що становить важливу складову економічної соціалізації.

Діяльність у цьому напрямку слід розгорнути вже зараз, оскільки дослідження, проведені ще у 2019 році, фіксували брак спільної стратегії, узгодженої усіма зацікавленими учасниками, а також стратегічного планування місії, цілей, результатів та індикаторів їх досягнення на довго-, середньо- та короткострокову перспективу (докл. див.: Зарько, 2019). У матеріалах дослідження йшлося про необхідність оформлення такого стратегічного документа з визначенням основоположних принципів розвитку і розширення сфери дії загальнонаціональної системи соціального діалогу (Зарько, 2019), і можна стверджувати, що такого роду рамковий документ у формі Плану UF розроблено. Тим самим в Україні зроблено крок в напрямку досягнення взаємоузгодженості підходу до управління та ухвалення управлінських рішень за участі громадськості. На цьому етапі важливо це законодавчо закріпити через внесення змін до зазначеного вище закону. Як відомо наразі, це передбачається здійснити через шість місяців з дня призупинення чи скасування воєнного стану. В Інституті економіки та прогнозування НАН України вже обґрунтовано сукупність відповідних пропо-

зицій у вигляді доповідної записки «Пропозиції до розробки Проекту Закону України «Про соціальний діалог в Україні»»¹. Чинна загальнонаціональна модель соціального діалогу, яка є основою для здійснення соціального конструювання реальності в Україні, не відповідає повною мірою вимогам часу, тому підлягає перегляду в напрямку інституційної упорядкованості та розгортання практичної діяльності на виконання Плану УФ з подальшою корекцією та внесенням змін з урахуванням умов повоєнного часу. Це має підвищити результативність державного регулювання, оскільки, як обґрунтував Дж. Даймонд, до проблеми суспільства слід ставитися серйозно, бо вони самі по собі не зникнуть, і якщо є бажання перемогти, то кожен із нас може це зробити як особистість, і успіх залежить від здатності сміливо мислити на тривалу перспективу, переглядаючи цінності відповідно до вимог часу, що вже настав, і тих, що будуть змінюватися в майбутньому (див.: Даймонд, 2021: сс. 620–623).

Кожна особистість має їх сприймати й через самопізнання і саморозвиток реалізуватися, залучаючись до відповідного соціального конструювання реальності, в якій суспільство успішно розвиватиметься, а не занепадатиме під дією соціальної ентропії. Вихідною умовою такого конструювання соціальної реальності є спільність поглядів стосовно суспільства майбутнього, яке успішно розвивається, усвідомлення економічних цінностей суспільства, тобто економічна соціалізація та солідарна суспільна взаємодія.

Джерела

Berger, P.L., Luckmann, T. (1966). *The Social Construction of Reality. A Treatise on sociology of Knowledge*. New York: Doubleday.

Гацко, В., Даркович, А. (2024). Не тільки про гроші: виклики співпраці та довіри між активістами та місцевою владою. *Вокс Україна*, 11 червня. Взято з: <https://voxukraine.org/netilky-pro-groshi-vyklyky-spiivpratsi-ta-doviry-mizh-aktyvistamy-ta-mistsevoyu-vladoyu>

Даймонд, Д. (2021). *Колапс. Чому одні суспільства занепадають, а інші успішно розвиваються?* Київ: Видавнича група КМ-БУКС.

Децентралізація та реформи самоврядування: результати шостої хвилі соціологічного дослідження. (2021). Аналітичний звіт. Київ: КМІС. Взято з: https://www.kiis.com.ua/materials/pr/20211209_dec/A_Report_Decentralization_Wave_6_ukr.pdf

Джадт, Т. (2020). *Після війни. Історія Європи від 1945 року*. Київ: Наш формат.

За перший рік війни кількість діючих сільськогосподарських підприємств зменшилася майже на третину. (2022). Національний науковий центр. Інститут аграрної економіки. Взято з: <https://www.iae.org.ua/presscentre/presrelease/3698-za-pershyy-rik-viyny-kilkist-diyuchykh-silskohospodarskykh-pidpryyemstv-zmenshylasya-mayzhe-na-tretynu-institut-aharnoyi-ekonomiky.html>

Зарько, Н., Ильченко, Б., Нежелик, М. (2019). Проблеми та перспективи модернізації соціального діалогу та публічних комунікацій задля успішних реформ. За ред. В. Хмільовського. *Роботодавець*, 28 лютого. Взято з: <https://robotodavets.org.ua/2019/02/28/problem-y-ta-perspektivy-modernizatsiyi-sotsialnogo-dialogu-ta-publichnyh-komunikatsiy-zadlya-uspishnyh-reform.html>

ЗСУ мали успіх в Запорізькій області — ISW (КАРТА). (2023). *Ракурс*, 24 серпня. Взято з: <https://racurs.ua/ua/n186491-zsu-maly-uspih-v-zaporizkiy-oblasti-isw-karta.html>

¹ Пропозиції до розробки проекту Закону України «Про соціальний діалог в Україні». (2024). Науково-аналітична записка, направлена Національній службі посередництва і примирення України, № 135-13/275 від 10.05.2024 року.

Левін, Р., Яценко, Г. (2023). Ставлення українців до економічної свободи. *Економіка України*, 1, 92–108. Взято з: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2024.01.092>

Матеріали Плану для *Ukraine Facility 2024–2027 pp.* (2024). Київ: Міністерство економіки. Взято з: <https://www.ukrainefacility.me.gov.ua/wp-content/uploads/2024/03/plan-ukraine-facility.pdf>

Після завершення війни кількість ветеранів зросте до 5–6 мільйонів осіб — Мінветеранів. (2024). *Економічна правда*, 27 травня. Взято з: <https://nova.net.ua/pislia-zavershennia-vijny-kilkist-veteraniv-zroste-do-5-6-miljoniv-osib-minveteraniv>

Публічні консультації щодо окремих аспектів здійснення соціального діалогу в Україні. (2023). Київ: Прес-служба Апарату Верховної Ради України. Взято з: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/237999.html

Соціальна згуртованість в Україні: Частина I. Тенденції за даними індексів RESCORE 2023 та SCORE 2021. (7 березня 2024 р.). (2024). Київ: SeeD, USAID, UNDP. Взято з: https://api.scoreforpeace.org/storage/pdfs/PUB_Social-Cohesion-in-Ukraine_UKR_March.7.2024.pdf

Соціальна згуртованість в Україні: Частина II. Оцінювання горизонтальних відносин за допомогою індексу RESCORE 2023. (27 березня 2024 р.). (2024). Київ: SeeD, USAID, UNDP. Взято з: <https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/sotsialna-zhurtovanist-v-ukrayini-otsinyuvannya-horyzontalnykh-vidnosyn-za-dopomohoyu-indeksu-rescore-2023-chastyna-ii>

Соціальна політика для інклюзивного відновлення в Україні. (2022). *Policy Responces: Ukraine Tackling the Policy Challenges*, 1 липня. Київ: OECD. Взято з: <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/910119ec-uk.pdf?expires=1718030740&id=id&accname=guest&checksum=12D14D1299BAA36DB4A59250A4329FB1>

Степаненко, В., Злобіна, О., Головаха, Є., Дембіцький, С., Найдьонова, Л. (2023). Стрес, спричинений війною та ресурси соціально-психологічної стійкості: огляд теоретичних концептуалізацій. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 22–39. <https://doi.org/10.15407/sociology2023.04.022>

Україна стала найбіднішою країною Європи — дані МВФ. (2018). *Українська правда*, 12 жовтня. Взято з: <https://www.epravda.com.ua/news/2018/10/12/641571/>

Центр Разумкова. (2024). *Чи потрібна мілітаризація українського суспільства: ставлення громадян*. Взято з: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/chy-potribna-militaryzatsiia-ukrainskogo-suspilstva-stavlennia-gromadian-berezen-2024r>

Шульга, О. (2019) Ціннісні зміни в українському суспільстві: між старою і новою моделлю. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*, 6(20), 294–301.

Як запровадити соціальне замовлення у вашому місті? (s.a.). Київ: Український незалежний центр політичних досліджень. Взято з: <http://ucipr.org.ua/publicdocs/SSD.pdf>

62% ветеранів не повертаються на попереднє місце роботи: опитування. (2024). *Happy Monday*, 24.12.24. Взято з: <https://happymonday.ua/opytuvannya-veteraniv-ato-oos>

Agarwal, R. (2024). *What is inclusive growth?* IMF: F&D. Retrieved from: <https://www.imf.org/en/Publications/fandd/issues/2024/03/B2B-what-is-inclusive-growth-Ruchir-Agarwal>

Malmendier, U., Hamilton, C. (2024). *New lessons from behavioral economies*. IMF: F&D. Retrieved from: <https://www.imf.org/en/Publications/fandd/issues/2024/03/New-lessons-from-behavioral-economics-Malmendier-Hamilton>

Parsons, T. (1971). *The System of modern societies*. Englewood Cliffs, NJ. Retrieved from: <https://socio.karazin.ua/resources/c60a814f860ae55f5c6ca11e8f81b216.pdf>

Raworth, K. (2024). *A new compass for economies*. IMF: F&D. Retrieved from: <https://www.imf.org/en/Publications/fandd/issues/2024/03/Point-of-view-a-new-compass-for-economics-Kate-Raworth>

ReSCORE Україна. (2023). *Індекс SCORE для стійкості відновлення та відбудови*. Kyiv: SeeD, USAID, UNDP. Retrieved from: https://api.scoreforpeace.org/storage/pdfs/PRE_reSCORE2023_Launch_UKR.pdf

Rodrik, D. (2024). *Addressing challenges of a new era: against rule-of-thumb economies*. IMF: F&D. Retrieved from: <https://www.imf.org/en/Publications/fandd/issues/2024/03/Point-of-view-addressing-challenges-of-a-new-era-Dani-Rodric>

The Heritage Foundation. (2022). *Index of Economic Freedom: Economic Freedom Declining Worldwide*. Retrieved from: <https://www.heritage.org/sites/default/files/2022-02/FS229.pdf>

World Health Organization. (2024). WHO 2024 Emergency Appeal: Ukraine. Retrieved from: https://cdn.who.int/media/docs/default-source/documents/emergencies/2024-appeals/2024-who-ukraine-emergency-appeal_en.pdf?sfvrsn=8d480d88_2&download=true

Отримано 07.08.2024

References

After the end of the war, the number of veterans will increase to 5-6 million people — Ministry of Veterans. (2024). [In Ukrainian]. *Ekonomichna pravda*, May 27. Retrieved from: <https://nova.net.ua/pislia-zavershennia-vijny-kilkist-veteraniv-zroste-do-5-6-miljoniv-osib-minveteraniv> [=Після 2024]

Agarwal, R. (2024). *What is inclusive growth?* IMF: F&D. Retrieved from: <https://www.imf.org/en/Publications/fandd/issues/2024/03/B2B-what-is-inclusive-growth-Ruchir-Agarwal>

Berger, P. L., Luckmann, T. (1966). *The Social Construction of Reality. A Treatise on sociology of Knowledge*. New York: Doubleday.

Decentralization and self-government reforms: results of the sixth wave of sociological research. (2021). Analytical report. [In Ukrainian]. Kyiv: KMIS. Retrieved from: https://www.kiis.com.ua/materials/pr/20211209_dec/A_Report_Decentralization_Wave_6_ukr.pdf [=Децентралізація 2021]

Diamond, D. (2021). *Collapse. Why do some societies decline and others develop successfully?* [In Ukrainian]. Kyiv: KM-BUKS Publishing Group. [=Даймонд 2021]

During the first year of the war, the number of active agricultural enterprises decreased by almost a third. (2022). [In Ukrainian]. Kyiv: National Science Center. Institute of Agrarian Economics. Retrieved from: <https://www.iae.org.ua/presscentre/presrelease/3698-za-pershyy-rik-vijny-kilkist-diyuchykh-silskohospodarskykh-pidpryemstv-zmenshylasya-mayzhe-na-tretynu-institut-aharnoyi-ekonomiky.html> [=За перший рік 2022]

Gatsko, V., Darkovich, A. (2024). *Not just about the money: Challenges of cooperation and trust between activists and local authorities*. [In Ukrainian]. Kyiv: Voks Ukraina, June 11. Retrieved from: <https://voxukraine.org/ne-tilky-pro-groshi-vyklyky-spivpratsi-ta-doviry-mizh-aktyvistamy-ta-mistsevoyu-vladoyu> [=Гацко 2024]

How to implement social ordering in your city? (s.a.). [In Ukrainian]. Kyiv: Ukrainian Independent Center for Political Studies. Retrieved from: <http://ucipr.org.ua/publicdocs/SSD.pdf> [=Як запровадити s.a.]

Judt, T. (2020). *After the war. A History of Europe from 1945*. [In Ukrainian]. Kyiv: Nash format. [=Джадт 2020]

Levin, R., Yatsenko, G. (2023). *Attitude of Ukrainians to economic freedom*. [In Ukrainian]. Kyiv: Ekonomika Ukrainy, 1, 92-108. Retrieved from: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2024.01.092> [=Левін 2023]

Malmendier, U., Hamilton, C. (2024). *New lessons from behavioral economics*. IMF: F&D. Retrieved from: <https://www.imf.org/en/Publications/fandd/issues/2024/03/New-lessons-from-behavioral-economics-Malmendier-Hamilton>

Materials of the Plan for Ukraine Facility 2024-2027. (2024). [In Ukrainian]. Kyiv: Ministry of Economy. Retrieved from: <https://www.ukrainefacility.me.gov.ua/wp-content/uploads/2024/03/plan-ukraine-facility.pdf> [=Матеріали 2024]

Parsons, T. (1971). *The System of modern societies*. Englewood Cliffs, NJ. Retrieved from: <https://socio.karazin.ua/resources/c60a814f860ae55f5c6ca11e8f81b216.pdf>

Public consultations on certain aspects of social dialogue in Ukraine. (2023). [In Ukrainian]. Kyiv: Press service of the Apparatus of the Verkhovna Rada of Ukraine. Retrieved from: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/237999.html [=Публічні 2023]

Razumkov Center. (2024). *Is the militarization of Ukrainian society necessary: the attitude of citizens*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://razumkov.org.ua/napiamky/sotsiologichni-doslidzhennia/chy-potribna-militaryzatsiia-ukrainskogo-suspilstva-stavlennia-gromadian-berezen-2024r> [=Центр 2024]

Raworth, K. (2024). *A new compass for economies*. IMF: F&D. Retrieved from: <https://www.imf.org/en/Publications/fandd/issues/2024/03/Point-of-view-a-new-compass-for-economics-Kate-Raworth>

ReSCORE Ukraine. (2023). *SCORE index for recovery and rebuilding sustainability*. [In Ukrainian]. Kyiv: SeeD, USAID, UNDP. Retrieved from: https://api.scoreforpeace.org/storage/pdfs/PRE_reSCORE2023_Launch_UKR.pdf [=ReSCORE 2023]

Rodrik, D. (2024). *Addressing challenges of a new era: against rule-of-thumb economies*. IMF: F&D. Retrieved from: <https://www.imf.org/en/Publications/fandd/issues/2024/03/Point-of-view-addressing-challenges-of-a-new-era-Dani-Rodrick>

Shulga, O. (2019) Value changes in Ukrainian society: between the old and the new model. [In Ukrainian]. *Ukrainian society: monitoring of social changes*, 6(20), 294-301. [=Шульга 2019]

Social Cohesion in Ukraine: Part I. Trends Based on RESCORE 2023 and SCORE 2021 Indices. (March 7, 2024). (2024). [In Ukrainian]. Kyiv: SeeD, USAID, UNDP. Retrieved from: https://api.scoreforpeace.org/storage/pdfs/PUB_Social-Cohesion-in-Ukraine_UKR_March.7.2024.pdf [=Соціальна 2024]

Social Cohesion in Ukraine: Part II. Evaluating horizontal relationships using the RESCORE 2023 index. (March 27, 2024). (2024). [In Ukrainian]. Kyiv: SeeD, USAID, UNDP. Retrieved from: <https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/sotsialna-zhurtovanist-v-ukrayini-otsinyuvannya-horyzontalnykh-vidnosyn-za-dopomohoyu-indeksu-rescore-2023-chastyna-ii> [=Соціальна 2023]

Social policy for inclusive recovery in Ukraine. (2022). *Policy Responses: Ukraine Tackling the Policy Challenges*, July 1. [In Ukrainian]. Kyiv: OECD. Retrieved from: <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/910119ec-uk.pdf?expires=1718030740&id=id&accname=guest&checksum=12D14D1299BAA36DB4A59250A4329FB1> [=Соціальна 2022]

Stepanenko, V., Zlobina, O., Golovakha, Ye., Dembitsky, S., Naidionova, L. (2023). War-induced stress and resources of socio-psychological resilience: a review of theoretical conceptualizations. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 4, 22-39. <https://doi.org/10.15407/sociology2023.04.022> [=Степаненко 2023]

The Heritage Foundation. (2022). *Index of Economic Freedom: Economic Freedom Declining Worldwide*. Retrieved from: <https://www.heritage.org/sites/default/files/2022-02/FS229.pdf>

Ukraine has become the poorest country in Europe — data from the IMF (2018). [In Ukrainian]. *Ukrainian Pravda*, October 12. Retrieved from: <https://www.epravda.com.ua/news/2018/10/12/641571/> [=Україна 2018]

World Health Organization. (2024). WHO 2024 Emergency Appeal: Ukraine. Retrieved from: https://cdn.who.int/media/docs/default-source/documents/emergencies/2024-appeals/2024-who-ukraine-emergency-appeal_en.pdf?sfvrsn=8d480d88_2&download=true

Zarko, N., Ilchenko, B., Nezhelyk, M. (2019). Problems and prospects of modernization of social dialogue and public communications for successful reforms. Ed. by V. Khmiliivskyi. [In Ukrainian]. *Robotodavets*, February 28. Retrieved from: <https://robotodavets.org.ua/2019/02/28/problemy-ta-perspektyvy-modernizatsiyi-sotsialnogo-dialogu-ta-publichnyh-komunikatsij-zadlya-uspishnyh-reform.html> [=Зарько 2019]

The Armed Forces of Ukraine were successful in the Zaporizhzhia region — ISW (MAP). (2023). [In Ukrainian]. *Rakurs*, August 24. Retrieved from: <https://racurs.ua/ua/n186491-zsu-maly-uspikh-v-zaporizkii-oblasti-isw-karta.html> [=3СУ 2023]

62% of veterans do not return to their previous workplace: survey. (2021). [In Ukrainian]. *Happy Monday*, 24.12.21. Retrieved from: <https://happymonday.ua/opytuvannya-veteraniv-ato-oos> [=62% ветеранів 2021]

Received 07.08.2024

ВАЛЕРІЙ ГЕЄЦЬ

Економічна соціалізація на шляху до солідарного конструювання реальності

У статті розглянуто, як в умовах дедалі поглиблюваної у глобальних масштабах суперечності між динамікою і структурою економічного зростання, з одного боку, і загрозою кліматичних змін — з іншого, забезпечити повоєнний розвиток економіки України через формування соціального фундаменту на підставі економічної соціалізації. Один із ключових ресурсів соціального оновлення — це сприяння зниженню стресового стану суспільства та забезпеченню суспільної солідаризації, розширюючи можливості для включеності населення у громадське життя та сферу економіки, зокрема ефективного працевлаштування. При цьому працевлаштування розглядається як відповідь на виклик часу, що визначається на основі оцінки тенденцій до переоцінки цінностей та бажання почати «нове життя» серед широких мас населення, що постраждало від війни. Можливість забезпечення працевлаштування пов'язана з процесами конструювання нової реальності в умовах воєнного та, особливо, повоєнного часу, в якій уможливорюється діяльнісна солідаризація населення на засадах економічної соціалізації згідно з новими вимогами та розвиток відповідних видів діяльності, який сприятиме подальшому розвитку економіки. Поряд із тим економічна соціалізація розглядається як складова державної політики зайнятості, що має створювати передумови для усвідомлення особистістю, перегляду та зміни власної економічної поведінки, насамперед на ринку праці. Своєю чергою, це вимагає створення системних передумов для адаптації, що демотивувати-ме щодо пошуку нелегальної зайнятості, а також міграції з мотивів працевлаштування.

Ключові слова: держава; ринок; громадські організації; соціальний фундамент; життєвий досвід; солідаризація; екстеріоризаційні здатності; соціальне конструювання

VALERIY HEYETS

Economic socialization on the way to solidarity construction of reality¹

The article discusses how, in the context of the contradiction between the dynamics and structure of economic growth, on the one hand, and the threat of climate change, on the other, to ensure the post-war development of the Ukrainian economy through the formation of a social foundation on the basis of economic socialization. As one of the key resources of social renewal, this should help reduce the stress state of society and ensure social solidarity, expanding opportunities for the inclusion of the population in public life and the economy, in particular effective employment. At the same time, employment is considered as a response to the challenge of the time, which is determined on the basis of an assessment of trends towards reassessment of values and the desire to start a «new life» among the broad masses of the population affected by the war. The possibility of providing employment is associated with the processes of constructing a new reality in the conditions of war and, especially, post-war period, in which the active solidarity of the population on the basis of economic socialization in accordance with new requirements and the development of relevant activities that will contribute to the further development of the economy are possible. At the same time, economic socialization is considered as a component of the state employment policy, which should create prerequisites for the individual's awareness, revision and change of their own economic behavior, especially in the labor market. In turn, this requires the creation of systemic prerequisites for adaptation, which will demotivate the search for illegal employment, as well as migration for employment reasons.

Keywords: state; market; non-governmental organizations; social foundation; life experience; solidarity; exteriorization abilities; Social Construction

¹ The work was carried out within the framework of the targeted interdisciplinary scientific project «Solidarity of Ukrainian society during the war and prospects for preserving and reproducing the solidarity social potential in the post-war development of the country».

СВІТЛАНА ШЕВЧЕНКО,

кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

SVITLANA SHEVCHENKO,

Candidate of Sciences in Sociology, Senior Research Fellow at the Department of Social Physiology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

svetls@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-6369-9096>

Українські воєнні мігранти в Польщі: життя підлітків та їхніх матерів

Вступ

Дослідження українських воєнних мігрантів, чисельність яких по двох роках повномасштабної війни сягає близько п'яти мільйонів осіб¹, є важливою частиною сучасної соціологічної рефлексії. Міграційні процеси такого масштабу є унікальними для сучасної Європи й вимагають глибокого дослідження та розуміння. У цій розвідці подано результати якісного емпіричного дослідження серед українських воєнних мігрантів у Польщі, сфокусованого на підлітках віком 14–18 років та їхніх матерях.

Тут і далі вживаємо термін «мігранти», а не «біженці» з огляду на те, що переважна більшість із них юридично мають статус мігранта, яким надано тимчасовий прихисток, а не статус біженця. Термін «біженці» вживається у тексті тільки в разі аналізу звітів ООН, які оперують цим поняттям (refugees), але мають на увазі українських воєнних мігрантів. Люди, які після 24.02.2022 року виїхали з України за кордон (крім переїзду до Росії або Білорусі, зокрема примусового), є *українськими воєнними мігрантами*. Термін «воєнні мігранти» вже застосовують у суспільних науках (Kubiciel-Lodzińska, 2023; Burliai, 2023; Niedźwiecka-Iwańczak, 2023; Valdimarsdóttir, 2023), хоча деякі дослідники продовжують користуватися більш звичним терміном «біженці». З огляду на юридичні особливості наданого українцям статусу тимчасового прихистку (що

¹ УВКБ ООН (Управління Верховного комісара ООН у справах біженців — UNHCR, the UN Refugee Agency) станом на серпень 2024 року подає дані про 6 739 400 біженців, серед яких 1 278 535 осіб в Росії та Білорусі (<https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>).

значно відрізняється від статусу біженців), вважаємо за доцільне вживати термін «воєнні мігранти».

У перший рік після вторгнення країною вимушеного переміщення найчастіше ставала для українських родин Польща. Дані польської статистики (що базуються на кількості актуальних номерів PESEL UKR, тобто ідентифікаційних номерів, які містять позначку, що людина прибула з України до Польщі після 24.02.2022 року) свідчать про те, що на піку (жовтень 2022-го) кількість українських воєнних мігрантів становила 1,38 млн осіб, після чого спала до неповного мільйона осіб і залишається такою досить довго (див. рис.). Зауважимо, що ці дані можуть бути не зовсім повними через те, що деякі воєнні мігранти не отримували статус прихистку, а легалізувалися у Польщі іншим способом, але, попри те, ця статистика є найбільш релевантним джерелом даних.

Станом на серпень 2024 року в Польщі перебувало 976 тис. українських воєнних мігрантів (Szczegółowe statystyki, 2024). Приблизно 41% із них — діти віком до 18 років (таке співвідношення дітей та дорослих є стабільним принаймні впродовж останнього року). Серед повнолітніх мігрантів частка жінок становить 72% (там само).

В Україні екстремальна ситуація війни, з одного боку, відкидає соціальні практики багатьох людей назад, до часів, коли базові потреби (їжа, житло, безпека і т.ін.) не були задоволені, з іншого — люди шукають (і знаходять) для дітей можливості освіти, раннього розвитку, додаткових занять тощо, підлаштовуючись під відключення електрики та сигнали повітряної тривоги. У Польщі, вочевидь, ситуація не є екстремальною, але багато сімей українських мігрантів зіткнулися зі значним зниженням рівня життя, роз'єднанням родини, звуженням кола спілкування та іншими складностями, на тлі чого залежність дитини від дорослого (головно від матері) зростає. Водночас діти не несуть тягар відповідальності за прийняття рішень в умовах невизначеності, продовжуючи жити «дитячим життям». Отже, можна казати про контроверсійність дитячого досвіду в умовах міграції, викликану зростанням залежності від дорослих (як у сенсі фі-

Рис. Кількість українських воєнних мігрантів у Польщі, за даними видачі документів PESEL UKR. Джерело: складено авторкою на базі відкритих даних Уряду Польщі (сайт <https://dane.gov.pl/>).

зичного існування, так і в сенсі психологічного навантаження) і водночас дорослішанням в нових умовах, із новими життєвими можливостями для адаптації.

Для матерів, своєю чергою, ситуація ускладнюється, головним чином, станом невизначеності (адже багато з них переїзд до Польщі по двох роках перебування в іншій країні все ще сприймають як тимчасовий захід) та, відповідно, відсутністю інтеграції у місцеву спільноту, що не сприяє успішній адаптації. Чимало жінок стан невизначеності переживають дуже складно, і цей стан «тимчасовості», неможливості спланувати майбутнє та відсутності розуміння того, який зі шляхів є кращим, значно підсилює більшість звичайних труднощів міграції. Щойно у родини з'являється більш-менш конкретний план стосовно подальших дій, жінки-мігрантки відчують значне полегшення, навіть якщо цей план вимагає великих зусиль для реалізації.

Метою емпіричного дослідження було вивчення досвіду українських мігрантів старшого підліткового віку та їхніх матерів, котрі опинилися в Польщі після 24.02.2022 року і наразі проживають у польській столиці. Дослідницьке питання полягало в тому, щоб зрозуміти, яким є бачення з боку підлітків та матерів свого життєвого шляху, їхні мотиви щодо повернення або не повернення, стосунки з оточенням, що впливає (позитивно чи негативно) на процеси адаптації. Особливістю дослідження є проведення глибинних інтерв'ю з двома членами родини — окремо з дитиною 14–18 років, окремо з матір'ю¹, що вможливило врахування сімейної динаміки при аналізі даних. Дослідження має експлораторний характер.

Стан розроблення проблеми

Є багато окремих емпіричних досліджень щодо проблем та потреб українських воєнних мігрантів, проведених на замовлення міжнародних організацій, урядових структур, НУО тощо. Втім, ці дані не завжди утворюють цілісну картину та можуть швидко втрачати актуальність через постійну зміну ситуації. Прикладом є дослідження, проведені УВКБ ООН серед українських мігрантів у 2022–2024 роках (Lives on Hold, 2022, 2023, 2024), вже відбулося п'ять хвиль опитування у країнах, де перебувають українські воєнні мігранти: по дві у 2022–2023 роках та одна 2024 року. У звіті п'ятої хвилі зазначається, зокрема: «Хоча більшість біженців і ВПО, охоплених лонгітудною підвибіркою, повідомили про ті самі наміри, що й у попередньому раунді (70% для біженців і 69% для ВПО), близько третини підвибірки змінили бачення перспектив щодо повернення» (Lives on Hold, 2024: р. 5), отже, наміри людей змінюються відповідно до поточної ситуації, і в умовах невизначеності такого кшталту дані не можуть бути базою для прогнозів. Крім того, серед причин повернення як основні зазначають тільки дві: «бажання повернутися до свого культурного середовища (55%) і бажання возз'єднатися з родичами (35%)» (Lives on Hold, 2024: р. 7). Такі відповіді (особливо щодо бажання повернутися до свого середовища) можуть бути соціально бажаними та маскувати інші мотиви, котрі не завжди «вхоплю-

¹ В одному випадку було проведено три ГІ в рамках однієї родини: з матір'ю, її сином та донькою, обидва з яких мали вік в діапазоні від 14 до 18 років.

ються» в подібного роду дослідженнях. Таким чином, кількісні дані мають обмеження, пов'язані з недостатньою глибиною пояснень мотивацій та очікувань респондентів. Лонгітудні кількісні дослідження добре показують динаміку змін у великих соціальних групах, але можуть не вловити певні мікротенденції, пов'язані з мотивацією людей. Проведене якісне дослідження мало на меті надати більш глибоке пояснення мотивації українських воєнних мігрантів та розкрити замасковані, латентні чинники (не)повернення, адаптації й т.ін.

У соціології накопичено чималий матеріал з досліджень сімей мігрантів, їхньої адаптації та акультурації, але українські воєнні мігранти в Польщі мають низку особливостей, що робить наявні дослідження (присвячені, переважно міграційним потокам із країн Глобального Півдня) недостатніми з кількох причин:

- значна частка родин українських мігрантів є роз'єднаними, адже більшість чоловіків не мають права виїзду з України;
- з іншого боку, зважаючи на високий рівень трудової міграції в Польщу впродовж років перед повномасштабним вторгненням, багато хто з воєнних мігрантів мають знайомих або родичів, які вже тривалий час проживають у цій країні;
- українські мігранти мають досить високий рівень освіти та прагнуть влаштуватися на роботу;
- українські мігранти живуть у стані невизначеності й часто мають намір повернутися додому;
- культурне середовище (та мова) такої країни, як Польща, не сильно відрізняється від українського, а тому проблеми міжкультурної взаємодії є меншими порівняно з тими, які спостерігаються у середовищі мігрантів із культурно віддалених суспільств.

У статтях польських авторів фокус інтересу, вочевидь, спрямовано на проблеми саме польського суспільства та вплив на нього українських мігрантів. У звіті «Допомога польського суспільства біженцям з України» (Baszczak, 2022) описано результати опитування щодо залучення поляків до надання допомоги українським мігрантам в перші місяці, інші автори (Duszczuk, 2023) розглядають соціоекономічні наслідки та виклики для польського суспільства по року від вторгнення, у статті (Wiśniewski, 2024) розглянуто масштаб потоку українських мігрантів до Польщі та його вплив на наявні демографічні структури, група дослідниць (Kubiciel-Lodzińska, 2024) порівнює воєнну та довоєнну українську міграцію до Польщі, зосереджуючись на проблемах ринку праці та інтеграції.

Експлораторне дослідження (Grabowska, Jastrzebowska, Kyliushyk, 2023) присвячено вивченню психологічного капіталу (PsyCap) воєнних мігрантів у Польщі та ролі стійкості (резильєнтності) у ньому. Дослідження було проведено навесні 2022 року, майже одразу після вторгнення, в умовах практично екстремальних, коли виїзд за кордон вважався тимчасовим чи, принаймні, короткостроковим. Група дослідників (Oviedo, Seryczyńska, Torralba et al., 2022) також вивчали копінгові стратегії¹ та стратегії резильєнтності серед україн-

¹ Копінгові стратегії — дії для опанування ситуації в складних умовах, від англ. «to cope» — «успішно впоратися зі складною ситуацією».

ських воєнних мігрантів (94 напівструктуровані інтерв'ю, з яких 58 — у Польщі), згрупувавши копінгові стратегії у шість кластерів (стосунки, внутрішнє життя, активність, терапія, позитивні досвіди, очікування кращого). Це також дослідження першої половини 2022 року; мігрантів було інтерв'юйовано в період від 1 до 3 місяців після виїзду з України. Досвіду жінок-мігранток у Польщі в перші місяці по вторгненню (червень–липень 2022 року) присвячено також якісне дослідження (Kuzmuk, 2024).

Зазначені дослідження охоплюють головно повнолітніх мігрантів, тоді як проведене мною дослідження спрямоване як на дорослих жінок, так і на підлітків рівною мірою.

Наявні дослідження підліткового досвіду адаптації та впливу адаптації дітей на інтеграцію родини. Наприклад, у статті (Bergnehr, 2018) описано вплив дітей на благополуччя сімей біженців з Близького Сходу у Швеції. Дослідження ґрунтується на інтерв'ю як з дітьми, так і з батьками, а також на аналізі щоденникових записів біженців. Авторка доходить висновків про те, що стрес акультурації значно пом'якшується успіхами дітей у навчанні, а також про те, що дитяча агентність має значний вплив на благополуччя батьків, оскільки благополуччя досягається у стосунках з іншими та завдяки цим стосункам. Схоже за змістом дослідження підлітків та матерів у сім'ях мігрантів Німеччині (Titzmann, Gniewosz, 2018) демонструє, що підлітки інколи стають мовними посередниками, і матері тих підлітків, які добре володіють німецькою, повідомляють про меншу кількість труднощів соціально-культурної адаптації, особливо тоді, коли підліток був сильно залучений до сімейних обов'язків.

Відмінність ситуації українських воєнних мігрантів від ситуацій, описаних у наведених вище роботах, полягає, з одного боку, в тому, що культурна близькість України та Польщі значно вища, відповідно, акультурація в польському суспільстві є полегшеною, але, з іншого боку, ситуація раптової та незапланованої міграції й зазвичай частини родини (жінки з дітьми) суттєво відрізняється від більш-менш обдуманого та зваженого міграції всієї родини.

Акультурація та міжкультурна адаптація в сім'ях мігрантів є достатньо дослідженою темою. Наприклад, у роботі (Berry, 2007) наведено докази того, що найпоширенішою стратегією є інтеграція (віддання переваги збереженню своєї культурної спадщини, водночас із прагненням брати участь у житті суспільства-реципієнта), а не асиміляція, відокремлення чи маргіналізація. У більшості випадків ця стратегія також є найбільш адаптивною, як психологічно, так і соціокультурно. Якщо казати про український феномен, то налаштованість багатьох українських воєнних мігрантів на повернення призводить до того, що інтеграція не відбувається повною мірою.

Дизайн досліджень, який передбачає якісні опитування і дітей, і дорослих, стає дедалі поширенішим (Husbands, Mitchell, Kinghorn et al., 2024), як і дослідження, спрямовані на обох батьків — матір та батька (Lansford, Zietz, Al-Hassan et al., 2021). Остання робота спирається на міжкультурні дослідження дитячо-батьківських стосунків та доводить, що внутрішні чинники (рівень індивідуалізму / колективізму батьків, прогресивного / авторитарного батьківського ставлення) мають більшу пояснювальну потужність, ніж міжкультурні.

Напередодні вторгнення я брала участь у дослідницькому проєкті на замовлення UNFPA¹ із вивчення сімейних стосунків, де якісний етап дослідження полягав у проведенні ГІ із сімейними парами — окремо з чоловіком, окремо з дружиною (Shevchenko, 2022), і в цьому проєкті участь одночасно двох членів подружжя та порівняння їхніх відповідей уможливили глибше розуміння установок та очікувань як жінок, так і чоловіків. В умовах, коли сімейний аспект воєнної міграції є надзвичайно вагомим, залучення до дослідження двох членів родини (матері та дитини підліткового віку) має високу евристичну цінність.

Методологія дослідження

Вибір якісної методології (напівструктурованих глибинних інтерв'ю із жінками та їхніми дітьми підліткового віку, які після вторгнення опинилися в Польщі) зумовлений, в цілому, обмеженістю кількісного підходу до збирання та аналізу даних та неможливістю розкрити глибинні мотиви та установки в рамках нерепрезентативних кількісних опитувань. Водночас якісна методологія, за всієї обмеженості щодо екстраполяції на генеральну сукупність, дає змогу глибоко дослідити мотивацію, установки та очікування респондентів, зрозуміти їхні потреби, переконання та побоювання, оцінити роль латентних факторів, які виявляються поза увагою кількісних досліджень, а також описати роль непередбачуваних чинників.

Таким чином, загалом було проведено $N = 25$ глибинних інтерв'ю з членами 12 сімей (12 матерів та 13 їхніх дітей-підлітків віком 14–18 років, у т. ч. в одній сім'ї — із братом та сестрою). Термін проведення — січень–березень 2024 року, тобто по двох роках після початку повномасштабної війни. Крім умови участі як матері, так і її дитини підліткового віку я додала умову проживання у Варшаві на час проведення дослідження та, відповідно, очну розмову в будь-якій зручній для респондентів локації міста. Звичайно, нові технології уможливлюють онлайн-ГІ, і це могло б розширити географію учасників, але було обрано шлях саме особистих зустрічей у Варшаві, що зменшило географічне охоплення, але було передумовою для більш глибоких та насичених розмов. Від усіх учасників було отримано усну інформовану згоду на проведення інтерв'ю, а також згоду на запис.

Роль дослідника під час проведення глибинних інтерв'ю із вразливими категоріями населення є ваговою, і мій особистий життєвий досвід людини, яка після 24/02 виїхала до Польщі з дітьми, був значною мірою схожий із досвідом жінок-учасниць, що полегшувало контакт та створювало умови для довірливої розмови. Зазначимо, що у міжнародному дослідженні (Oviedo, Serczyńska, Torralba et al., 2022) автори теж звернулися до українських мігранток для того, щоб саме вони проводили ГІ, адже ці інтерв'юєрки «через свою національну спорідненість із респондентами та подібний досвід могли мати перевагу емпатії щодо них і, таким чином, бути у кращій позиції для подолання стресу та емоційної травми, які могли виникнути під час інтерв'ю» (Oviedo, Serczyńska,

¹ UNFPA (United Nations Population Fund) — Фонд ООН у галузі народонаселення.

Torralba et al., 2022: p. 4). У статті польського дослідника (Łuczaj, 2024) описано терапевтичний потенціал біографічних інтерв'ю та наголошено на тому, що інтерв'ю не тільки вимірює соціальну реальність, а й задовольняє емоційні потреби учасників та посилює їхню саморефлексійність. Проводячи ГІ, я не ставила собі таке завдання, проте по завершенню розмови частина жінок і навіть окремі підлітки зізнавалися, що були задоволені спілкуванням, можливістю висловити свої почуття та осмислити важливі теми.

Рекрутинг учасників (позаяк через етичні обмеження інтерв'ю не проводилося з особистими знайомими) був досить складним. Пошук респонденток (матерів) відбувався методом снігової кулі, а також шляхом розсилки запрошень на електронні адреси (для учасників безкоштовних курсів, організованих Варшавським університетом, у яких я також брала участь¹). Окремою частиною рекрутингу став пошук у групах українців у Польщі (чи конкретно у Варшаві) на платформах Фейсбук і Телеграм, де за ключовими словами (типу «підлітка», «підлітку») ідентифікувалися матері підлітків, після чого їм висилалося особисте запрошення до участі. У запрошенні було описано мету дослідження, пояснено головні етичні моменти стосовно згоди на участь, анонімності, конфіденційності інформації тощо, запропоновано до вибору зручні варіанти зустрічі. Пропозиція підліткам до участі в дослідженні надходила вже безпосередньо від їхніх матерів, адже я рекрутувала саме матерів із пропозицією участі для цієї жінки та її дитини підліткового віку.

Загалом бажання мігрантів брати участь у дослідженнях, які потребують часових витрат і натомість не передбачають винагороди, є досить слабким. Особливо важко було рекрутувати підлітків, які здебільше не бачили для себе жодної переваги від участі в такого роду інтерв'ю. Досить часто траплялася ситуація, коли жінка ладна була зголоситися до участі, а її дитина підліткового віку — ні, і в такому разі інтерв'ю не проводилися. Можливо, за умови фінансування дослідження та можливості запропонувати учасникам винагороду за участь, рекрутинг учасників був би простішим завданням. Зі свого боку я могла запропонувати хіба що оплату кави / чаю, якщо розмова відбувалася в кав'ярні.

Інша складність процесу рекрутингу полягала в тому, що вкрай важко було залучити до дослідження тих людей, в кого складна життєва ситуація та / або дуже травматичний досвід. Багато своїх відмов щодо участі жінки обґрунтовували саме так (звісно, переважна більшість запрошень взагалі залишилися без жодного відгуку, і про причини цього можна тільки здогадуватися):

- «Да, я подхожу под критерий людей, которых вы ищете, мы с сыном (17 лет) приехали 2 года назад с оккупированной территории, но делаю все, чтоб ребёнок забыл ужасы, которые мы пережили, я не хочу вспоминать все, что было, и хочу, чтоб ему об этом не напоминали. Здесь у него все хорошо».
- «... ніяк, я зараз шукаю працю, а весь вільний час на прибираннях чи навчанні».

¹ Я брала участь у курсах, які проводилися онлайн, а також в екскурсіях. Таким чином, на своєму акаунті я бачила електронні адреси тих учасників, з якими була записана в ті самі групи на онлайн-курсах та екскурсіях, тобто особисте знайомство з потенційними респондентами виключалося.

– «... чи передбачена якась винагорода за участь в інтерв'ю? Бо я більшість часу проводжу на роботі і не можу втрачати заробіток».

– «Не думаю, що дитина погодиться, в неї тривожні стани (: (: (:».

У підсумку половину жінок було рекрутовано методом снігової кулі або особистого запрошення, а половину — шляхом розсилки запрошень на електронні адреси або у приватні повідомлення соціальних мереж. У разі особистого запрошення було отримано 3 відмови, в разі розсилки запрошень response rate був, звісно, набагато нижчим (не всі запрошені могли відповідати критеріям пошуку). При розсилці 160 запрошень було отримано 34 відповіді, в т. ч. 22 відповіді — про невідповідність критеріям участі, 6 відмов і лише 6 згод на участь у дослідженні.

Із викладеного вище випливають **обмеження** проведеного дослідження, головним з яких, вочевидь, є нерепрезентативність отриманих даних та зміщення в бік більш благополучних сімей. Жінки, що погодилися на участь, були активними учасницями дослідження, розлого та з готовністю відповідали на поставлені запитання, не виражали бажання завершити інтерв'ю раніше (навпаки, як правило, ГІ тривали довше, ніж було заплановано), водночас для підлітків така розмова інколи ставала чимось на кшталт нудного уроку, на якому із ввічливості варто досидіти до кінця, відповідаючи «так», «ні», «не знаю», «не думав про це» тощо. Якщо жінки могли певною мірою ототожнити себе з фігурою інтерв'юєрки-дослідниці та її (моїм) життєвим досвідом, з огляду на подібність ситуації воєнної міграції, то для підлітків такого ототожнення не могло бути. Поодинокі приклади довших, ніж було заплановано, інтерв'ю з підлітками, пов'язані з індивідуальною схильністю окремих респондентів до рефлексії щодо суспільної тематики та / або наявністю в особі дослідниці людини, що уважно слухає. Як уже зазначалося, практично недосяжними для дослідження є ті, хто перебуває у складній життєвій ситуації та / або має дуже травматичний досвід (оскільки я рекрутувала жінок, то саме вони приймали первинне рішення про те, чи залучати до дослідження свою дитину, як видно з наведеної вище цитати). Не виключено, що недосяжними залишилися ті сім'ї, де чоловіки виїхали незаконно або виїхали з окупованих територій через Росію. Хоча дорослих чоловіків я не рекрутувала, вони могли відмовити дружину від участі (був випадок, коли жінка попередньо дала згоду, а потім повідомила, що чоловік проти участі її та дитини, і відмовилася).

Опис основних результатів дослідження

Сценарії інтерв'ю з жінками та підлітками базово були однаковими, за винятком того, що тема «робота» в розмовах із жінками замінювалася темою «навчання» в бесідах із підлітками. Середня тривалість інтерв'ю становила 58 хвилин, в т. ч. для інтерв'ю з жінками — 63 хвилини¹, а з підлітками — 54 хвилини². Підлітки практично завжди відповідали максимально коротко, це видно навіть по

¹ Найменша тривалість інтерв'ю з жінками — 49 хвилин, найбільша — 92 хвилини.

² Найменша тривалість інтерв'ю з підлітками — 37 хвилин, найбільша — 81 хвилина.

кількості уточнювальних запитань, які доводилося їм ставити. Жінкам достатньо було позначити тему, і далі вони самі розповідали дуже детально, натомість у хлопців та дівчат доводилося уточнювати багато деталей. При аналізі транскриптів виявилося, що середня кількість запитань в інтерв'ю з жінками — 81, тоді як під час інтерв'ю з підлітками було поставлено в середньому 131 запитання, причому за меншу кількість часу.

Усі жінки під час інтерв'ю розмовляли українською мовою, хоча для деяких з них вона вочевидь не є основною мовою спілкування в родині, натомість третина підлітків (4 із 13) розмовляли російською.

У таблицях 1 і 2 наведено основні дані учасників дослідження.

Таблиця 1

Дані учасниць (матері)

Ідентифікатор	Вік	Звідки	Сімейний стан	Місце перебування батька дитини	Діти*	Праця	Освіта	Приїзд до Польщі
М1	44	Київ	Розлучена	Україна	Д 18 р., Д 9 р.	Україна	Вища	Травень 2022
М2	44	Тернопільська обл.	Розлучена (після 24.02.2022)	Україна	С 16 р.	Польща	Вища	Весна 2022
М3	44	Харків	Заміжня	Польща (вік 60+)	С 15 р., Д 11 р.	Польща	Вища	Березень 2022
М4	49	Запоріжжя	Заміжня	Україна	С 15 р., С 24 р.	Польща	Вища	Березень 2022
М5	50	Київ	Заміжня	Україна	Д 17 р., Д 20+ р.	Польща	Вища	Кінець 2022 (блекаути)
М6	39	Київ	Заміжня	Польща (3 дітей)	Д 15 р., Д 10 р., Д 3 р.	Польща	Вища	Березень 2022
М7	51	Дніпро	Заміжня	Україна	С 17 р., Д 22 р.	Польща	Вища	Весна 2022
М8	37	Київ	Заміжня	Україна, ЗСУ	Д 16 р., С 15 р., Д 12 р., Д 10 р.	Навчається	вища	Березень 2022
М9	42	Київ	Розлучена (після 24.02.2022)	Україна	С 14 р., Д 11 р.	Польща	Вища	Березень 2022
М10	43	Київ	Заміжня	Польща (підставу виїзду не вказано)	Д 14 р., Д 12 р.	Польща	Вища	Березень 2022
М11	40	Миколаїв	Ніколи не була у шлюбі	Загинув у 2014 р.	Д 14 р.	Польща	Вища	Березень 2022
М12	40	Київ	Заміжня (у шлюбі офіційно, практично — розлучені)	США (громадянство)	Д 14 р., С 12 р., С 8 р.	Шукає роботу	Вища	Березень 2022

* Д — донька, С — син.

Таблиця 2

Дані учасників та учасниць (підлітки)

Ідентифікатор	Стать*	Вік	Звідки	Сімейний стан батьків	Місце перебування батька	Інші діти в родині**	Навчання в Україні	Навчання в Польщі	Приїзд до Польщі
П1	Д	18	Київ	Розлучені	Україна	С 9 р.	КНУ, 1 курс, контракт, онлайн	Не було	Травень 2022
П2	Х	16	Тернопільська обл.	Розлучені (після 24.02.2022)	Україна	Немає	Екстернат	Ліцей	Весна 2022
П3	Х	15	Харків	У шлюбі	Польща (вік 60+ років)	С 11 р.	Екстернат	Ліцей	Березень 2022
П4	Х	15	Запоріжжя	У шлюбі	Україна	Б 24 р.	Немає	Українська школа в Польщі, 9-й клас	Березень 2022
П5	Д	17	Київ	У шлюбі	Україна	С 20+ р.	Атестат екстерном за 10–11 кл.	ЗВО	Кінець 2022 (блекаути)
П6	Д	15	Київ	У шлюбі	Польща (3 дітей)	С 3 р., С 10 р.	Екстернат	Ліцей	Березень 2022
П7	Х	17	Дніпро	У шлюбі	Україна	С 22 р.	Атестат екстерном за 11 кл.	Ліцей (2–3 клас), за-раз ЗВО	Весна 2022
П8б	Х	15	Київ	У шлюбі	Україна, ЗСУ	С 16 р., С 12 р., С 10 р.	Немає	Ліцей	Березень 2022
П8с	Д	16	Київ	У шлюбі	Україна, ЗСУ	Б 15 р., С 12 р., С 10 р.	Немає	Ліцей	Березень 2022 р.
П9	Х	14	Київ	Розлучені (після 24.02.2022)	Україна	С 11 р.	Немає	Школа (8-й клас)	Березень 2022
П10	Д	14	Київ	У шлюбі	Польща (підстава невідома)	С 12 р.	Немає	Ліцей	Березень 2022
П11	Д	14	Миколаїв	Не були у шлюбі	Загинув у 2014 р.	Немає	Немає	Школа (8-й клас)	Березень 2022
П12	Д	14	Київ	У шлюбі офіційно, фактично — розлучені	США, громадянство	Б 8 р., Б 12 р.	Екстернат	Немає	Березень 2022

* Д — дівчина, жіноча, Х — хлопець, чоловіча.

** Б — брат, С — сестра.

Соціально-демографічні характеристики

Як видно з таблиць 1 і 2, сім сімей приїхали з Києва, три — зі східних обласних центрів (Харків, Дніпро, Запоріжжя), одна — з південного регіону (Миколаїв), одна — із західного (Тернопільська обл.).

Переважна більшість родин (10 з 12) мають більше ніж одну дитину, в тому числі у двох родин повнолітні діти залишилися в Україні (в одному випадку (М4) через неможливість виїзду для хлопця 24 р., в другому — через те, що повнолітня донька не хотіла виїжджати без свого хлопця: *«Старша зовсім не захотіла, тому що в неї наречений, і він не може виїхати»* (жінка, 50). Загалом у двох сім'ях — одна дитина, в семи — дві, у двох — три, в одній — четверо дітей.

Сімейне становище учасниць не можна узагальнити, адже навіть на такій маленькій вибірці зустрічаються дуже різні варіанти. Одна з жінок давно розлучена з чоловіком, який є батьком її дітей, двоє розлучилися вже після початку війни, коли жінка з дітьми були в Польщі, причому в одному випадку це була ініціатива жінки: *«Вроді ми нормально жили, в мене все було — робота, друзі, і чоловік, ніби сім'я. Але коли я поїхала, я зрозуміла, що я не хочу повертатися, і це для мене було якби ознакою того, що щось не так, що щось не все добре в мене, що я не хочу вертатися»* (жінка, 44), в другому — чоловіка: *«А пізніше якось чоловіку вдалося приїхати нас навістити, і він мені сказав, що в нього вже є дівчина... Ситуація тим більш болюча була, що та дівчина, це моя добра подруга, і я хрестила її сина, ми родинами дружили. І вийшло так, що її чоловік пішов на фронт воювати, його призвали, я поїхала з дітьми, дітей повезла, а вони зійшлися»* (жінка, 42). Ще одна жінка офіційно перебуває у шлюбі, але фактично відносини із чоловіком розірвано, причому їй довелося практично втікати від чоловіка зі США, куди вони поїхали у березні 2022 року: *«... мій чоловік себе проявив у такій критичній ситуації дуже не так, як обіцяв, і ми прожили півтора роки в підвалі у родичів з психологічними і всякими тисками, проблемами. І я просто через юристів взяла дітей і втекла звідти сама в серпні (2023-го року. — С.Ш.)»* (жінка, 40). Одна з учасниць ніколи не була офіційно одружена з батьком дитини, він загинув у 2014 році, а з чоловіком, який приїхав до неї в Польщу, будучи батьком трьох неповнолітніх дітей в іншій родині, теж розійшлася: *«Ми виїхали, потім він виїхав по відтермінуванню, він офіційно виїхав, бо троє дітей, тут устроївся на дуже оплачувану роботу, і "кришу знесло", і я сказала: ні, я такого терпіти не буду»* (жінка, 40).

Таким чином, 7 із 12 жінок перебувають у шлюбі на момент дослідження, причому три сім'ї знаходяться в Польщі разом (один із чоловіків старший за 60 років; в іншій родині троє дітей; в третьому випадку респондентка не захотіла уточнювати підстави для виїзду чоловіка, зауваживши лише, що вони є законними). Чотири сім'ї (кожна третя) перебувають у стані розділеної родини, коли жінка з дітьми (дитиною) в Польщі, а чоловік в Україні (сам або з дорослою дитиною). В одній з розділених родин чоловік добровільно вступив до лав ЗСУ, хоча мав право на виїзд як батько чотирьох дітей.

До Польщі майже всі сім'ї приїхали з першою хвилею евакуації, тобто навесні 2022 року, крім однієї жінки, яка разом з донькою приїхала у грудні 2022 року,

не витримавши відключень світла: *«Виїхали ми в Польщу у грудні 2022 року, коли в Києві були блеаути, і дитина сказала, що “вивозьте мене, батьки”»* (жінка, 50). Також більшість весь цей час перебуває в Польщі, не враховуючи коротко-термінові поїздки в Україну. У двох випадках, втім, було інакше: жінка з дітьми та чоловіком-громадянином США евакуювалися до Польщі, потім прожили півтора року в США, після чого вона з дітьми повернулася до Польщі; а ще одна жінка із сином встигли повернутися до України в Запоріжжя, але безпекова ситуація внеможливила подальше перебування там, і вони знову приїхали до Варшави, поновивши статус прихистку: *«Перший раз в Польщу я приїхала 7 березня 2022 року, з сином ми приїхали... Потім повернулась у Запоріжжя. Сподівалась, що там можна жити і працювати, але є нюанси, і ось зараз другий раз»* (жінка, 49).

Також для більшості Польща стала країною першого вибору під час термінового незапланованого виїзду з України — як через територіальну близькість, так і через наявність певних соціальних зв'язків у цій країні. Винятки стосуються або корпоративної підтримки, або виїзду з України не з першою хвилею. Так, одна із сімей спочатку поїхала до Румунії (Бухарест) через те, що компанія, у якій працювала сестра респондентки, запропонувала підтримку із житлом у цій країні, проте за два місяці компанія змінила умови та повідомила про можливість підтримки тільки у Варшаві (або у Великій Британії, однак родина вирішила, що це занадто дорога країна для проживання). Інша сім'я, де мати з донькою виїхали через блеаути, подалася спочатку до Німеччини, але вирішила переміститися до Польщі через територіальну близькість до дому та тієї частини родини, що залишається в Україні: *«Тому що ближче до дому, з Варшави зрозуміло яке сполучення, і я розумію, що воно займає до однієї доби, і щоб я могла поїхати додому і повернутися сюди до доньки»* (жінка, 50).

Хоча не завжди люди їхали першою чергою до Варшави — дві респондентки, яких прийняли у себе громадяни Польщі одразу по приїзду, переїхали до столиці пізніше, коли до них приєдналися їхні чоловіки (партнери) з України (*«Ми були раді, що є безпека, і там (у Слупську. — С.Ш.) жили, а потім, коли, так скажем, чоловік переїхав, то він спочатку знайшов роботу тут у Варшаві, і ми, як планували, що все буде добре, то ми переїхали сюди»*) (жінка, 40).

Наявність соціальних зв'язків стала чи не найвагомішою причиною вибору Польщі, причому переважно це були досить слабкі зв'язки, про силу яких писав ще американський соціолог М. Грановетер (Granovetter, 1973) півстоліття тому. І ці зв'язки актуалізувалися в екстремальній ситуації:

- *«Ми виїхали в бік кордону, не знаючи куди, а десь у дорозі моя подруга подзвонила і сказала: “Анюта, приїжджай, у мене є для тебе квартира”»* (жінка, 44).
- *«В дорозі нам подзвонили друзі з Варшави і сказали, що ми можемо до них приїхати, і ми поїхали на кордон»* (жінка, 42).
- *«Я попросила чоловіка подзвонити до свого друга, який повинен був літом наступного року, 2023-го, нас прийняти з групою дітей на канікули — повітряний спорт, це на таких певних парусниках поїхати по Мазурам. І він*

подзвонив і каже: “В нас війна, чи не могли би ви домовитись, щоб прийняти наших жінок і діточок?” Вони передзвонили буквально на ранок і сказали, що ми приймемо 100 жінок і 100 дітей» (жінка, 43).

У двох сім'ях була наявна підтримка компанії: респондентка М1, чия родина поїхала спочатку до Бухаресту, а потім до Варшави відповідно до умов, що їх висунула компанія сестри, а також ще одна родина, де жінці запропонували підтримку з боку міжнародної компанії, в якій вона тоді працювала: *«Моя компанія, ми коли виїхали (родина потрапила в окупацію, перебуваючи на дачі в Київській області. — С.Ш.), ...мені написали — “Йдьте в Варшаву, ми вам щось організуємо”»* (жінка, 39).

Тільки одна із жінок повідомила, що поїхала до Польщі, не маючи жодних зв'язків та підтримки, виключно через те, що це найближча країна, і на початку війни в неї переважали сподівання на швидке повернення: *«Тому, що це була найближча країна, і сподівались якнайшвидше повернутись... Нікого в нас тут не було»* (жінка, 49).

Якщо казати про сім'ї в цілому, то в жодній із них, за словами учасниць, до війни не було планів емігрувати з України: *«До того жодних планів виїжджати в іншу країну не було. В нас все дійсно було розплановано якісно і дуже добре в Запоріжжі»* (жінка, 49); *«У нас було прекрасне життя в Києві. Я і чоловік, нам на той момент було менше сорока, молода сім'я, троє дітей, зі своєю квартирою, виплатили іпотеку, на лівому березі Києва. Нас все влаштовувало»* (жінка, 40).

Натомість частина жінок та підлітків повідомили про те, що в родині певною мірою планувалося навчання дітей в іншій країні: *«Ми думали, щоб вона в Україні була і вчила німецьку мову, щоб поїхати вчитися в Німеччину»* (жінка, 39); *«Розглядали, але не всією сім'єю, а тільки, щоб діти поїхали. Але не було в нас грошей для того, щоб їх навчати, і ми розглядали такий варіант, який практикували деякі мої знайомі; бакалаврат в Україні, а магістратура вже в Європі»* (жінка, 51); *«Взагалі у мене був план на майбутнє ще давно до університету поїхати до Польщі, оскільки... це досить близько, мова не така складна, і тут гарні можливості навчання»* (дівчина, 16); *«У меня была цель уехать куда-то за границу на обучение в вуз»* (хлопець, 17).

У цьому загальному описі для ілюстрації наведено головню відповіді жінок, а не підлітків, тому що жінки набагато охочіше та докладніше розповідали про свій досвід переїзду, особливості сімейного становища, досвід близьких тощо. Підлітки, як уже зазначалося, відповідали переважно лаконічно, їм доводилося ставити багато уточнювальних запитань, натомість відповіді жінок у переважній більшості мали наративний характер. Відповіді жінок завжди були більш повними та розлогими, і не було ситуацій (за одним винятком¹), коли б відповіді підлітка повніше розкривали сімейну історію, ніж відповіді матері. У тих випадках, де впродовж двох останніх років відбулося розлучення (офіційне чи ні), про це розповідали тільки жінки, діти оминали цю тему.

¹ Виняток, про який ідеться, пов'язаний з тим, що дівчина повідомила про наявність старшого брата у Варшаві, тоді як мати оминула цю тему, бо йшлося про сина її чоловіка від попереднього шлюбу.

Робота та навчання

Усі жінки мають вищу освіту, практично всі працюють. Не працює тільки дві жінки, в одному випадку це пов'язано зі здобуттям другої освіти (психологічної), у другому — зі специфічною сімейною ситуацією, коли жінка фактично змушена була втекти від чоловіка-аб'юзера, з яким вони проживали у США, і на момент проведення інтерв'ю вона перебувала у пошуку роботи.

З огляду на освіту та спеціальність учасниць дослідження (всі мають вищу освіту та працювали в Україні як кваліфіковані спеціалістки), а також незапланованість та раптовість виїзду і через незнання польської мови здебільше по прибутті до Польщі вони продовжували працювати онлайн у своїх українських компаніях та установах. Одна з жінок досі працює на тій самій посаді у своїй компанії: *«... зараз продовжую працювати в українській медіа компанії N (назва) менеджером по роботі з клієнтами»* (жінка, 44). Поступово ці компанії або закривалися повністю, або звільняли тих співробітників, що знаходяться за кордоном: *«... навесні 2023 року компанія сказала, що вони повертаються до офісу, і я вимушена була звільнитись, саме по цій причині»* (жінка, 50). Одна з жінок, чий чоловік за віком мав право на виїзд, разом з ним продовжує працювати у власній компанії онлайн, по суті, їхня робота не змінилася, окрім фізичного місця перебування: *«І ми швидко, як тільки в Україні стабілізувалось, і наші замовники були готові працювати з нами далі, ми відновили повністю роботу»* (жінка, 44).

Переважно жінки намагалися працевлаштуватися за спеціальністю або принаймні у своїй сфері діяльності, у компаніях, де потрібна англійська (або українська) мова, намагаючись не втратити кваліфікацію та не перейти до низькокваліфікованої фізичної праці.

– *«Зараз я працюю в своїй же корпорації. Але корпорація велика. І в Україні я мала роботу на заводі. Але тут було торгове відділення, ...і зараз я більше менеджер»* (жінка, 51).

– *«Знайшла в N (назва фірми) в IT, бо там можна було без польської, тільки англійська була потрібна, контролером я прийшла»* (жінка, 42).

– *«Зараз я працюю на роботі, де потрібна і українська, і польська, і російська, тому в принципі мене і прийняли... І я пригодилася, працюю практично за фахом, в мене перша освіта фінансово-бухгалтерська справа»* (жінка, 43).

Звісно, щоб мати змогу обирати роботу і не погоджуватися на першу-ліпшу, потрібно мати певні ресурси (у вигляді матеріальних заощаджень, допомоги чоловіка, безкоштовного житла¹ тощо). Як зазначалося, дослідження має зсув у бік більш благополучних респондентів, тому майже всім опитаним жінкам вда-

¹ У Польщі українські війсьні мігранти загалом не отримували і не отримують безкоштовного житла, окрім програми «40+», яка наразі практично згорнута. За цією програмою власники житла, які розміщали у себе мігрантів, отримували 40 злотих на день за кожну людину, що проживає в цьому житлі. Поступово програма скорочувалася, й останнім часом вона діяла тільки для вразливих категорій. Величезну допомогу в перші місяці надавали НУО, які розміщували у себе українців безкоштовно у місцях типу готелів, пансіонатів, церков тощо. Крім того, було багато випадків, коли приватні особи надавали своє житло на певний час.

лося уникнути тяжкої фізичної праці. Часто це є свідомим рішенням, і обрання меншої зарплати — але за кваліфіковану працю — дає змогу зберегти ілюзію нормального життя: «... не хотілося йти на клінінг чи щось таке, бо всі порадили, що якщо так зробиш, то пізніше важко з того вийти» (жінка, 42); «Чесно кажучи, я і зараз не готова спіонтировать (прибирати. — С.Ш.). Якщо треба, на якийсь короткий час, щоб вижити — так, я готова до будь-якої роботи» (жінка, 51).

Загалом чверть опитаних жінок мали досвід низькокваліфікованої роботи не за спеціальністю, проте станом на момент дослідження вони вже знайшли більш кваліфіковану роботу або за спеціальністю, або близько до цього. Робота, нижча за рівень кваліфікації, тривала від кількох місяців до року. Це була праця прибиральниці, робота в магазині, робота нянею та на зйомках у якості ма-совки:

– «Я написала, що хочу працювати в магазині, бо колись в мене була не тільки школа і садочок, а до того ще в мого брата був магазин, я там працювала директором, і я знаю в принципі в магазині все. Я просто хотіла на розкладку товарів, я написала в фейсбук, що я хочу на розкладку товару в магазин. Мене стали хейтити дехто, типу що ти будеш там без знання мови робити. Я написала, що буду мовчати і розкладати тихенько і гарненько товари» (жінка, 43).

– «Я влаштувалася в дитячий польський садок прибиральницею. Пропрацювала рік, і там таке відношення стало не дуже добре, як до нижчого класу, хоча я маю дві вищих освіти, і в Україні працювала головним бухгалтером» (жінка, 40).

Загалом, хоча респондентки влаштувалися на роботу, про повноцінну інтеграцію до польського ринку праці не йдеться, часто жінки зазначали, що працюють в певному «проекті», і коли він завершиться, доведеться шукати щось нове. Звісно, бар'єром є недостатній рівень володіння мовою, а крім того, невизначеність щодо майбутнього, яка не дозволяє планувати на далеку перспективу. Невизначеність, своєю чергою, впливає і на мовні компетенції, адже сенс докласти зусиль для досконалого оволодіння мовою є хіба для людей, які вирішили, що залишаються у Польщі на більш-менш постійне проживання. Про таке рішення повідомила кожна четверта з учасниць дослідження, про що далі буде написано більш докладно.

Основна діяльність підлітків пов'язана із навчанням, і навіть серед невеликої вибірки можна було побачити різні варіанти освітніх траєкторій українських воєнних мігрантів старшого підліткового віку.

Українська система освіти відрізняється від польської, тому що польська школа має тільки 8 класів, після чого дитина продовжує вчитися в ліцеї, технікумі або школі, яка навчає певної робітничої професії. До закладів вищої освіти йдуть вже після закінчення ліцею або, рідше, технікуму. Втім, до польського ЗВО можна вступити, маючи український атестат про повну загальну середню освіту, і часто шлях українських підлітків саме такий.

Станом на момент дослідження двоє підлітків не були пов'язані із польською системою освіти, навчаючись онлайн в Україні: дівчина, яка закінчила онлайн українську школу, здала НМТ та вступила до КНУ на контракт, де має на момент дослідження онлайн-навчання (П1), а також дівчина, яка тривалий час перебувала із сім'єю в США, відвідувала там місцеву школу, робила завдання з української школи, а у Польщі навчається онлайн вже в іншій українській школі (П12). Ця родина свідомо обрала українську систему освіти, адже планує повернутися: *«Я таки хочу в якийсь український університет потім. І потім хочу краще в українську школу. Тому я думала, що краще в українській школі бути і так вчитись онлайн»* (дівчина, 14). Ще один варіант не повного занурення у польську освіту — це українська школа у Варшаві (хоча цей варіант менш поширений, бо таких шкіл мало); вибір цієї родини зумовлений неможливістю отримати нормальну освіту в Запоріжжі та бажанням навчатися очно: *«... потім мама мені запропонувала школу тут у Варшаві, яка називається “Українсько-канадська школа в Польщі”»* (хлопець, 15).

Поширеним варіантом є суміщення української школи із польською школою або ліцеєм. Приблизно чверть (трое) підлітків на момент дослідження навчалися очно в польській школі або вже в ліцеї, будучи при цьому прикріпленими до української школи. Мотивація такого подвійного навантаження — це, головню, більш швидке отримання атестату (український атестат про повну загальну середню освіту діти можуть отримати приблизно в 17 років, тобто за три роки після закінчення 8-го класу, тоді як у Польщі середня освіта завершується не раніше, ніж у 18 років — по чотирьох роках ліцею або по п'яти роках технікуму після 8-го класу) та вступ до польських ЗВО. Ще двоє респондентів якраз пройшли цей пришвидшений шлях отримання українських атестатів і вже навчаються у польських університетах.

– *«І. І ви для цього в українській школі залишаєтесь, щоб швидше атестат отримати, так? Р.: Можна і так сказати»* (хлопець, 16).

– *«Нормально сдал НМТ и получил украинский аттестат... Честно говоря, меня не сильно привлекала перспектива удалённого обучения в украинском вузе, поэтому я решил пойти на очное обучение тут в польском, мне хватило пунктов, чтобы пройти. Нужно признаться, история не самое популярное направление в принципе, поэтому у меня не было каких-то слишком больших проблем с этим»* (хлопець, 17).

Утім, зустрічаються й варіанти, коли родина намагається зберегти зв'язок з Україною через освіту: *«Мама хоче, щоб у мене була українська освіта. Я ще додатково займаюсь українською мовою»* (дівчина, 15); при цьому сама мама зізнається, що усвідомлює освітні перспективи доньки не в Україні.

Третина (тобто в 4 родиних із 12), а точніше, 5 із 13 підлітків покинули свої українські заклади освіти, навчаються тільки в польських школах або ліцеях:

– *«В старшу школу я вирішила не йти, бо наразі не бачу в цьому потреби і сенсу»* (дівчина, 16).

– *«Спочатку я старався продовжувати, але потім все ж таки вирішили, що це, по-перше, буде незручно, а по-друге, це буде складно»* (хлопець, 14).

Польща була однією з небагатьох країн, де дозволяли не відвідувати місцеву школу, а отримувати освіту онлайн в українській школі¹. Скільки сімей вирішили йти таким шляхом протягом двох років — точно невідомо, а в поточному дослідженні це кожна шоста родина. Напевно, з осені 2024 року ситуація зміниться через нові норми закону.

Зауважимо, що і матері, і діти часто зізнаються в тому, що онлайн-навчання в українських школах має симулятивний характер, коли завдання виконують батьки або самі учні, але не зовсім у душі доброчесності:

– *«Ми зараз вчимося у двох школах. І в Харківській... Ну, так, хитро, ми її зараз розглядаємо як можливість отримати атестат, і як такий безкоштовний міцний кружок з математики. Все решту робимо ми з батьком, поділили: географію і історію N (ім'я чоловіка) робить, я — біологію і все таке»* (жінка, 44).

– *«Справа в тому, що доступ до інтернету вже ж є. А ніхто це не контролює. А наша мета з мамою була те, щоб хоча б здати. А які оцінки і якими методами — це вже інша справа»* (дівчина, 17).

Станом на момент дослідження тема роботи та навчання загалом свідчить про більшу інтегрованість до польського суспільства дітей підліткового віку, ніж жінок, які переважно залишаються у стані глибокої невизначеності. Також помітною є відмінність у відповідях жінок та підлітків — якщо перші намагаються пристосуватися, адаптуватися до раптової та незапланованої міграції, зокрема знайти свою нішу на ринку праці, забезпечивши собі та дітям задоволення базових життєвих потреб, то підліткові наративи (а також наративи жінок щодо своїх дітей) пов'язані з можливостями, які відкриваються для молодих людей:

– *«Для нашого віку, мені здається, що я б краще була реалізована вдома..., а для дітей, я думаю, тут краще»* (жінка, 37).

– *«І я його орієнтую, говорю, ти дивись, тепер в тебе великі можливості будуть, якщо, звісно, наша влада не зарубить ці можливості»* (жінка, 51).

– *«Але ми зрозуміли, що тут у Польщі можливостей більше для доньки, а я з нею»* (жінка, 40).

– *«... можна подорожувати і більше міжнародних студентів не в Україні, більше зв'язків і можливостей»* (дівчина, 15).

– *«... не имею ничего против украинских вузов в том числе, но если поступить в польский вуз, то чисто из-за бумажки открывается больше путей, больше возможностей»* (хлопець, 17).

Оточення

Якщо казати про оточення, то ситуації жінок та підлітків суттєво відрізняються. Інтеграція через ринок праці ускладнена, бо жінки працюють, як зазначалося, не в суто польському середовищі, а також не бачать сенсу докладати зусиль до інтеграції, адже планують повернутися або перебувають у ситуації невизначеності. Контакти з поляками мають здебільшого поверховий характер,

¹ З вересня 2024 року вводиться норма про обов'язкове навчання в польських школах.

і жінки перебувають в українському оточенні, яке, втім, є вужчим порівняно з тим, що було в Україні:

– «Не докладаю (зусиль для інтеграції. — С.Ш.) ... Це, мабуть, мій свідомий вибір. І я розумію, що ми все одно душею в Україні. Це все тимчасово... Це таке ізольоване, прям дуже-дуже ізольоване життя в Польщі» (жінка, 49).

– «Звісно є (відчуття ізоляції. — С.Ш.), дуже-дуже-дуже велике таке відчуття» (жінка, 50).

– «Саме моє (оточення. — С.Ш.) — всякі, і українці, і поляки, але поляки — поверхневе спілкування... Я можу з кимось зустрітися, піти на якусь подію, наприклад на якийсь концерт, на якийсь спектакль, а так щоб це було, ну така прямо дружба-дружба, то ні, бо в основному вони всі сімейні, а я сама» (жінка, 37).

Водночас у підлітків, оскільки вони головним чином залучені до польської освітньої системи, переважає польське оточення, і інтеграція відбувається більш успішно. Важливою тут є роль мовних компетенцій — якщо жінки змушені розв'язувати проблеми працевлаштування, винайму житла і т.ін., а на інтенсивне вивчення мови не залишається часу та сил, то підлітки в школі чи ліцеї мову опановують. Вивчення відбувається як в академічний спосіб, так і завдяки неформальному спілкуванню, відповідно, їхній рівень володіння мовою, в тому числі її сленговим, розмовним варіантом, який не відображений у підручниках та мовних курсах, часто вищий, ніж у матерів, і бар'єри у спілкуванні на другому році проживання в Польщі поступово зникають. Крім того, у підлітків вивчення мови не є якимось окремим процесом, воно «вбудоване» у повсякденне життя, тоді як жінкам потрібно спеціально виділяти час на опанування мови на рівні вищому, ніж просто побутовий:

– «Я просто нашел друзей, и они просто меня научили польскому. Я попытался заговорить с ними и на вторую неделю, а нормально стал общаться и пробовать на первый-второй месяц. Странно, но очень помогли ихние мамы. Матюкаются интересно было, и все эти склонения с матерями, всё было понятно, классная тема» (хлопець, 15).

– «Зараз взагалі немає труднощів ані з комунікацією, ані з оцінкою, ані з чим» (дівчина, 16).

– «Сначала у меня вообще в принципе друзей в Польше не было. Я, наверное, почти первый год сама была. И ни с кем не общалась, потому что боялась. Сейчас у меня уже есть друзья, как и поляки, также украинцы и белорусы» (дівчина, 14).

Водночас підлітки, які перебувають поза польською системою освіти, не мають відповідно й польського оточення, а спілкуються з українськими мігрантами в Польщі або з українськими однолітками онлайн: «Но в целом, да, достаточно (спілкування. — С.Ш.). Потому что я постоянно общаюсь с двумя девочками с Украины, с подружкой, которая здесь, и мы периодически встречаемся» (дівчина, 18). Перебування поза польською системою освіти тісно пов'язане із намірами підлітків повернутися в Україну. Мова йде про двох дівчат, які налаштовані на якомога швидке повернення в Україну: «... далі я дуже сподіваюсь, що на наступний рік, на 10-й клас, ми повернемось в Київ. Ну, прям, дуже

сподіваюсь. В Києві я хочу якийсь там ліцей дуже класний. А потім якийсь теж український університет, або львівський, або київський політехнічний університет. Я хочу собі таку, прям, математичну кар'єру собі, може програмування» (дівчина, 14).

Якщо наміри повернутися в Україну тісно пов'язані з відсутністю польського оточення, то наміри залишитися в Польщі ще не означають наявності такого оточення, принаймні у жінок. Навіть ті жінки (загалом кожна четверта), які під час інтерв'ю повідомили про те, що поки не збираються повертатися, кажуть про нестачу спілкування. Ця нестача зумовлена, знов-таки, недостатнім рівнем володіння мовою, а також загальною ситуацією відсутності впевненості в майбутньому: «Настільки звузилось (коло спілкування. — С.Ш.), що в праці в мене немає колективу, от чесно. В Україні був колектив. Тут немає. Тут кожний сам по собі... Така невпевненість, я Вам не можу... Не знаєш, що буде з роботою. Не знаєш, що буде з мешканням. Піднімуть, не піднімуть (ціну на оренду квартири. — С.Ш.). Попросять, не попросять (виїхати. — С.Ш.)» (жінка, 51).

Якщо узгадуваному вище дослідженні сімей мігрантів у Німеччині (Titzmann, Gnięwosz, 2018) автори дійшли висновку, що підлітки виступають мовними посередниками, і матері підлітків, котрі добре володіють німецькою, мають менші труднощі в адаптації, то в цьому дослідженні маємо справу з іншою ситуацією. На побутовому рівні польською мовою по двох роках проживання володіють всі, тому посередництво підлітків є менш запитуваним, тоді як вищий рівень володіння мовою спостерігається переважно в тих підлітків, які залучені до польської системи освіти й не повідомляють про плани повернення найближчим часом. Для жінок тимчасовість перебування в іншій країні, невизначеність щодо майбутнього та загалом травматичний досвід міграції та руйнування усталеного життя є головними бар'єрами адаптації — незалежно від того, як адаптувалися їхні діти.

Що впливає на процеси адаптації

Позитивні та негативні впливи на процеси адаптації, відрефлексовані респондентами, різняться серед дорослих жінок та підлітків.

Відповідаючи на запитання про те, що допомагає адаптуватися, жінки найчастіше називають такі базові речі, як безпека та навчання дітей. Тобто головним чином ідеться не про інтеграцію, а про ізоляцію, тимчасовість перебування в іншій країні, намагання втримати задовільний психічний стан та обґрунтування правильності свого вибору для благополуччя дитини (дітей):

- «Безпека мене підтримує, відчуття безпеки, що мої діти можуть нормально ходити в школу, не ходити в бомбосховища кожен день, продовжувати нормальний процес навчальний, спілкуватися з друзями, ходити на майданчики гуляти» (жінка, 39).
- «Діти дуже мотивують, бо якщо би я була сама без дітей, я б взагалі нікуди не їхала, я би залишилась там в Києві» (жінка, 42).
- «Безпека, і що ми разом» (жінка, 43).

Третина жінок називають як позитивні чинники адаптації власні внутрішні психологічні ресурси — оптимізм, розуміння того, що потрібно тримати себе в руках, усвідомлення того, що в їхній родині ситуація не найгірша порівняно з тими, які зазнали значних втрат:

– *«Багато не зроблених речей, мабуть, типу — ніхто за мене їх не зробить і все... Ми разом, у нас все нормально, то чого б нам не триматися, чого? Просто щоб понарікати? Нам не погано зараз. Ясно, що в нас накочує, але вже весна прийшла — мені вже легше»* (жінка, 37).

– *«Я підтримую завжди себе на позитиві, але іноді трапляється щось, що прорве так, а потім знову ранком просинаюся на позитиві, тому що — ну що страдати і плакати, кожного дня страдати і плакати, ні. Треба жити...»* (жінка, 43).

Друзі та родина (про родину кажуть ті, хто зараз перебувають в Польщі разом з чоловіками) — наступні за частотою згадувань чинники, які, на думку жінок, позитивно впливають на їхню адаптацію:

– *«Родина, друзі. Зараз друг приїхав мого чоловіка, і для мене це теж важливо, ... що він взагалі приїхав до нас, що ми на одній хвили. Тобто ми розуміємо, що все залишилося якби там, але і тут можна жити»* (жінка, 43).

– *«Підтримує те, що ми разом з чоловіком»* (жінка, 44).

По одному разу згадано такі явища, як гарне місто (*«Позитивного тут — Варшава дуже гарне місце. Дуже комфортна, дуже адаптивна»* — жінка, 44), допомога іншим, антидепресанти, спорт (все це названо однією учасницею: *«Коли я відчуваю, що прямо нічого не можу, то я піду куплю їм (знайомим, які зараз в ЗСУ. — С.Ш.) шоколадок... Ще я ходила на спорт... Антидепресанти дуже підтримали»* — жінка, 42), організація «Пласт» (*«... що мене підтримує — це Пласт. Оце моя отдушина, і це мій фундамент, на якому все. Раз в тиждень вона (донька. — С.Ш.) ходить в Пласт, там батьки, ми робимо там англійські, українські вечорниці, все що дотично до української культури»* — жінка, 39). Тільки одна із жінок назвала роботу в Польщі як чинник успішної адаптації (і це якраз той випадок, коли людина більш менш визначилася зі своїми планами на подальше життя і пов'язує їх саме з Польщею): *«... те, що знайшла нову роботу, ту роботу, яка підштовхнула, яка надихнула»* (жінка, 40).

Рефлексії підлітків щодо адаптації суттєво відрізняються. Навіть у тих, хто мав у 2022 році досвід перебування в окупованому населеному пункті, переходу в підвалах тощо, немає акценту на «безпеці» (тільки одна дівчина, яка їздила в Україну за кілька місяців до інтерв'ю, зауважила безпеку та спокій у Варшаві: *«В останній раз, коли я приїжджала (в Україну. — С.Ш.), були великі обстріли,... і коли я приїхала в Варшаву, то так, відчуваю, що тут спокійно»* (дівчина, 15). Пластичність підліткової психіки дозволяє швидко забути негативний досвід та сконцентруватися на поточному моменті.

Для підлітків головним драйвером успішної адаптації є опанування мови та розширення кола спілкування (це два взаємозалежні процеси), поява нових друзів та знайомих; при цьому дуже важливим є технічний бік справи, тобто доступ до смартфона із перекладачем (гугл-транслейт):

– «... в ліцеї з'явилася можливість, навіть якщо я щось не знав, користуватися перекладачем, і мені стало набагато комфортніше в ліцеї... Мені так стало легше знайти друзів, ніж без перекладача» (хлопець, 16).

– «Да, что нашел друзей. Я просто нашел друзей, и они просто меня научили польскому» (хлопець, 15).

– «Во-первых, то, что мне нужно учить язык, это было огромной мотивацией, чтобы просто разговаривать с людьми, искать новые контакты... Язык, великолепные друзья здесь в Польше. Я просто перестал бояться говорить то, что думаю, и в этом самый большой плюс. И это мне дал университет» (хлопець, 17).

– «Дальше уже мои друзья, с которыми я познакомилась» (дівчина, 14).

Приблизно третина підлітків кажуть про допомогу навколишніх (йдеться про ширше середовище, не тільки про нових знайомих-однолітків):

– «Волонтери. У Гіжицьку у нас був волонтер, який давав нам житло. Був волонтер, який нас водив на всякі екскурсії по місту або придумував якісь для нас такі розваги, щоб ми не впали в депресію, що ось війна. Я дуже вдячна цим людям» (дівчина, 14).

– «Це середовище приймає (ліцей. — С.Ш.) також грає величезну роль, просто величезну... Ставлення вчителів досить спокійне — не вирізняє ніхто, і це теж допомагає адаптуватися і не відчувати себе якоюсь білою вороною серед поляків» (дівчина, 16).

Іноді підлітки зауважують вагомість власних внутрішніх спроб та зусиль до адаптації: «якщо старатися адаптуватися, тобто якщо не чекати, доки це прийде до тебе, а самому докладати якісь зусилля, то тоді процес адаптації стане легшим із часом» (дівчина, 16).

Негативні впливи на процеси адаптації, відповідно, також відрізняються у жінок та підлітків. Жінки відчувають негативний вплив невизначеності на своє життя, це стосується, зокрема, страху втрати роботи та неможливості забезпечення себе та дітей:

– «Напевно, все-таки нема впевненості в майбутньому, нема конкретики якоїсь, тобто я не можу конкретно собі уявити, що буде за 5 років. В мене є зараз робота, але невідомо скільки це буде» (жінка, 44).

– «Ну матеріальне, це основне, бо воно мене бентежить, я не знаю, скільки там колишній чоловік зможе платити аліменти, ми зараз від цього залежимо, бо в мене зарплата уходить на квартиру... Моїх доходів зараз не вистачить, щоби утримувати двох дітей, я це розумію, і це мене тривожить» (жінка, 42).

– «В мене, напевно, найбільший страх — це невизначеність майбутнього» (жінка, 40).

Усі жінки з розділених родин згадують розірваність родини як проблему (хоча, звісно, жінка військового артикулює ще й відчуття поваги та гордості за чоловіка), крім відсутності чоловіка дається взнаки відсутність поруч інших членів родини та хвилювання за них:

– «... розірваність родини. Інколи не вистачає, з сином старшим немає часу поговорити, з чоловіком нема часу там..., мама телефонує — в неї поганий зв'язок там, де вона мешкає» (жінка, 49).

– «Негативні — це складнощі у спілкуванні з чоловіком, це віддаленість і таке, як це кажуть, “гостьовий шлюб”, це більше схоже на це, таке щось незрозуміле» (жінка, 50).

Згадували жінки і процеси, які стосуються польсько-українських відносин (адже час проведення інтерв'ю припав на ті тижні, коли відбувалися протести фермерів, що мали антиукраїнський характер, але одна жінка зауважує не тимчасові протести, а сталі явище):

– «Мене добиває, коли починаються оці всі моменти з польськими фермерами, оці всі антиукраїнські моменти» (жінка, 37).

– «... якесь ставлення до українців як до дешевої робочої сили» (жінка, 39).

Дві жінки згадують як бар'єр адаптації недостатнє знання мови, але в різних аспектах: з одного боку, це згадує жінка, яка не намагається інтегруватися і взагалі не вчить мову («Це те, що я не розмовляю польською» — жінка, 44), з іншого — жінка, чия родина не збирається повертатися в Україну, тож вона вже доклала багато зусиль до вивчення мови, але вважає, що треба вдосконалювати володіння польською («Мова, це взагалі саме головне. Треба, щоб я знала круто польську мову, і все до цього докласти» — жінка, 43).

Невкоріненість, неможливість повноцінної інтеграції згадує як бар'єр одна з жінок: «Те, що я ніколи не буду тут своєю людиною. Вони (діти. — С.Ш.) себе тут гарно почувають і можуть вважати, що колись вони можуть бути поляками, але я ніколи не буду полячкою» (жінка, 44).

Якщо наявність друзів поруч допомагає пристосуватися до нових умов життя, то відсутність друзів, звісно, цьому заважає: «Немає друзів поряд. Є одна подруга, але вона одна, і вона теж зайнята» (жінка, 51).

Що стосується підлітків, то часто вони взагалі не могли назвати жодного негативного чинника, який заважав би адаптації: «Я б сказав, що їх дуже-дуже мало, мені навіть в голову таке не приходить» (хлопець, 15); «Я би не сказав, що є якісь певні негативні впливи» (хлопець, 15).

Подеколи підліткам заважає невизначеність майбутнього, пов'язана зі складністю навчання в іншій країні: «Ну, наприклад, якщо я кудись не поступлю, в якийсь нормальний ліцей чи ще щось таке, не знаю. Ну, щось таке глобального плану, що може змінити моє життя дуже сильно. А так, маленьких речей, які мене демотивують, в мене нема» (хлопець, 14). Негативно впливало на початкових етапах як погіршення матеріальних умов життя, так і відсутність друзів: «І квартира погірше трохи, і речей поменше, і знайомих поменше, але з часом більше знайомих знайшлося, і вже якби все добре» (хлопець, 15); «Звісно, перші три місяці це був повний капець..., дні були такі однотипні, в мене тут взагалі не було друзів, я з дому не виходила, тільки в школу їздила, тому це було жахливо» (дівчина, 15). Втім, респонденти підкреслюють, що цей етап вже пройдено. Подолано також і мовний бар'єр, який існував на початку: «Насамперед це мова... Це те, що дуже заважало і не допомагало... А англійською, вона вчиться

в школах, але вони й двох слов не можуть зв'язати, це трошки мене бісило в деяких моментах» (дівчина, 17).

Хоча деякі підлітки (дівчата) все-таки зазначають різницю у культурному бекграунді та залишкові явища мовного бар'єру як перешкоди для адаптації: *«Можливо, все ж певна різниця у менталітеті є — вона іноді відчувається. Банально — через те, що я тут не жила все своє життя і я, наприклад, не знаю тих самих казок, тих самих жартів якихось локальних, якихось речей, свята їхні»* (дівчина, 16). Дівчина, яка налаштована на повернення в Україну, підсумовує негативні фактори одним реченням: *«Що я не вдома»* (дівчина, 14).

Планування повернення в Україну

Питання повернення, яке є одним з основних у дослідженнях українських війсьних мігрантів, слабо піддається кількісним оцінюванням, зокрема через те, що плани мігрантів змінюються відповідно до військової та політичної ситуації (а про особливості індивідуальних історій годі й говорити). Особливо великі очікування були після успіхів ЗСУ влітку та восени 2022 року, що дістало відображення і в цих інтерв'ю: *«Здавалось, що зараз їх погонять-погонять, і скоро все закінчиться. Але зараз не так. Все змінилося. Ми розуміємо, що то на роки»* (жінка, 44).

У відповідях жінок можна виділити домінантний наратив: повернення в разі покращення безпекової ситуації для дітей, адже діти (їхня безпека та можливість нормального навчання) постають як головний мотиватор міграції, відповідно, за цією логікою, повернення можливе, якщо ситуація у сфері безпеки та освіти стабілізується (або коли у дитини (дітей) буде бажання повернутися, якщо йдеться про західні області України):

– *«Допоки там не буде повної перемоги, і, мабуть, після перемоги ще якийсь період, я не знаю який, як визначить мій чоловік... Знаєте, після останніх подій — звільнення Залужного — я думаю, що все це ще не скоро буде... Нам же треба вистраювати не тільки дороги і будинки, нам треба же і освітні процеси всі вистраювати, у нас же і так було все погано. Розумієте, в мене ж основна цільова аудиторія яка — мої діти. Мені ж треба повертатися кудись в налагоджені школи»* (жінка, 39).

– *«Як воно тільки стане спокійніше і щось ясніше, то ми і вагатися не будемо, сядемо собі в машину і повернемося... Я маю на увазі, якщо війна закінчиться»* (жінка, 42).

Окремі відповіді апелюють не тільки до сфери безпеки, а й до економічної (не)стабільності: *«Повна невпевненість, невизначеність, тому що, здається, в Україні наступні рік-два буде досить печально. Тому, можливо, на цей період будемо залишатись тут, в Польщі»* (жінка, 44).

Відповідей про швидке повернення всієї родини під час інтерв'ю не було. Єдина родина, де і мама, і дитина мріють про якнайшвидше повернення, — це родина №12, але там є специфічні сімейні обставини, які не дозволяють швидке повернення: *«Якби мене чоловік відпустив, ми би уже були в Україні. Тобто, так, якби чоловік відпустив дітей, ми б, напевно, уже повернулися. Якщо навіть,*

можливо, не в Київ, то в Тернопіль точно... Тому що я маю велику долю патріотизму, і я вважаю, що в Україні буде краще як моїм дітям, так і мені» (жінка, 40).

Поширеним сценарієм є планування повернення без дітей — по досягненні дитиною (або старшою дитиною) повноліття, при цьому передбачається, що дитина (діти) залишиться (залишаться) на навчання в Польщі або в іншій країні Європи:

– *«Її виповнюється 18 влітку, і тому ми вирішили, що я з нею до цього часу, щоб не оформлювати опікунство і їй трохи допомогти, в такому режимі... І потім з липня я повернуся до Києва, так ми вирішили, зараз такі плани»* (жінка, 50).

– *«Тобто я би хотіла повернутися — я просто, я би і не виїжджала, якби не діти, а через те, що діти тут вчатьсЯ, і їм все подобається, їх тут прийняли, і в мене нема тут проблем з цим, то я лишаюся. Як у нас всіх оцей режим очікування. Просто тут чекаю, поки вони отримають свої 18 років і все — я тоді "до побачення" напишу і поїду — я дуже хочу поїхати додому, але як піде не знаю — я тут звикла, мені тут не погано, але просто вдома більше можливостей для роботи»* (жінка, 37).

Сценарій неповернення розглядає як найбільш ймовірний кожна четверта жінка: *«На рахунок повернення у нас взагалі питання не стоїть, бо ще нічого не відбулося, щоби такі думки взагалі з'являлися у нашій голові, тобто нічого не змінилося з того дня, як почалася війна»* (жінка, 43).

Не вдалося встановити зв'язок між чітко артикульованим планом неповернення та сімейним становищем (це не обов'язково ті родини, які виїхали в повному складі, як можна було б передбачити), натомість всіх учасниць, які висловлюють небажання повертатися, об'єднує критичне ставлення до української влади:

– *«Я дуже люблю свою країну, я дуже люблю свою територію, але я зараз розумію, що я не люблю тих, хто нею правлять»* (жінка, 40).

– *«Ми тоді (в 90-ті роки. — С.Ш.) не поїхали, ми вирішили залишитися, бо була незалежна, бо був шанс, що будемо жити в іншій країні, не в закритій. А зараз цього нема. Зараз Україна — тоталітарна держава»* (жінка, 51).

Незважаючи на те, що ці люди, по-перше, не планують повертатися та, по-друге, вкрай критично оцінюють дії влади в Україні, не можна казати про те, що вони зовсім свідомо перекреслили свою українську ідентичність, і що доля країни їх не цікавить. Навпаки, деякі з цих жінок та їхніх дітей не просто на словах підкреслювали, що їм не байдуже, а й повідомляли про донати, які вони роблять для підтримки ЗСУ (хоча тема донатів взагалі не була закладена в гайді, і питань про це не було): *«Так, я не воюю зараз, але вчора буквально відкрила свою картку Монобанк, а в мене там з квітня місяця тільки донати. Да, я потроху, але я перераховую... І в нас є колеги, які воюють. І вони періодично просять про допомогу... Знаєте, я підтримую зв'язки. От чим можу, допомагаю»* (жінка, 51); *«Донаты, это понятное дело, кидаю»* (дівчина, 14).

Що стосується підлітків, то основний наратив, який постає під час розмов з ними, — це повернення після війни або після здобуття вищої освіти (при цьому,

вочевидь, респонденти сподіваються, що к моменту закінчення ними ЗВО війна вже теж закінчиться):

- «Вже пізніше-пізніше, коли я вже закінчу вищу освіту, то я хочу повернутися в Україну» (дівчина, 15).
- «Пока что нет, но я не отмечаю этого варианта... Если уже и возвращаться, то нужно что-то в политике делать, особенно со знаниями, которые можно получить на историческом факультете.... Если Украину примут в Европейский Союз, то, может быть, и вернусь там жить» (хлопець, 17).
- «Якщо повертатись, то ми, скоріш за все, будемо повертатись тільки після війни» (хлопець, 14).

Дехто (переважно хлопці) прямо говорить про те, що вони адаптувалися до життя в Польщі, і в Україні їх мало що тримає:

- «Багато моїх знайомих, друзів повийжджало, і в мене в Україні взагалі майже немає тепер знайомих, тут більше знайомих людей в Польщі вже. Я знаю мову в Польщі вже і вчуся тут, і не знаю, якби на даний момент війна закінчилась, чи я би хотів повертатися» (хлопець, 16).
- «То есть если я сильно тут укоренюсь, друзья у меня будут тут, то не будет зачем возвращаться. У меня будет тут все, и мне будет не интересно, наверно, возвращаться, а родители, думаю, всегда будут хотеть в Украину» (хлопець, 15).

Зазвичай респонденти уникають казати про це прямо (хоча деякі кажуть), але опосередковано це відчувається під час бесід¹ — бар'єром для повернення хлопців старшого підліткового віку є страх щодо потенційної участі сина у військових діях: «Вірогідність його повернення додому — вона настільки низька... Через те, що він хлопець. Через те, що він ботан... І якщо я когось не бачу захисником і воїном, то це свого сина... У мене довго не було дітей... У 18 я вирішила народити дитину, а народила тільки в 31. Звісно, я з ним ношусь все його життя» (жінка, 44); «... небажання, щоб він стикався з тою реальністю війни, хто його знає, що там даліше буде. В мене один син, і я хочу, щоб в нього якесь краще було майбутнє, освіта і так далі» (жінка, 44).

З дівчатами цього бар'єра немає, а відтак визначальним стає питання можливостей для життя та розвитку дитини та бажання самої дитини.

Як зазначалося в рамках аналізу процесу навчання, двоє з 13 підлітків (дівчата) повідомляють про бажання якнайшвидше повернутися в Україну — незалежно від військової ситуації.

Очікування щодо майбутнього

Тема очікувань щодо майбутнього України була найскладнішою для рефлексії, адже підлітки внаслідок зосередженості на власному житті не часто замислюються над такими питаннями, а жінки замислюються, але, не знаходячи задовільної відповіді, знову зосереджуються на тому, щоб вижити в нових умовах: «... я настільки розумію, що я нічого не можу вдіяти, що я навіть в ту сторону

¹ По вимкненні запису одна з учасниць зазначила, що якби мала сина, а не доньку старшого підліткового віку, то не повертала би дитину в Україну.

не дивлюся. Це не мій масштаб, мій масштаб — мої діти, все. Вжити» (жінка, 43). Багато хто з жінок відповідали, що не є експертами і не можуть прогнозувати, коли та як закінчиться війна, а кажучи про очікування, зазначали, що мова йде радше про ірраціональні відчуття, надії, сподівання тощо («Я сподіваюсь на чудо, бо чуда бувають... І одного ранку ми проснулись, а ця гидота вже збиралась разом зі своїми речами (Янукович у лютому 2014 року. — С.Ш.). Ото було чудо... І зараз це може бути» — жінка, 44).

Багато було і відповідей з різними варіантами прогнозів, що свідчить про злам довоєнної картини світу та готовність розглядати взагалі будь-які сценарії, навіть ті, що колись здавалися неможливими, в тому числі, до речі, й війну на території Польщі: «Щойно їхала до вас, розмовляла з подружкою, оговорювали гіпотетичну війну в Польщі, кажу: ...ти ж знаєш, що ми вже досвідчені, склали все в машину, дітей заохали і поїхали» (жінка, 39); «В мене взагалі якесь таке відчуття, що, може, війна і сюди прийде, що, може, нам ще звідси прийдеться кудись тікати, воно все так виглядає дуже непевно» (жінка, 42).

Очікування щодо найближчих років приблизно в половини жінок є песимістичними — через економічні складнощі, еміграцію, невпевненість у тому, що окуповані території будуть звільнені, недостатню допомогу країн-партнерів:

– «Очікування невтішні, я думаю що відбудовуватися Україна буде довго, тим більше багато українців виїдуть і не захочуть повертатися. Я думаю, що в нас до цього часу існує корупція, немає порядку, думаю, багато людей розчарувалися, і ті що, наприклад, на війні» (жінка, 44).

– «Тому я розумію, що зараз може також статися, та частина, яка окупована зараз, вона так і залишиться окупованою» (жінка, 49).

Оптимізм в очікуваннях пов'язаний із західними впливами в економіку та поверненням тих, хто виїхав, але практично всі «оптимісти» зазначають, що буде це не скоро:

– «Я думаю, що спочатку буде дуже погано, а потім буде добре. Що будуть якісь впливання в нашу економіку, і ми будемо розвиватися, і люди почнуть вертатися, але просто для цього треба час» (жінка, 37).

– «Після цієї розрухи там буде якийсь там план Маршала, сюди купу інвестицій буде... Україна ще буде, але це буде не скоро» (жінка, 42).

У темі очікувань третина респонденток з власної волі зачепили досить контролезійне питання примирення та територіальних поступок, причому не вдалося вирізнити якогось спільного показника для жінок, які вважають, що повернення всіх територій не є можливим та / або доцільним:

– «Але, коли я зараз дивлюсь, скільки хлопців гине і дівчат, то я думаю, чи варто воно того. Ну, так, вони (Росія. — С.Ш.) — зло. То страшне зло — те, що вони несуть, і те, що вони з нами роблять, але то чийсь реальні людські життя. Якісь сім'ї. То чийсь син, батько, і, може, можна й при Росії жити, я так думаю. Для мене то дуже складно. Я тільки, може, другий раз в житті промовляю це вслух, ну, я ж сама не віддаю свого сина до військ. Як я можу розпоряджатися життями тих хлопців, які захищають, які стоять стіною і не пускають сюди до нас» (жінка, 44).

– «... кордони 91-го року — я не бачу їх, бо там стільки людей, які не хочуть цього, що я не уявляю, як їх можна змусити віддати назад російські паспорти і бути громадянами України... Я навіть не знаю, чи я хочу такого, мені здається, що всі, хто хотів виїхати на територію України, з 14-го року вже виїхали, а хто не доїхав з 14-го, з 22-го вже точно виїхали, а хто не хотів, то той просто чекав “руський мир”. Але це моя особиста думка, я знаю, що мене ніхто б не підтримав там з армії, що вони там ні за що покидали життя...» (жінка, 37).

– «... буде ще гірше, буде ще більше втрат, особливо хлопців, мені це болить дуже. ... Не сприймаю я заморозку конфліктів. Але не сприймаю і те, що хлопці гинуть, я не знаю, це протиріччя, і я ніякого виходу не бачу взагалі» (жінка, 43).

Очікування щодо власного життя в окремих інтерв'ю залишилися не обговорюваними — з огляду на те, що це був уже кінець тривалої та насиченої розмови. Але ті жінки, що казали про очікування щодо власного майбутнього, здебільше повідомляли, що вони (очікування) є оптимістичними. Інколи це пов'язане з тим, що можна бути корисним на повоєнній відбудові України:

– «В мене достатньо оптимістичні прогнози — щодо моєї родини. Тому що в нас є якісь ресурси, щоб якось витягнути цю ситуацію» (жінка, 49).

– «В мене там є виноград, в мене, дай Бог, вернеться чоловік цілий і здоровий, і ми будемо там собі вино робить і запрошувати гостей — отака перспектива. Я буду працювати і все, підемо на будівництво, якщо треба — будемо там. Мені здається, що там дуже багато роботи. Тут без нас справляється, тут і так... А в нас дуже багато чого є зробити, і це мене дуже підкупає, що там, куди не поткнися — усюди є не зроблені справи» (жінка, 37).

Утім, у деяких респонденток тональність очікувань можна позначити як приреченість та зневіру, що базується на зламі звичного світу та уявленні про те, що нічого хорошого в майбутньому немає (а погані речі, навпаки, можуть трапитися, для цього вже немає жодних запобіжників): «На рахунок себе я не можу нічого так спланувати, на жаль» (жінка, 42); «Буде дуже тяжко. У мене вже нема життя, от чесно» (жінка, 51).

Підлітки, як зазначалося, з огляду на вік не дуже замислюються над питаннями майбутнього («Я не думал об этом, не знаю» — хлопець, 15), але ті, що відповідають, кажуть про позитивні очікування щодо майбутнього України. Втім, часто це просто інфантильна надія на те, що все якось владнеється:

– «Надіюся, що ми поскоріше переможемо, відбудуємо те що втратили... більше міст побудуємо, все оновимо, ще краще, як було» (хлопець, 16).

– «Я не знаю скільки часу треба буде, але я дуже сподіваюсь, у мене сподівання дуже оптимістичні» (дівчина, 15).

Двоє з підлітків (більш старшого віку, 17 років) не просто висловлюють надію на бажане майбутнє, де все добре і безхмарно, а, з одного боку, кажуть про готовність особисто докласти зусиль до перемоги та відбудови: «Так, я оптимістично налаштована на майбутнє. Скажімо так, якщо так не буде, то дове-

деться це робити... Я маю на увазі, просто взяти в руки зброю і піти відвойовувати. Який ще варіант?! Я інакше, нічого не прийму» (дівчина, 17), з іншого, через особисту зацікавленість темою суспільства та міжнародних відносин досить розлого рефлексують щодо європейського майбутнього України: «Точно будет политическое влияние Украины сильно больше, чем оно было до этой войны, по крайней мере сейчас украинцы и русские, это не один народ в глазах людей Запада... Но будет всё очень сложно, я лично надеюсь, что Украина будет милитаризироваться и станет такой военной фабрикой в Европе, потому что Европе нужна такая страна, которая будет столпом НАТО в Европе» (хлопець, 17).

Очікування щодо власного майбутнього у підлітків здебільшого оптимістичні (або вони не є достатньо визначеними, але принаймні негативні очікування не пролунали). Відповідаючи на запитання про очікування, підлітки озвучують радше свої більш-менш загальні плани на майбутнє, пов'язані зі здобуттям освіти:

– «Все очень неопределенно. Хорошо учиться в университете, вступит в какую-то крутую компанию программистом, хорошо зарабатывать. И тогда все будет хорошо. Живи где угодно, работай где угодно» (хлопець, 15).

– «Взагалі не знаю. План буквально завершити навчання у цій школі і далі вже щось там робити» (хлопець, 15).

– «Сподівання оптимістичні є. От найближче майбутнє там 4 роки, то так я планую поки ліцензію получить (завершити навчання в ліцеї за програмою International Baccalaureate, Міжнародний бакалаврат. — С.Ш.), все добре» (дівчина, 15).

– «Надеюсь на лучшее, посмотрим, как будет» (хлопець, 17).

Саме очікуваннями (а не планами) щодо власного майбутнього поділилася одна з дівчат: «Я просто сподіваюся, що я як людина сама себе зможу якось убезпечити і мати нормальне життя. Я не кажу про якісь неймовірні амбіції. Але я би просто хотіла би мати в майбутньому спокійне стабільне життя, можливо, родину — якщо буде така можливість» (дівчина, 16). І хоча в її теперішньому житті все досить непогано, зокрема завдяки власним зусиллям (про що каже і вона сама, і її мати), поточна ситуація явно відчувається як ненормальна, і очікування нормального життя проглядається досить явно.

Висновки

Проведене дослідження дало змогу доповнити наявні дані про українських військових мігрантів у Польщі, а конкретно такої категорії, як старші підлітки та їхні матері. Попри обмеження, головним з яких є зміщення в бік більш благополучних сімей та недосяжність тих, котрі опинилися у складній життєвій ситуації, отримані дані покращують розуміння життєвого шляху українських військових мігрантів у Польщі.

Трохи більш як половина жінок перебувають у шлюбі на момент дослідження, причому у чверті сімей чоловік теж знаходиться в Польщі. Кожна третя сім'я перебуває у стані розділеної родини, коли жінка з дітьми (дитиною) в Польщі,

а чоловік в Україні (іноді зі старшою повнолітньою дитиною). Шоста частина сімей розлучилися в період після виїзду.

Для переважної більшості Польща стала країною першого вибору під час втечі від війни навесні 2022 року, чому сприяла як територіальна близькість, так і наявність певних соціальних зв'язків у цій країні. Саме слабкі соціальні зв'язки, в термінах Ірановетера, які актуалізувалися в екстремальній ситуації, відіграли значну роль у процесі міграції до Польщі, адже практично всі скористалися або мережею дальніх знайомих, які допомогли в перші тижні, або корпоративною підтримкою, якщо казати про працівниць міжнародних компаній. Звісно, дуже значною була підтримка і з польського боку — з боку НУО та приватних осіб — у розміщенні українських мігрантів в перші тижні та місяці. Станом на момент дослідження, втім, українські мігранти самостійно (або з допомогою компанії) орендують житло. Тільки одна з учасниць повідомила, що в Польщі в них жодних знайомих не було, і поїхали вони туди через близьке розташування. Попри наявність мережі зв'язків у Польщі, яка виявилася дуже важливою на перший час, жодна з опитаних сімей (принаймні дорослі) до вторгнення можливість еміграції не розглядала, адже вони були найпаче задоволені своїм життям в Україні. Окремі сім'ї ще до війни мали плани щодо виїзду дітей за кордон з метою здобуття вищої освіти; про це говорять як самі підлітки, так і їхні матері (цілком узгоджено), деякі підлітки для цього ще вдома навіть почали вивчення польської мови.

Чверть жінок повідомили про досвід низькокваліфікованої роботи не за спеціальністю (який тривав від кількох місяців до року), але на момент дослідження всі вони знайшли більш кваліфіковану роботу. Незважаючи на те, що на роботу вдалося влаштуватися, часто це зайнятість «проектна», а не постійна. Головними бар'єрами залишаються недостатній рівень володіння мовою та невизначеність щодо майбутнього, яка не дозволяє планувати на далеку перспективу (зокрема, розпланувати вдосконалення мови).

Для підлітків поширеним варіантом є суміщення української школи та польської школи або ліцею, мотивацією чого є більш швидке отримання українського атестату про повну загальну середню освіту для вступу в польські ЗВО і, рідше, збереження української ідентичності. Третина підлітків покинули свої українські заклади освіти, навчаються тільки в польських школах або ліцеях.

По двох роках перебування у Польщі практично у всіх жінок оточення залишається українським, соціальні зв'язки з поляками — досить слабкими, а інтеграція практично не відбувається. Навіть у тих жінок, хто не планує повернення, встановлення контактів відбувається складно, а брак спілкування підсилюється низьким рівнем володіння мовою та загальним стресовим станом. Натомість у підлітків інтеграція (через освіту) проходить більш успішно, вони дають раду зі встановленням соціальних зв'язків з польськими однолітками (за винятком тих, хто планує повернутися в Україну найближчим часом).

Наміри щодо повернення дуже різняться у жінок та підлітків. Загалом жінки, які виїжджали заради забезпечення безпеки своїх дітей, розглядають свої подальші плани повернення залежно від зміни безпекової ситуації в Україні, адже саме заради безпеки дітей вони покинули життя в рідному місці та, в ба-

гатьох випадках, частину родини. Отже, головним чинником повернення є безпека. Поширеним є також сценарій повернення без дітей по досягненні ними повноліття (принаймні це часто згадують як план на найближчі місяці чи роки). Загалом з інтерв'ю постає фігура жінки, яка не будує власну життєву траєкторію, а підлаштовує її під потреби дитини (дітей). Чверть жінок не планують повертатися, адже вважають своє життя зруйнованим і воліють якось відбудувати його в іншій країні Європи або гадають, що в Польщі для дитини відкриваються кращі життєві можливості.

Загалом і жінки, і підлітки переважно вважають, що для молоді більше можливостей існує в Польщі (або іншій країні ЄС), ніж в Україні, і саме «можливостями» учасники пояснюють неповернення молоді в найближчий час.

Що стосується самих підлітків, то переважна більшість із них налаштовані на здобуття вищої освіти в Польщі або інших країнах ЄС і повернення в Україну вже у статусі спеціаліста (і то — часто не на постійне проживання). У темі повернення проходить вододіл між хлопцями та дівчатами, пов'язаний із питанням мобілізації. Мають наміри якнайшвидше повернутися 2 підлітків з 13 (обидві — дівчата).

У питаннях адаптації й того, що їй сприяє, переважна більшість жінок називають ті чинники, які дають змогу нормально функціювати і не вдатися у стан відчаю, умовно кажучи, перебувати десь на нулі соціального самопочуття: безпека та усвідомлення того, що вони створюють найкращі умови для своїх дітей. Водночас для позитивного соціального самопочуття цього явно не вистачає, і з 12 жінок тільки одна сказала про роботу, яка її надихає (тобто це якраз поодинокий приклад успішної інтеграції в суспільство-реципієнт — у випадку, коли людина визначилася, що саме тут вона залишатиметься). Для підлітків драйвером адаптації є опанування мови (що відбувається природним шляхом у навчальному процесі) та поява кола знайомих та друзів, при цьому багато хто зазначає позитивну роль технічних засобів у цьому процесі (гугл-транслейт).

Заважає адаптації — для жінок — знов-таки, невизначеність щодо майбутнього (залишатися чи повертатися), недосконале володіння польською, розірваність родини, відсутність соціальних зв'язків. Підліткам переважно нічого не заважає адаптуватися (якщо не казати про тих, що збираються якнайшвидше повернутися), деякі з них артикулюють необхідність докладання зусиль для адаптації, тобто усвідомлюють, що цей процес залежить не тільки від зовнішніх чинників.

Очікування щодо майбутнього України приблизно в половини жінок є досить песимістичними, а ті, хто висловлює оптимістичні очікування, зазначають, що покращення, відбудова, відновлення і т.ін. обов'язково буде, але нескоро. Важливим є відчутне в розмовах свого роду самообмеження — майбутнє уявляється настільки непевним та необмеженим у найгірших своїх варіантах (якщо війна стала реальністю, то немає жодних запобіжників для будь-чого взагалі), що часто жінки воліють скоротити своє планування майбутнього та зосередитись на поточному моменті (забезпеченні виживання родини). Втім, сподівання

щодо власного майбутнього є більш оптимістичними, хоча цей оптимізм постає радше як необхідність у теперішніх умовах.

Підлітки, які здебільше не дуже замислюються над питаннями майбутнього, навпаки, не мають негативних очікувань, хоча часто їхні відповіді відображають дитячу надію на те, що все буде добре. Щодо власного майбутнього їхні очікування також переважно оптимістичні та пов'язані зі здобуттям вищої освіти та роботи — головним чином поки що не в Україні.

Більш глибокого вивчення потребують такі проблеми українських воєнних мігрантів, як особливості життя в сільській місцевості (далеко від великих міст, де функціують українські спільноти і загалом вищим є рівень толерантності), складності на ринку праці (особливості якого змушують до низькокваліфікованої фізичної праці), доступ до медичних послуг, булінг у закладах освіти тощо. Не тільки поточна розвідка, а й більшість досліджень мігрантів мають зсув досліджень у бік більш благополучних респондентів, через що життя мігрантів у складних обставинах залишається в тіні.

Що стосується рекомендацій для поліпшення адаптації мігрантів, то можна погодитись із авторами звіту «Життя та економічне становище мігрантів з України в Польщі», які вважають, що адаптації сприяла б «допомога, яка полягає в організації курсів польської мови, спрощеній легалізації перебування, запровадженні полегшень щодо нострифікації дипломів та сприянні у працевлаштуванні» (*Sytuacja życiowa i ekonomiczna*, 2023). Окремим питанням є адаптація неповнолітніх, яка найкраще відбувається в закладах освіти, коли дитина перебуває в оточенні однолітків. Упродовж більше ніж двох навчальних років в Польщі українським дітям було дозволено не відвідувати місцеві заклади освіти, але з осені 2024 року навчання в польських школах є обов'язковим¹, що, ймовірно, сприятиме інтеграції дітей та підлітків.

Контроверсійність теми інтеграції мігрантів (адже успішна адаптація в новій країні супроводжується ослабленням зв'язку з Україною) ускладнює висування будь-яких практичних рекомендацій, але можна стверджувати, що дорослі українські воєнні мігранти в Польщі поки що відчують себе частиною українського суспільства, а відтак варто ставитися до них як до активу, а не втрати.

Джерела / References

Baszczyk, Ł., Kielczewska, A., Kukołowicz, P., Wincewicz, A., Zyzik, R. (2022). *Pomoc polskiego społeczeństwa dla uchodźców z Ukrainy*. Warszawa: Polski Instytut Ekonomiczny.

Bergnehr, D. (2018). Children's influence on wellbeing and acculturative stress in refugee families. *International Journal of Qualitative Studies on Health and Well-being*, 13(1). <https://doi.org/10.1080/17482631.2018.1564517>

Berry, J.W. (2007). Acculturation strategies and adaptation. In: J.E. Lansford, K. Deater-Deckard, M.H. Bornstein (Eds.), *Immigrant families in contemporary society* (pp. 69-82). The Guilford Press.

Burliai, A., Demianchuk, M., Burliai, O. (2023). Unintended transnationalism of Ukrainian military migrants in Poland: Socio-cultural aspect. *Problems and Perspectives in Management*, 21(2), 426-438. [https://doi.org/10.21511/ppm.21\(2\).2023.40](https://doi.org/10.21511/ppm.21(2).2023.40)

¹ Виняток зроблено тільки для учнів, які йдуть до 11-го класу української школи.

- Duszczyk, M., Górny, A., Kaczmarczyk, P., Kubisiak, A. (2023). War refugees from Ukraine in Poland — one year after the Russian aggression. Socioeconomic consequences and challenges. *Regional Science Policy & Practice*, 15(1), 181-199. <https://doi.org/10.1111/rsp3.12642>
- Grabowska, I., Jastrzebowska, A., Kyliushyk, I. (2023). Resilience embedded in psychological capital of Ukrainian refugees in Poland. *Migration Letters*, 20(3), 421–30. <https://doi.org/10.47059/ml.v20i3.2887>
- Granovetter, M. (1973). The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology*, 78, 1360–1380.
- Husbands, S., Mitchell, P., Kinghorn, P., Byford, S., Bailey, C., Anand, P., Peters, T., Floredin, I., Coast, J. (2024). Is well-becoming important for children and young people? Evidence from in-depth interviews with children and young people and their parents. *Quality of Life Research*, 33, 1-11. <https://doi.org/10.1007/s11136-023-03585-w>
- Kubiciel-Lodzińska, S., Kownacka, K. (2023). War migrants from Ukraine. Poles' opinions on their stay and the extent of assistance. *Political Science Studies*, 68. <https://doi.org/10.33896/SPolit.2023.68.13>
- Kubiciel-Lodzińska, S., Golebiowska, K., Pachocka, M., Dąbrowska, A. (2024). Comparing pre-war and forced Ukrainian migrants in Poland: Challenges for the labour market and prospects for integration. *International Migration*, 62, 236-251. <https://doi.org/10.1111/imig.13213>
- Kuzmuk, O. (2024). Ukrainian refugee women's experiences in Poland in the first months of Russian invasion: a qualitative account. *European Societies*, 1-21. <https://doi.org/10.1080/14616696.2024.2351595>
- Lansford, J.E., Zietz, S., Al-Hassan, S.M., Bacchini, D., Bornstein, M.H., Lei Chang, Deater-Deckard, K., Di Giunta, L., Dodge, K.A., Gurdal, S. et al. (2021). Culture and Social Change in Mothers' and Fathers' Individualism, Collectivism and Parenting Attitudes. *Social Sciences*, 10, 459. <https://doi.org/10.3390/socsci10120459>
- Lives on Hold: Profiles and Intentions of Refugees from Ukraine*. (2022). UNHCR Regional Intentions Report. [July 2022]. UNHCR Regional Bureau for Europe. Retrieved from: <https://data.unhcr.org/en/documents/download/94176>
- Lives on Hold: Intentions and Perspectives of refugees from Ukraine*. (2022). UNHCR Regional Intentions Report # 2. [September 2022]. Regional Bureau for Europe. Retrieved from: <https://reporting.unhcr.org/europe-lives-hold-intentions-and-perspectives-refugees-ukraine>
- Lives on Hold: Intentions and Perspectives of Refugees from Ukraine*. (2023). UNHCR Regional Intentions Report #3. [September 2022]. Regional Bureau for Europe. Retrieved from: <https://data.unhcr.org/en/documents/download/99072>
- Lives on Hold: Intentions and Perspectives of Refugees and IDPs from Ukraine*. (2023). UNHCR Regional Intentions Report #4. [July 2023]. Regional Bureau for Europe. Retrieved from: <https://reporting.unhcr.org/ukraine-lives-hold-intentions-and-perspectives-refugees-and-idps>
- Lives on hold: Intentions and Perspectives of Refugees, Refugee Returnees and IDPs from Ukraine*. (2024). UNHCR Regional Intentions Report #5. [Summary Findings, February 2024]. Regional Bureau for Europe. Retrieved from: <https://data.unhcr.org/en/documents/download/106738>
- Łuczaj, K. (2024). Terapeutyczny Wymiar Wywiadu Socjologicznego: Praktyka Badawcza w kontekście Wyzwań Etycznych. *Studia Socjologiczne*, 1(252), 81-105. <https://doi.org/10.24425/sts.2024.149317>
- Niedźwiecka-Iwańczak, N. (2023). Insiders or strangers? “Studies on antagonism to strangers” by Florian Znaniecki as a framework for analysing attitudes towards war migrants from Ukraine on the basis of survey data and observations of Ukrainian signs in the landscape of Wrocław. *Political Science Studies*, 68. <https://doi.org/10.33896/SPolit.2023.68.17>
- Oviedo, L., Seryczyńska, B., Torralba, J., Roszak, P., Del Angel, J., Vyshynska, O., Muzychuk, I., Churpita, S. (2022). Coping and Resilience Strategies among Ukraine War Refugees. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19, 13094. <https://doi.org/10.3390/ijerph192013094>
- Shevchenko, S. (2022). *Report on The Research Concerning Relationships in Ukrainian Married Couples*. Prepared for UNFPA by Ipsos in Ukraine. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://ukraine.ipsos.com>

unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/postorinkovo_3_doslidzhennya_stosunkiv_v_ukrainskyh_podruzhnih_parah_1.pdf. [=Шевченко, С. (2022). *Результати дослідження стосунків в українських подружніх парах*. Підготовано для UNFPA компанією Ipsos. Отримано з: https://ukraine.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/postorinkovo_3_doslidzhennya_stosunkiv_v_ukrainskyh_podruzhnih_parah_1.pdf]

Szczegółowe statystyki dot. osób zarejestrowanych w rejestrze obywateli Ukrainy i członków ich rodzin, którym nadano status cudzoziemca na podstawie specustawy. Stan na 13.08.2024 r. (2024). Retrieved from: <https://dane.gov.pl/pl/dataset/2715,zarejestrowane-wnioski-o-nadanie-statusu-ukr/resource/60089/table>

Sytuacja życiowa i ekonomiczna migrantów z Ukrainy w Polsce — wpływ pandemii i wojny na charakter migracji w Polsce. Raport z badania ankietowego. (2023). Retrieved from: https://nbp.pl/wp-content/uploads/2023/04/Sytuacja-zyciowa-i-ekonomiczna-migrantow-z-Ukrainy-w-Polsce_raport-z-badania-2022-r.pdf

Titzmann, P.F., Gniewosz, B. (2018). With a little help from my child: A dyad approach to immigrant mothers' and adolescents' socio-cultural adaptation. *Journal of Adolescence*, 62, 198-206. <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2017.04.005>

Valdimarsdóttir, U. (2023). Mental and physical health outcomes of war migrants. *European Psychiatry*, 66. <https://doi.org/10.1192/j.eurpsy.2023.26>

Wiśniewski, R., Szejjec-Kolenda, B., Duma, P., Maruniak, E., Komornicki, T. (2024). Refugees from Ukraine in Poland — Differentiation of spatial distribution and impact on demographic structures. *Population, Space and Place*, 30, e2748. <https://doi.org/10.1002/psp.2748>

Одержано / Received 09.09.2024

СВІТЛАНА ШЕВЧЕНКО

Українські воєнні мігранти в Польщі: життя підлітків та їхніх матерів

У статті описано методологію та результати проведеного авторкою якісного дослідження українських воєнних мігрантів у Польщі по двох роках після початку повномасштабної війни. Цільова група: підлітки 14–18 років та їхні матері, які виїхали до Польщі після вторгнення і зараз проживають у Варшаві. Методом очного напівструктурованого глибинного інтерв'ю (N = 25) проаналізовано 12 сімей (12 матерів та 13 їхніх дітей-підлітків). Термін проведення дослідження — січень–березень 2024 року. Основним обмеженням дослідження є зміщення в бік більш благополучних сімей, адже важко було залучити до дослідження тих, в кого складна життєва ситуація та / або дуже травматичний досвід. Сценарій інтерв'ю з жінками та підлітками базово були однаковими, за винятком того, що тему «робота» в розмові з жінками заміняли темою «навчання» в бесідах з підлітками. Проведене дослідження дало змогу доповнити наявні дані та покращити розуміння життєвого шляху українських воєнних мігрантів у Польщі. Трохи більше половини жінок перебувають у шлюбі на момент дослідження, у чверті сімей чоловік теж знаходиться в Польщі. Кожна третя сім'я перебуває у стані розділеної родини, коли жінка з дітьми (дитиною) в Польщі, а чоловік в Україні. Шоста частина сімей розлучилися в період після виїзду. Для переважної більшості Польща постала країною першого вибору під час втечі від війни навесні 2022 року. По двох роках практично у всіх жінок оточення залишається українським, соціальні зв'язки з поляками — слабкими, а інтеграція практично не відбувається. Натомість у підлітків інтеграція через освіту проходить більш успішно, вони дають раду зі встановленням соціальних зв'язків з польськими однолітками (за винятком тих, хто планує повернутися в Україну найближчим часом). Наміри щодо повернення, а також соціальні очікування дуже різняться у жінок та підлітків. Також різними виявилися чинники сприяння адаптації та бар'єри для неї.

Ключові слова: адаптація, війна, жінки, інтеграція, міграція, очікування, підлітки

SVITLANA SHEVCHENKO

Ukrainian war migrants in Poland: lives of the adolescents and their mothers

The article describes the methodology and results of the author's qualitative study of Ukrainian war migrants in Poland two years after the start of the full-scale war. Target group: adolescents aged 14-18 and their mothers who left for Poland after the invasion and now live in Warsaw. 12 families (12 mothers and 13 of their children) were analyzed by the face-to-face semi-structured in-depth interview method (N = 25). The term of the study is January-March 2024. The main limitation of the study is the shift towards more prosperous families because it was difficult to involve in the study those who have a difficult life situation and / or a very traumatic experience. The guides of the interviews with women and adolescents were basically the same, except that the topic of "work" in the interviews with the women was replaced by the topic of "education" in the conversations with the adolescents. The conducted research made it possible to supplement the existing data and to improve the understanding of the life path of Ukrainian war migrants in Poland. A little more than half of the women are married at the time of the study; in a quarter of the families the husband is also in Poland. Every third family is in the state of a divided family, when the woman with her children (child) is in Poland, and the husband is in Ukraine. A sixth of the families divorced in the period after leaving. For the majority, Poland became the country of first choice when they were fleeing the war in the spring of 2022. After two years, almost all women are surrounded by Ukrainians, social ties with Poles are weak, and integration is practically non-existent. On the other hand, integration through education is more successful among adolescents, they are able to establish social ties with Polish peers (with the exception of those who plan to return to Ukraine in the near future). Intentions to return, as well as social expectations, differ greatly between women and adolescents. Also, the factors promoting adaptation and barriers to it turned out to be different.

Keywords: adaptation, war, women, integration, migration, expectations, adolescents

ОЛЕНА ДЕНИСЕВИЧ,

кандидат філологічних наук, доцент, запрошений дослідник у Вищій школі соціальних досліджень в Інституті філософії та соціології Польської академії наук (Варшава, Nowy Świat, 72, 00-330)

OLENA DENYSEVYCH,

PhD in Philology, visiting scholar at GSSR IFIS PAN (72, Nowy Świat, Warszawa, 00-3304)

*<http://orcid.org/0009-0008-4371-136X>
o.denysevych@gmail.com*

Релігія як стратегія подолання труднощів українцями на початку російського вторгнення в Україну у 2022 році

Вступ

Опинившись у ситуації війни та драматичної зміни життєвого порядку, українці змушені були використовувати різні стратегії, які допомагали б у прийнятті рішень та сприяли витривалості у боротьбі зі стресом. У цьому дослідженні розглянуто релігійну стратегію подолання труднощів з боку українців у перший період війни. Дослідження спирається на вибіркове опитування, яке мало виявити, як люди зверталися до релігії, щоби знайти підтримку та розраду. Стаття також висвітлює духовний досвід православної та римо-католицької громад в Україні. Через невелику присутність римо-католицьких громад в Україні лише одиничні дослідження релігії як стратегії подолання наслідків війни були присвячені цим громадам. Порівняно з іншими релігійними конфесіями України римо-католицизм охоплює лише 1,2% населення. Невеликий відсоток вірних римо-католицького обряду є перешкодою для залучення їх до масштабних соціологічних опитувань. У перебігу нашого дослідження було опитано 31 особу, серед яких приблизно 50% становили римо-католики і стільки ж — православні.

Виклад основного матеріалу

З початку повномасштабної війни в Україні з'явилося кілька публікацій, в яких релігію розглядали як стратегію подолання труднощів. М. Коструба та О. Фіщук у своїй психологічній розвідці «*Media-релігійність та стратегії подо-*

Цитування: Денисевич, О. (2024). Релігія як стратегія подолання труднощів українцями на початку російського вторгнення в Україну у 2022 році. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 85–95, <https://doi.org/10.15407/sociology2024.04.085>.

лання наслідків війни молодими людьми в Україні» залучили до опитування 66 молодих респондентів, середній вік яких становив 18 років. Дослідниці дійшли висновку, що релігійні люди в засобах масової інформації, як правило, фокусуються на більш позитивних маркерах змісту — менше уваги приділяють гніву, хворобливим почуттям, минулому та думкам про смерть, більше уваги — релігійному подоланню труднощів (Kostruba, Fishchuk, 2023). Інше дослідження (Shai, 2022) розглядає, як збройний конфлікт впливає на релігійну поведінку (наприклад, на молитовні практики) та на переконання людей. Автор виявив, що перебування в умовах війни або в регіонах, які постраждали від війни, посилює прояви релігійної поведінки та посилюють переконання людей. Ці наслідки є більш помітними серед людей з низьким рівнем освіти та серед тих, хто не був релігійним до початку агресії. Автор у своєму дослідженні показує, що люди стають більш релігійними, щоб впоратися з негативними психологічними наслідками війни.

Низка досліджень фіксують зв'язок між рівнем релігійності та конфліктами. Одне з перших досліджень гіпотези про кореляцію релігійності та конфліктів «*Effects of stress and tolerance of ambiguity on magical thinking*» (Keinan, 1994) аналізує дані, які були зібрані під час війни в Перській затоці 1991 року і використані для порівняння ізраїльських громадян, які проживали в районах, що зазнали ракетних обстрілів (Тель-Авів і Рамат-Ган) або не зазнавали їх (Єрусалим і Тверія). Результати аналізу показали, що релігійність, яка має схильність до магічного мислення, була більш поширеною серед громадян, які проживали в районах конфлікту (Keinan, 1994).

Збільшення молитовних практик як релігійної реакції на екзистенційну непевність фіксують вчені серед біженців з Афганістану, Іраку та Сирії (Tubergen, 2023). Зв'язок між конфліктами й молитвами рівною мірою простежується в усіх демографічних підгрупах, тобто конфлікт, що є загрозою для життя, ставав причиною зростання релігійності у регіоні в цілому. На ефективність релігійних методів у подоланні проблем, пов'язаних із симптомами тривоги, депресії, вказує дослідження «*God, Can I Tell You Something? The Effect of Religious Coping on the Relationship between Anxiety Over Emotional Expression, Anxiety, and Depressive Symptoms*» (Bryan, 2015).

Вагомий внесок у вивченні зміни рівня релігійності українського суспільства внаслідок російсько-української війни зробили Д. Каракай та В. Гацко. Соціологами було здійснено перевірку деяких припущень теорії екзистенційної небезпеки та її розгорнутої версії — теорії еволюційної модернізації — на підставі панельних даних, зібраних до і під час повномасштабної війни в Україні. Дані проведеного дослідження вказують на наявність слабого зростання релігійності жителів України після початку повномасштабного вторгнення. Аналіз зв'язку змін релігійності зі ступенем індивідуальної небезпеки продемонстрував змішані результати. Дослідники не знайшли підтвердження гіпотези про те, що відстань до бойових дій, яка була індикатором міри безпосередньої небезпеки для індивіда, впливає на зростання релігійності. Понад те, детальний аналіз змін релігійності в розрізі макрорегіонів не виявив зростання релігійності у Східному макрорегіоні країни, на території якого відбуваються найбільш

інтенсивні бойові зіткнення. Також це дослідження показало, що зростання релігійності було меншим на Заході України, що вкладається в логіку теорії екзистенційної небезпеки, адже цей макрорегіон віддалений від безпосередніх бойових дій. Зростання релігійності мало би відбуватися внаслідок переживання небезпеки (Каракай, Гацко, 2024: сс. 104–105). Проте це дослідження показує, що не завжди небезпека стає чинником такого зростання. Але, наприклад, згідно з дослідженням Центру Разумкова, проведеним у листопаді 2022 року, в Україні кількість вірян збільшилася у 2022 році порівняно з 2021-м серед усіх вікових груп, навіть серед наймолодших (18–24 роки), — від 48% до 61%. Найбільше зростання спостерігається власне у молодшій віковій групі, а що стосується старшої, то ситуація істотно не змінилася (Якименко та ін., 2022: с. 4).

Психолінгвістичне дослідження концепту *релігія* серед студентів-українців під час тематичного аналізу асоціативного поля виявило найсильніший зв'язок релігії з вірою. Менш чисельними виявилися реакції, які засвідчують зв'язок релігійності з різновидами та напрямками релігій, із церквою, світоглядом, мораллю, емоціями та ін. (Коструба, 2020: с. 178).

У нашому дослідженні ми розглядаємо релігійну стратегію як індивідуальну форму подолання труднощів та боротьби зі стресом. Хоча вплив релігії цим не обмежується, про що свідчать дослідження, які вказують на можливість впливу та ефективність релігійного чинника в процесі системних змін та трансформацій у суспільстві (див., зокрема: Паращевін, 2023: с. 50). Але ці аспекти виходять за межі завдань цієї статті.

Релігійне подолання труднощів передбачає когнітивні, емоційні та поведінкові реакції на стрес. Це може відігравати свою роль у багатьох вимірах людського буття, включно з пошуками сенсу життя, прагненням близькості до Бога, плеканням надії, домаганням миру, взаєминами з іншими людьми, саморозвитком та особистим самовладанням. Релігія може забезпечити основу для самосвідомості — розуміння негативних емоцій та фізичних страждань і тим самим сприяти стійкості та прийняттю стресових факторів. Відповіді людини на стрес перевіряють межі її особистих можливостей (Pargament, 1997: р. 310).

Релігія може виступати як система орієнтації. Емоції — як позитивні, так і негативні — можна трансформувати або регулювати, свідомо займаючись духовними практиками (Emmons, 2005: р. 243). Відомо, що релігійна людина може звернутися до своєї віри й до церкви в пошуках відповіді на питання «Чому?»: чому ці страждання випали на мою долю і на долю мого народу?

Методи дослідження

У нашому соціологічному дослідженні більшість респондентів (21 з 31) на момент опитування проживали в Україні, в західних і центральних регіонах (наприклад, у Львові, Тернополі, Житомирі, Києві, Черкасах). Деякі з них перебували за кордоном. З тих, хто проживав в Україні, п'ятеро були внутрішньо переміщеними особами на момент російського вторгнення 24 лютого 2022 року. Внаслідок війни десять опитаних були змушені покинути Україну й переїхати

до Німеччини, Польщі, Австрії та Чехії. Загалом 15 осіб були біженцями (вимушеними внутрішньо переміщеними особами всередині країни та на території інших країн). Респондентів обирали з урахуванням географічного чинника, скориставшись соціальними мережами, своїми особистими контактами та традиційною вибіркою за принципом «снігової кулі». Що стосується соціально-демографічних даних, то серед них було 27 жінок та 4 чоловіки. Наймолодшому з них було 20 років, а найстаршому — 70, середній вік становив 41 рік. За професією опитані були вчителями (9), науковцями (3) та представниками різних інших професій (наприклад, менеджерами соціальних мереж, редакторами, музикантами, журналістами, перекладачами, священниками). Деякі з них були студентами. Треба зазначити, що більшість опитаних були релігійними.

Наше опитування тривало впродовж квітня і травня 2022 року. Це було напівструктуроване опитування, проведене онлайн. Респонденти під час інтерв'ю відповідали на запитання: 1. *Що для Вас є найважчим в теперішній ситуації?* 2. *Що або хто допомагає Вам долати труднощі, пов'язані з війною?* 3. *Який Ваш найбільший страх?* 4. *Чи відчуваєте Ви себе самотнім / самотньою?* 5. *Чи відчуваєте Ви підтримку?* 6. *Чи відчуваєте Ви ненависть?* 7. *Які емоції Ви відчуваєте найчастіше?* 8. *Яким Ви бачите майбутнє України?* У цьому переліку прямих запитань про віру та Бога не було. Згадки про релігію були спонтанними та невимушеними. Найчастіше про віру як стратегію подолання труднощів згадували, відповідаючи на запитання: *«Що або хто допомагає Вам долати труднощі, пов'язані з війною?»* або ж стосовно їхнього бачення майбутнього. Таким чином, релігію було виокремлено як одну зі стратегій подолання труднощів українцями в екстремальних та драматичних ситуаціях. З використанням тематичного аналізу було визначено кілька стратегічних напрямків боротьби зі стресом. З інтерв'ю було виокремлено стратегії, які були пов'язані з вірою та духовністю. Нижче наведено основні теми, виявлені в результаті тематичного аналізу. Дані анонімізовано, а імена замінено на псевдоніми.

Духовний досвід під час війни

Короткий лінгвістичний аналіз текстів інтерв'ю показує, що слово «віра» має різні значення для опитаних — це не тільки віра в Бога, а й віра в перемогу, в сили добра, у краще майбутнє для своїх дітей. Словесні концепти, що розкривають релігійний світогляд респондентів — віра в Бога (4 згадки), молитва (4), Бог (3), релігійна спільнота (2), надія на Бога (4), віра (2), Господь Бог (2), церква (1), довіра до Бога.

Релігійна стратегія подолання труднощів є багатофункціональною. Може забезпечувати комфорт, стимулювати особистісний розвиток, посилювати почуття близькості з Богом, сприяти зближенню з іншими людьми або й визначати сенс життя і пропонувати мету в житті (Pargament, Park, 1995). Релігійна поведінка може набувати різноманітних форм і змісту: *пасивна* (очікування, що Бог владнає кризу), *активна* (відчуття сили, що спонукає людей робити світ кращим), *особистісна* (пошук любові й турботи Бога), *міжособистісна* (пошук підтримки з боку духовенства і членів спільноти), *орієнтована на допомогу в*

розв'язанні проблем або ж емоційна (звертання до Бога за емоційним заспокоєнням) (Pargament, Brant, 1995).

Наприклад, римо-католик Микола описує своє переживання трагічних подій, пов'язаних із війною, через спілкування з людьми та Богом, що за класифікацією можна назвати міжособистісною релігійною стратегією. Для респондента бути підтримкою для інших є певним смыслом власного буття в умовах, що склалися. Свою духовність окреслює як кармелітську, тому вважає, що Бог може діяти і в темні часи. Трактує Бога як суддю, що в Його владі карати ворогів. Таке розуміння віри та Бога знімає зайву напругу, яку людині не до снаги перенести самотужки.

Рутинність релігійних практик як стратегія

Багато опитаних згадують певну рутинність та обов'язковість релігійних практик, що формують їхній день і допомагають владувати над собою. Належність до певної релігійної спільноти та певних рутинних релігійних практик упорядковує день. Це наголошує Юлія, яка також є римо-католичкою. Після тимчасового переїзду до більш безпечної частини України в її щоденні обов'язки входило грати на органі під час Святої Меси. У разі сильного нервового напруження іноді молитовні практики не допомагали, що може означати, що брак задоволення базової людської потреби, якою є безпека, не сприяє доброму молитовному стану. Юлія згадує, що намагається все переживати з Богом, однак у надто стресових ситуаціях відчуває ступор, стан пригнічення свідомості. *«Віра допомагає, хоча багато запитань, як Бог на це дивиться і нічого не робить, як здається»*. Жінка підкреслила, що вечірня молитва із сім'єю допомогла їй прийти до тями, а от, до прикладу, займатися домашніми справами спочатку не могла.

Страждання як випробування віри

Віра допомагає вистояти у складних обставинах. Молода римо-католичка Єлизавета розуміє, що всієї картини того, що відбувається, не видно. Впевнена, що війна — не є Божим планом, але Бог над усім панує та тримає свою руку. Війну розуміє, поряд з іншим, як можливість відродження України. Перші перемоги українського війська називає Божим чудом. Вважає віру, надію та довіру до Бога як спосіб триматися у складних обставинах. Учасниця опитування пояснює важкий час війни випробуванням віри: *«Коли приходить випробування, ти розумієш, ти віруючий чи ні. Якщо ти віруючий, відповідно негатив не здається тобі таким масштабним. Ти все одно знаєш, що Бог тримає над всіма нами свою руку, Він володарює і над злом також. В кінці кінців все одно тільки Він переможе. І це такий момент був, що навпаки віра укріпилася»*.

Під час інтерв'ю опитані називають страждання війни Божою карою за безбожний спосіб життя. Вероніка згадує: *«Моя особиста думка про те, що багато людей відвернулися від Бога. Багато людей стали дуже егоїстичними, кожен став дбати лише про свої інтереси і власний комфорт»*. Таке трактування

страждань як кари часто зустрічаємо у Святому Письмі, й це називають «класичною» єврейською реакцією на страждання (Bowker, 1970: p. 12). Європейські християни зазвичай сприймали катастрофи, включно з національними, «як відповідь Бога на гріхи народу» (Thomas, 1971: p. 83). Утім, згідно із статистичними даними, приписування негативних подій божественному покаранню наразі «не дуже поширене» (Pargament, Brant, 1998: p. 120).

Віра в Бога спонукає усвідомити власні людські обмеження і неможливість вплинути на ситуацію, змінити її. *«Віра в Бога, надія. Це єдине, бо на жодну ситуацію особисто я вплинути не зможу. Тому залишається тільки надія і довіра Богіві»,* згадує римо-католичка Єлизавета. Також віряни ладні віддати все, що відбувається, в руки Божі, таким чином перекладаючи тягар війни та важких обставин на Нього. У цьому проявляється уявлення про перемогу країни як результат не слушної військової стратегії, а божественного втручання.

Бачення майбутнього крізь призму християнського світогляду

В інтерв'ю опитані часто говорили про стан непевності, неможливості планування, і бачення майбутнього, відповідно, могло бути досить різним — від сподівання, що війна швидко завершиться, до більш глибокого аналізу та розуміння, що для цього потрібна кардинальна зміна українського суспільства. Ті, для кого релігійна стратегія подолання є домінантною, віддають на волю Богіві всю ситуацію: *«Довіряю Богіві своє майбутнє. Я трохи думаю про майбутнє, дбаю про нього, але, ні про що не думаючи, я віддаю все в руки Бога, тому що в одну мить все може змінитися. Тому що, коли ви дивитеся на те, що робиться, наприклад, в інших містах України і що відбувається у нашому місті, ви розумієте, що Бог дуже сильно опікується цим».*

Перемога як Боже чудо. Віра додає сил для боротьби, допомагає поцінувати теперішній момент та усвідомлювати необхідність невідкладних дій. Респонденти вважають віру духовною чеснотою, а віру в добро — основою існування людства. Людині потрібна віра, але також тверезе розуміння того, що мир і добро не можуть бути досягнуті швидко. Яна, православна, описує своє бачення майбутнього оптимістично: *«Я взагалі оптиміст і схильна вірити в краще, але реальність показує, що це краще наступить не так швидко».* Хоча зауважимо також, що на початку війни багато українців вірили, що війна не на довго, і ця віра у швидке закінчення війни додавала сили. Про це згадує у своєму інтерв'ю Вікторія: *«З кожним днем ти все більше і більше віриш в те, що перемога буде, і це буде скоро. У всякому разі, я в це вірю».*

Віра в добро. Деякі респонденти просто посилялися на віру в сили добра, таку як віра в перемогу добра над злом, або загалом на віру в добро, як у казках. *«Віра в те, що все не може бути таким, як зараз. Ми, як і раніше, віримо в перемогу, в те, що позитивні, добрі сили допоможуть нам подолати все це».* Молода католичка Анна згадує в розмові про свою віру в майбутнє для своєї дитини: *«По-перше, віра в Бога, віра в перемогу, віра в краще майбутнє для моєї дитини».*

Образ Божий. Бог, який оберігає близьких та українські міста та піклується про них. Світлана, яка належить до православного віросповідання, із Півдня

України згадує: «... але найгірше було просто бачити ці будинки, які просто провалилися під землю, а в них були люди. Розумієте? Єдине, слава Богу, що всі мої сусіди залишилися живі, ніхто не постраждав. Я просто не знаю, чи Господь Бог захистив їх таким чином, або вони самі знали, що їм слід перебувати в тій кімнаті, а не в тій».

Почуття єдності з Богом допомагає подолати почуття самотності. Юлія підкреслює: «... я завжди з Богом. Коли Бог відвернеться, тоді буде самотньо». Якщо релігію можна трактувати як зовнішній чинник належності до певної релігійної конфесії, то віра — це внутрішні та особисті стосунки з Богом. Проте респонденти зберігали критичне мислення навіть в екстремальних ситуаціях і аналізували свої уявлення про те, що добре, а що погано. Наприклад, це стосується респондентів, які згадують Бога в разі знищення ворога. Опитані іноді ловили себе на думці, що радіють цьому, і намагалися пояснити собі, чому вони відчують ненависть.

Висновки

Дії, пов'язані з релігійною практикою, у православних і в римо-католиків трохи різняться. Аналіз інтерв'ю показав, що римо-католики частіше вибирали релігійну стратегію та говорили про свій духовний досвід переживання цієї війни, про молитву та різні релігійні практики. Для римо-католиків більшою мірою характерна участь у таїнствах (сповідь та Святе Причастя). Віряни православної конфесії зазвичай практикують читання молитов та коротке відвідування церкви. Релігійні механізми подолання включають також фізичні дії, такі як вечірня молитва в колі сім'ї та відвідування богослужінь. Метафізичні дії включають спілкування з Богом у повсякденному житті або «полишення всього на волю Богові».

Деякі, відчуваючи моменти зневіри під час молитви, стверджували, що це не допомагає їм впоратися з психологічним стресом, або задавалися питанням, чому Бог нічого не робить для припинення війни. Це показує, що релігійна стратегія подолання не завжди спрацьовує на емоційному рівні у стані тривалого стресу.

Свій духовний досвід переживання війни під час інтерв'ю найчастіше згадували християни римо-католицького обряду. Респонденти римо-католики частіше пов'язували події та своє перебування у зв'язку з Богом, тобто більш виразно обирали релігію як свою стратегію подолання труднощів. Також можемо зробити висновок, що православні християни переживають свою віру більш приватно та надають перевагу індивідуальним молитвам, тому, ймовірно, менш схильні говорити про Бога.

Ефективність релігійного подолання — складна річ; для одних це забезпечує значну підтримку та почуття спільності, для інших — може призвести до розчарування та страждань, особливо коли очікування не виправдалися або виникає сумнів щодо Божественної ролі в конфлікті. Це вочевиднє тонку природу віри як механізму подолання кризових ситуацій.

Зафіксована серед українців у перший період війни релігійна стратегія подолання уявляє її багатофункціональність, що проявляється у різних формах ре-

лігійної поведінки — пасивний та активний, у вигляді особистого звернення до Бога та міжособистісної взаємодії всередині церковних спільнот, орієнтованої на розв'язання проблем та емоційне заспокоєння, яке приносять релігійні практики, такі як молитва та участь у богослужіннях.

Джерела

Каракай, Д., Гацко, В. (2024). Перспектива(-и) теорії еволюційної модернізації Р. Інглгарта: аналіз змін релігійності в Україні під час війни. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 93–109. <https://doi.org/10.15407/sociology2024.01.93>

Коструба, Н. (2020). Концепт «РЕЛІГІЯ» у свідомості молоді: психолінгвістичний аналіз. *PSYCHOLINGUISTICS*, 27(1), 164–180. <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2020-27-1-164-180>

Паращевін, М. (2023). Релігія як чинник системних змін у суспільстві: особливості сучасного стану. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 40–54. <https://doi.org/10.15407/sociology2023.04.40>

Якименко, Ю. (кер. проекту), Биченко, А., Міщенко, М. (та ін.). (2022). *Війна і Церква. Церковно-релігійна ситуація в Україні 2022 р.* (Інформаційні матеріали). Київ: Центр Разумкова. Взято з: https://razumkov.org.ua/images/2023/02/13/2022_Religiya_SITE.pdf

Bowker, J. (1970). *Problems of Suffering in Religions of the World*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bryan, J.L., Lucas, S., Quist, M.C., Steers, M.N., Foster, D.W., Young, C.M., Lu, Q. (2016). God, can I tell You something? The effect of religious coping on the relationship between anxiety over emotional expression, anxiety, and depressive symptoms. *Psychology of Religion and Spirituality*, 8(1), 46–53. <https://doi.org/10.1037/rel0000023>

Emmons, R.A. (2005). *Emotion and Religion. Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality*. 1st ed. The Guilford Press.

Keinan, G. (1994). Effects of stress and tolerance of ambiguity on magical thinking. *Journal of Personality and Social Psychology*, 67(1), 48–55.

kiis.com.ua. (2019). *Конфесійна структура і створення Православної Церкви України: травень 2019*. Київський міжнародний інститут соціології (KMIC). Архів оригіналу (PDF) за 1 червня 2019. Взято з: https://www.kiis.com.ua/materials/pr/20192205_tomos/Tomos_may%202019.pdf

Koenig, H.G. (2009). Research on religion, spirituality, and mental health: A review. *The Canadian Journal of Psychiatry*, 54(5), 283–291. <https://doi.org/10.1177/070674370905400502>

Kostruba, N., Fishchuk, O. (2023). Media religiosity and war coping strategies of young people in Ukraine. *Journal of Religion and Health*, 62(1), 465–478. <https://doi.org/10.1007/s10943-022-01663-w>

Kwilecki, S. (2004). Religion and coping: A contribution from religious studies. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 43(4), 477–489. <https://doi.org/10.1111/j.1468-5906.2004.00250.x>

Pargament, K.I. (1997). *The Psychology of Religion and Coping: Theory, Research, Practice*. New York: Guilford Press.

Pargament, K.I., Brant, C.R. (1998). Religion and coping. In: H. Koenig (Ed.), *Handbook of Religion and Mental Health* (pp. 111–128). San Diego, CA: Academic Press.

Pargament, K.I., Park, C.L. (1995). Merely a defense? The variety of religious means and ends. *Journal of Social Issues*, 51(2), 13–32. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.1995.tb01321.x>

Pargament, K.I., Koenig, H.G., Perez, L.M. (2000). The many methods of religious coping: Development and initial validation of the RCOPE. *Journal of Clinical Psychology*, 56(4), 519–543. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1097-4679\(200004\)56:4<519::AID-JCLP6>3.0.CO;2-1](https://doi.org/10.1002/(SICI)1097-4679(200004)56:4<519::AID-JCLP6>3.0.CO;2-1)

Shai, O. (2022). Does armed conflict increase individuals' religiosity as a means for coping with the adverse psychological effects of wars? *Social Science & Medicine*, 296. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2022.9>

Thomas, K. (1971). *Religion and the Decline of Magic*. New York: Charles Scribner's Sons.

van Tubergen, F., Kosyakova, Y., Kanas, A. (2023). Religious responses to existential insecurity: Conflict intensity in the region of birth increases praying among refugees. *Social Science Research*, 113. <https://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2023.102895>

Отримано 26.06.2024

References

- Bowker, J. (1970). *Problems of suffering in religions of the world*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bryan, J.L., Lucas, S., Quist, M.C., Steers, M.N., Foster, D.W., Young, C.M., Lu, Q. (2016). God, can I tell You something? The effect of religious coping on the relationship between anxiety over emotional expression, anxiety, and depressive symptoms. *Psychology of Religion and Spirituality*, 8(1), 46-53. <https://doi.org/10.1037/rel0000023>
- Emmons, R.A. (2005). *Emotion and Religion. Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality*. 1st ed. The Guilford Press. <https://doi.org/10.1177/070674370905400502>
- Karakai, D., Gatsko, V. (2024). Perspective(s) of R. Inglehart's Theory of Evolutionary Modernization: Analysis of Change in Religiosity in Ukraine during the War. [In Ukrainian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 1, 93-109. <https://doi.org/10.15407/sociology2024.01.93> [=Каракай, Гацко 2024]
- Keinan G., (1994). Effects of stress and tolerance of ambiguity on magical thinking. *Journal of Personality and Social Psychology*, 67(1), 48-55.
- kiis.com.ua. (2019). *Confessional structure and creation of the Orthodox Church of Ukraine: May 2019*. Kyiv International Institute of sociology (KIIS). Archived from the original (PDF) on June 1, 2019. Retrieved from: https://www.kiis.com.ua/materials/pr/20192205_tomos/Tomos_may%202019.pdf
- Koenig, H.G. (2009). Research on religion, spirituality, and mental health: A review. *The Canadian Journal of Psychiatry*, 54(5), 283-291.
- Kostruba, N. (2020). Concept «religion» in the consciousness of young people: Psycholinguistic analysis. [In Ukrainian]. *PSYCHOLINGUISTICS*, 27(1), 164-180. <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2020-27-1-164-180> [=Коструба 2020]
- Kostruba, N., Fishchuk, O. (2023). Media Religiosity and War Coping Strategies of Young People in Ukraine. *Journal of Religion and Health*, 62(1), 465-478. <https://doi.org/10.1007/s10943-022-01663-w>
- Kwilecki, S. (2004). Religion and coping: A contribution from religious studies. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 43(4), 477-489. <https://doi.org/10.1111/j.1468-5906.2004.00250.x>
- Parashchevin, M. (2023) Religion as a factor of systemic social changes: the specifics of current situation. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 4, 40-54. <https://doi.org/10.15407/sociology.2023.04.40> [=Парашевін 2023]
- Pargament, K.I. (1997). *The psychology of religion and coping: Theory, research, practice*. New York: Guilford Press.
- Pargament, K.I., Brant, C.R. (1998). Religion and coping. In: *Handbook of Religion and Mental Health* / Ed. by H. Koenig (pp. 111-128). San Diego, CA: Academic Press.
- Pargament, K.I., Koenig, H.G., Perez, L.M. (2000). The many methods of religious coping: Development and initial validation of the RCOPE. *Journal of Clinical Psychology*, 56(4), 519-543. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1097-4679\(200004\)56:4<519::AID-JCLP6>3.0.CO;2-1](https://doi.org/10.1002/(SICI)1097-4679(200004)56:4<519::AID-JCLP6>3.0.CO;2-1)
- Pargament, K.I., Park, C.L. (1995). Merely a defense? The variety of religious means and ends. *Journal of Social Issues*, 51(2), 13-32. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.1995.tb01321.x>
- Shai, O. (2022). Does armed conflict increase individuals' religiosity as a means for coping with the adverse psychological effects of wars? *Social Science & Medicine*, 296. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2022.9>
- Thomas, K. (1971). *Religion and the Decline of Magic*. New York: Charles Scribner's Sons.

van Tubergen, F., Kosyakova, Y., Kanas, A. (2023). Religious responses to existential insecurity: Conflict intensity in the region of birth increases praying among refugees. *Social Science Research*, 113. <https://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2023.102895>

Yakimenko, Yu., Bychenko, A., Mishchenko, M. (2022). *War and the Church. Church and religious situation in Ukraine 2022* (informational materials). [In Ukrainian]. Kyiv: Razumkov Center. Retrieved from: https://razumkov.org.ua/images/2023/02/13/2022_religiya_site.pdf [=Якименко, Биченко, Міщенко 2022]

Received 26.06.2024

ОЛЕНА ДЕНИСЕВИЧ

Релігія як стратегія подолання труднощів українцями на початку російського вторгнення в Україну у 2022 році

Переживання труднощів, пов'язаних з війною, вимагає від людини неабияких емоційних та духовних зусиль. З метою виокремлення стратегій, що допомагають українцям триматися під час важких випробувань, у квітні та травні 2022 року було проведено інтерв'ю із 31 респондентом з різних регіонів України, а також із вимушеними переселенцями у межах України та за кордоном. У цій статті ми виокремлюємо релігійну стратегію подолання як таку, що допомагає у боротьбі з життєвими викликами, спричиненими війною. Наше дослідження, зокрема, висвітлює духовний досвід римо-католицької спільноти України.

Багатофункціональність релігійної стратегії (згідно з К. Паргаментом) може проявлятися у різних формах релігійної поведінки, які також спостерігаємо серед опитаних (пасивна, активна, у вигляді особистого звернення до Бога, міжособистісна — всередині церковних спільнот, орієнтована на розв'язання проблем, пошук емоційного заспокоєння, яке приносять релігійні практики, такі як молитва та участь у богослужіннях). Релігійна стратегія подолання допомагає здобути надію через віру й довіру до Бога, а також сформувати більш позитивне бачення майбутнього свого та своєї країни.

Як українці використовували релігію, щоб впоратися зі страхом і травмами війни? Релігійні механізми подолання передбачають, з одного боку, фізичні дії, такі як вечірня молитва в колі сім'ї та відвідування церковних служб, з іншого боку, метафізичні дії — спілкування з Богом у повсякденному житті або «покинення всього на волю Богові». Наше дослідження показує, як деякі українці, відчуваючи страх і травму війни, зверталися до релігії як у традиційному, духовному сенсі, так і в ширшому — як до джерела надії, віри у краще майбутнє, у перемогу і сили добра. Це дослідження про тих українців, які обирали віру як свою домінуючу стратегію виживання на початку війни.

Ключові слова: релігія; духовність; віра; стратегія подолання

OLENA DENYSEVYCH

Religion as a strategy for Ukrainians to overcome difficulties at the beginning of the Russian invasion of Ukraine in 2022

This study is about those Ukrainians who chose faith as their dominant survival strategy at the beginning of the war.

The multifunctionality of the religious strategy (according to K. Pargament) can manifest itself in religious behavior, which is also observed among the respondents: passive, active, in the development of personal relationships with God and interpersonal — in the middle of church communities, focused on solving problems and the emotional calm that religious practices bring — prayer and participation in divine services. A religious coping strategy helps to find hope through faith and trust in God and build a more positive vision of your future and your country.

How did Ukrainians use religion to deal with the fear and trauma of war? This study shows how some Ukrainians, feeling the fear and trauma of war, turned to religion and faith not only in the traditional spiritual sense, but also in a broader interpretation as a hope and trust for a better future, victory and the forces of good. In order to identify strategies that help Ukrainians survive difficult trials, we conducted the interviews in April and May 2022 with 31 Ukrainians from different regions of Ukraine and abroad. Our research particularly highlights the spiritual experience of the Roman Catholic community of Ukraine. Religious coping mechanisms included physical activities such as evening prayer with the family and attending church services. Metaphysical actions included communicating with God in everyday life or "giving everything to God."

Religion was singled out as one of the strategies for overcoming difficulties by Ukrainians in extreme situations. Using thematic analysis, several strategic areas for dealing with stress were identified from the interview. In a brief linguistic analysis, It was noted that the word 'faith' appears in various meanings, not only faith in God, but also faith in victory, faith in the forces of good, faith in a better future for their children. Verbal concepts that reveal respondent's religious worldview – faith in God (4 mentions), prayer (4), God (3), religious community (2), hope in God (4), faith (2), Lord God (2), church (1), trust in God.

Keywords: war, religion; spirituality; faith; coping strategy

DANYIL KARAKAI,

student of PhD program, Faculty of Sociology, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Manager of Sociological Research at Kyiv School of Economics (4d, Glushkova Avenue, Kyiv, 03022)

<https://orcid.org/0000-0001-9121-5282>

dkarakai08@gmail.com

RUSLANA MOSKOTINA,

PhD in Sociology, Assistant Professor, Department of Methodology and Methods of Sociological Research, Faculty of Sociology, Taras Shevchenko National University of Kyiv (4d, Glushkova Avenue, Kyiv, 03022)

<https://orcid.org/0000-0002-2195-3121>

rmoskotina@ukr.net

**Religious involvement over time:
Assessing measurement invariance
of the Religious Involvement scale in Ukraine**

Introduction

The Religious Involvement (RI) scale is a measure proposed by sociologists Meuleman and Billiet to assess a single latent variable of religiosity based on three observable indicators: self-assessed religiousness, frequency of non-ceremonial church attendance, and frequency of private prayer (Meuleman & Billiet, 2018). These three questions are part of an international comparative survey questionnaire called European Social Survey (ESS). For over two decades, the project has collected data about a wide range of attitudes and beliefs of the citizens of European countries, aiming to provide a reliable source for comparison. The RI scale is included in the ESS questionnaire's core part that does not change from wave to wave, allowing tracking religious changes within countries over time based on reliable, high quality data.

Ukraine was actively participating in ESS from 2004 to 2012, and after a long 10-year break, has resumed participation in the project¹. The availability of such data both actualises methodological questions regarding the RI scale, and provides opportunities to explore substantive questions about religious dynamics in Ukraine. After each wave of Russian invasion, parts of the country were occupied, changing the structure of the population under study in all-national surveys. At the same time, since

¹ Recently, ESS ERIC and KSE have reached an agreement about conducting the 11th and 12th waves of the ESS in Ukraine.

Citation: Karakai, D., Moskotina, R. (2024). Religious involvement over time: Assessing measurement invariance of the Religious Involvement scale in Ukraine. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 4, 96–110, <https://doi.org/10.15407/sociology2024.04.096>.

2013 Ukraine has experienced profound socio-political transformations which are often accompanied by the theme of religion. Churches in Ukraine took a proactive position during the Revolution of dignity, with different religious organisations supporting opposite sides of the conflict. The theme of religion was frequently addressed during the 2019 presidential electoral campaign, making the political side of the orthodox churches competition more prominent. The salience of religion in the social life of Ukrainians may affect the comparability of RI scale over time.

This article aims to examine the measurement invariance (MI) of the RI scale over time by using ESS archive data in combination with recently published data of an all-Ukrainian survey that utilised 10th wave ESS questionnaire in the winter of 2022, just before the full-scale invasion. We found that scalar invariance between waves is not achieved, while full metric invariance is only achieved for the period of relative political stability. Practically, this means that a) comparing mean values of the RI scale over time may lead to biased results, and b) comparing correlation and regression coefficients between waves is unbiased only for the period of relative political stability.

Theoretically, these preliminary results suggest that during periods of political crises, the relationship between the social and private aspects of religiosity weakens.

What is measurement invariance?

Measurement invariance (MI) is a property of a scale that means that items of a given scale measure the same construct across different groups in a similar way. Scale non-invariance challenges the comparability of the estimated construct across groups, as well as the assessment of its relationship with other variables within those groups. Are women more religious than men? Have Ukrainians become more religious? Is religiosity related to happiness more in poor countries, rather than developed ones? To answer these questions validly, researchers should ensure that their measure of religiosity “works” in a similar way within each comparison group.

Researchers distinguish at least three types of measurement invariance (Leitgöb et al., 2023; Meitinger et al., 2020):

1) Configural invariance. It assumes that the number of factors and factor loadings patterns are the same across groups. It allows us to make some cross-group comparisons of the signs of correlations and regression coefficients between latent factors and other variables. This is the most basic level of MI. The lack of configural MI indicates that items do not measure the same construct across time.

2) Metric invariance. It is more strict than configural. Metric invariance means that factor loadings should be the same across groups. This allows comparisons of correlations and regression coefficients (their signs and strength) between latent factors and other variables.

3) Scalar invariance. This is a higher level of invariance than metric. It assumes that not only factor loadings but also intercepts/thresholds should be equal between groups. It allows comparisons of latent factor means. Scalar MI is rarely achieved because it requires the exact equality of parameters (Meitinger et al., 2020: p. 346).

Sometimes full measurement invariance for metric and scalar MI is not supported. In these cases, partial metric and scalar invariance is tested. When partial invariance

is established, it allows researchers to compare correlations, regression coefficients, and factor means between groups for partially invariant factors (Putnick & Bornstein, 2016). Partial invariance implies that some latent factor items may be non-invariant, while others should be invariant. However, it is unclear how many items should be invariant if the objective is to reach partial invariance. Some scholars have suggested that the majority of latent variable indicators should be invariant (Putnick & Bornstein, 2016: p. 9). The assessment of partial MI may also be useful in identifying non-invariant items and in making a decision to remove irrelevant indicators from the analysis.

The Religious Involvement scale

Meuleman and Billiet suggested that three questions of the ESS core questionnaire — “How often do you pray?”, “How often do you attend religious services?” and “How religious are you?” — measure one latent variable, which they called “Religious involvement”^{1 2}. Although not unambiguously defined, it would be fair to say that religious involvement, when treated as a unidimensional construct, differentiates individuals by the degree of presence of a set of beliefs and practices oriented toward the transcendent in their life (Saroglou, 2011: p. 1321; Voas, 2007: p. 1167). At the same time, motivations and forms of such involvement might significantly vary between religious individuals and cultural settings. Consequently, many researchers treat the RI as a multidimensional construct³, encompassing beliefs oriented toward transcendent object(s), participation in religious rituals, adherence to ethical principles that religion implies, and belonging to religious community⁴ (Billiet, 2002; Himmelfarb, 1975; Saroglou, 2011). Some scholars suggest that the degree of correlations between religiosity dimensions might be an indicator of the standardisation level of religion in society and (de-)institutionalisation processes within it (Billiet, 2002: p. 350)

While studies conclude that the scale reliably measures generally the same construct across European countries which can be meaningfully estimated and compared, correlation between the scale's items have some culturally determined variation (Meuleman & Billiet, 2011; Remizova et al., 2022)⁵. This variation is particularly

¹ Three indicators of RI scale are frequently used by social researchers to build some integral measure of religiosity without consistency in naming (Joshani, 2016; Liefbroer & Rijken, 2019; Montgomery & Winter, 2015).

² It is important to note that in the broader field of religion studies, one can find that the terms “religious involvement”, “religiosity”, “religiousness” and “religious commitment” are often used interchangeably explicitly stated in (Gu et al., 2022; Himmelfarb, 1975).

³ The authors of the scale acknowledge that this latent variable captures only the present degree of religious involvement and ignore the differences in the reasons for (non-)involvement (Meuleman & Billiet, 2011).

⁴ There is no general agreement about how many and which dimensions religiosity encompasses, as well as no consistency in their naming.

⁵ Our position is that we do not approve of using sources written by citizens of the aggressor state. However, the article focuses on testing the invariance of RI scale - to our knowledge there are no other works dedicated to this topic. At the same time, all authors of the article we cite are affiliated with Western universities. From open sources, we know that Maxim Rudnev publicly support Ukraine and left Russia after the start of full-scale invasion. As for Alisa Remizova, we could not find any non-academic information, but we hope that her position aligns with that of her co-authors.

noticeable in response to the question of the frequency of church attendance, with differences between predominantly Protestant and other European countries.

Upon closer examination, the RI scale questions seem to cover different aspects of religiosity. The question about prayer frequency primarily concerns private devotional practices. In contrast, attending religious services reflects the social and communal aspect of religion (Himmelfarb, 1975). The distinction between communal and private practices has become particularly noticeable with the appearance of the religion privatisation trend in Western countries, where people have become less involved in organised religion, but still preserve faith in God. Meanwhile, the self-assessment of religiosity can be viewed as the indicator of intensity of overall religious identity. This identity can be cultural as well — in Ukraine, there is a sufficiently high share of people who consider themselves to be orthodox, but are not practical believers (Bogdan, 2009).

Previous studies revealed that religious identity, as well as participation in church communities, can be influenced by political factors. For example, Hout and Fischer (2002) found that liberal and moderate Americans were more likely to stop identifying themselves with organised religion, hypothetically as a reaction to the strengthening of the Christian Right in American politics. They do not, however, find that these people are less likely to believe in God. Later, researchers find that under certain circumstances, republican political identity might also reinforce religious one (Margolis, 2022). Verkuyten and Yildiz (2007) conducted three studies among Turkish-Dutch Muslims and found that when people felt more rejected by the dominant 'out' group, they tended to show stronger identification with both the Turkish and Muslim 'own' groups. In addition, when examining different aspects of Muslim identity, they found that social rejection was positively associated with the importance of Muslim identity and political organisation, but had no significant effect on engagement in ritual behaviour. A recent study of the relationship between religiosity and left-right political orientation in Poland found a link only for normative and, with less compelling evidence, communal dimension of religiosity, but not for belief or practices (Błaszczyszki, 2024). Adding to this scope of literature, Brik (2018) found that intra-doctrinal competition, between Ukrainian orthodox churches, which applied to different socio-political narratives, has a positive effect on religious affiliation with the Ukrainian Orthodox Church of the Kyiv Patriarchate (UOC KP) and, to a lesser degree, on a frequency of church attendance (but not on self-rated religiosity and prayer frequency).

Drawing on this literature, we suppose that intensification of the nation-building process after the Revolution of Dignity might affect the social dimension of religious involvement, and therefore affect comparability of the scale over time. In 2014, and especially during the presidential electoral campaign in 2019, main Ukrainian religious organisations mutually aligned themselves with one or other political camps. Most of them have used patriotic rhetoric, while there were suspicions that representatives of the Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate (UOC MP) were cooperating with Russian intelligence and spreading anti-Ukrainian narratives (Salnikova & Savelyev, 2024; Parashchevin, 2022). After the first phase of Russian invasion to Ukraine, the share of respondents, who affiliate themselves with the UOC MP was gradually decreasing, almost diminishing after the full-scale invasion. At the same time, identification with the UOC KP (and later, with the united Orthodox

Church of Ukraine) has only grown (Razumkov Centre, 2018, 2023). We suspect that these changes in religious identity have affected the intensity of religious identification and the frequency of church attendance. However, they have likely not influenced prayer frequency, as this item is less confounded with the social aspect of religiosity.

Methodology

Our analysis used data from all ESS waves where Ukraine participated: in 2005 (the 2nd wave, *N* = 2031), 2006-2007 (the 3rd wave, *N* = 2002), 2009 (the 4th wave, *N* = 1845), 2011 (the 5th wave, *N* = 1931) and 2013 (the 6th wave, *N* = 2178). All of these surveys took place before the 2014 Russian-Ukrainian war. In 2022, just before the full-scale invasion, Kyiv International Institute of Sociology (KIIS) conducted a survey according to the 10th wave ESS methodology (*N* = 1531). So we also used this data in combination with the mentioned ESS waves. All these samples are representative for the population aged 15 years and older. These studies included the RI scale (see Table 1), which we will test for measurement (non-)invariance.

Table 1

The items of RI scale

Item	Question Text
Self-assessment of religiosity	Regardless of whether you belong to a particular religion, how religious would you say you are? (0 = not at all to 10 = very religious)
Frequency of religious services attendance	Apart from special occasions such as weddings and funerals, about how often do you attend religious services currently? (1 = every day to 7 = never). <i>The scale was reversed, so 1 = never, 7 = every day</i>
Prayer frequency	Apart from when you are at religious services, how often, if at all, do you pray? (1 = every day to 7 = never). <i>The scale was reversed, so 1 = never, 7 = every day</i>

To test for MI, we use multigroup confirmatory factor analysis (MGCFA), which is a standard practice. To assess MI, we look at the 1) chi-square (χ^2) test’s significance level. A non-significant chi-square means that the model fits the data, 2) goodness of fit indices such as CFI, TLI, RMSEA. A good model fit is achieved when CFI > .95, RMSEA < .06, SRMR < .08¹ (West et al., 2012).

We are dealing with a three-indicator model that has just been identified. Therefore, global statistics (CFI, RMSEA, SRMR) cannot correctly assess the configural MI and we have to start by testing the metric invariance. The metric model is stricter than the configural one, so if we achieve metric MI (the metric model has a good fit to the data by chi-square and the above-mentioned fit indices), it means that configural invariance is also achieved (Pirralla & Weber, 2020). To assess scalar invariance, we evaluate the model fit by chi-square and the CFI, RMSEA and SRMR with a comparison between

¹ Some scholars use a more flexible approach for estimating model goodness of fit. For instance, they emphasise the chi-square test “not always the final word in assessing fit” and more suitable for small samples (West et al., 2012). Also they can use different thresholds for CFI, RMSEA and SRMR. For satisfactory model fit it is sufficient the CFI > .9, RMSEA, SRMR < .08 (Remizova et al., 2022).

the metric and scalar models. For this comparison, it is typical to use the change in chi-square ($\Delta\chi^2$) for two models. A significant difference in $\Delta\chi^2$ indicates that scalar invariance is not supported. On the other hand, some researchers point out that the change in chi-square is sensitive to large sample sizes, so it makes sense to use other measures as well (Putnick & Bornstein, 2016). Chen (2007) suggested using the change in goodness of fit indices (ΔCFI , $\Delta RMSEA$, $\Delta SRMR$) to test scalar MI and recommended the following cut points: $\Delta CFI \leq -.01$, $\Delta RMSEA \leq .015$, $\Delta SRMR \leq .010$. We will use both the change in chi-square and the change in the above fit indices to test scalar MI.

In this analysis, we will also test for partial metric and scalar invariance. The evaluation of the goodness of fit of these models is the same as for full metric and full scalar invariance, respectively. As previously stated, to assess partial invariance, the majority of indicators should be invariant. In the case of three indicators related to a single construct, we can assume that for partial invariance at least two indicators should be invariant.

In a study conducted by Meuleman and Billiet (Meuleman & Billiet, 2011), the weighted least squares (WLS) estimator was employed for MGCFA. Consequently, this estimator was also selected for use in our analysis. Self-assessment of religiosity was defined as a referent item because we expect it to have the best correlation with the latent variable – with religious involvement. So there is a small chance that this item may be non-invariant (Putnick & Bornstein, 2016). The self-assessment of religiosity was fixed at 1 for the purpose of identifying the model.

We begin with examining Spearman correlations between questions on the RI scale over time (see Appendix 1) and identifying statistically significant differences between the correlations for each pair of time points, utilising the DBM.functions package in R (Moore, 2024; see Appendix 2). To investigate the correlation patterns between RI scale items, we create visualisation with the multidimensional scaling, which involves calculating the distance matrix from Spearman correlations between RI scale questions for each time point. Next, we tested MI with MGCFA, using the lavaan package in R (Rosseel, 2012) for all time points and only for ESS waves, during which Ukraine participated.

Data analysis

The analysis of the correlation patterns between the indicators of the RI scale shows differences in the correlation between the years 2005 and 2022 on the one hand and the ESS waves from the third to the sixth on the other hand (see Figure 1). The left-hand side of the graph shows the time points (the second ESS wave and the 2022 study) with lower Spearman correlations between items. As shown in Appendices 1 and 2, the second wave of the ESS has the lowest correlation between self-assessment of religiosity and frequency of religious services attendance compared to all other time points. The 2005 and 2022 years show lower Spearman correlations between frequency of attending religious services and frequency of prayer compared to the 3rd, 4th and 6th ESS waves. The 2nd wave also has a lower correlation between these variables than the 5th wave. Notably, there are no statistically significant differences in the correlation coefficients between self-assessment of religiosity and frequency of prayer for all time points.

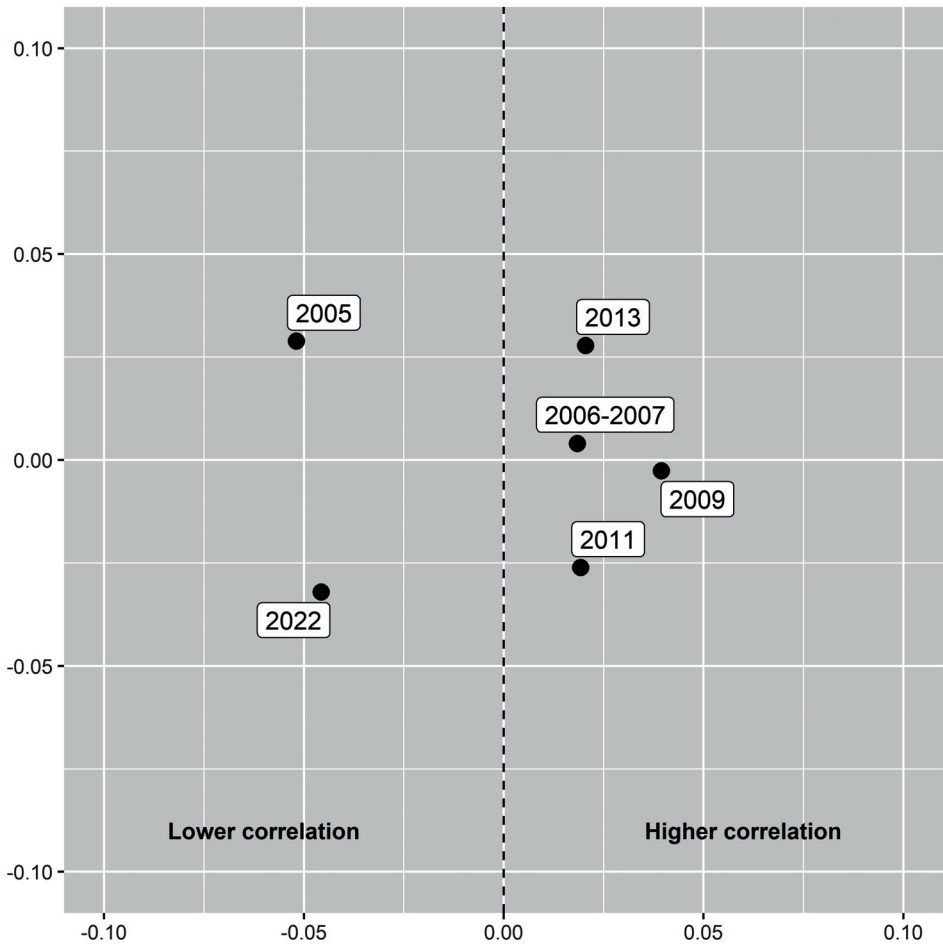

Figure 1. Correlation patterns between RI scale items

The ESS waves from the third to the sixth are shown on the right and they appear to be broadly similar in terms of correlation patterns. However, there is a statistically significant difference between the correlation of the variables self-assessment of religiosity and frequency of religious services attendance for the years 2011 and 2013.

Now, we test the measurement invariance of the RI scale over time. The initial step is to assess MI for all time points. As we can observe from Table 2, the full metric invariance is rejected in accordance with our chosen methodology. Although some fit indices have acceptable values, the chi-square test is statistically significant and also RMSEA exceeds the specified threshold. Therefore, the next step is to examine partial metric invariance. It was found that the factor loading between the latent variable and item “prayer frequency” has the greatest influence on metric invariance. So we estimate this loading freely and evaluate the goodness of fit for the adjusted metric model. However, partial metric invariance is not supported either. Although CFI and SRMR show an acceptable fit, the chi-square test is significant and RMSEA is over than .06.

Table 2

Results of the MI testing for the ESS waves for all time points

Model	χ^2 (df)	CFI	RMSEA (90% CI)	SRMR	Model comp	$\Delta\chi^2$ (Δ df)	Δ CFI	Δ RMSEA	Δ SRMR	Decision
M1: Metric invariance	98.345 (10)**	.986	.071 (.059; .084)	.024	–	–	–	–	–	Reject
M1a: Partial metric invariance	47.647 (5)**	.993	.070 (.053; .089)	.013	–	–	–	–	–	Reject

* $p \leq .05$ ** $p \leq .01$

The next step is to test measurement invariance for only ESS waves, from 2nd to 6th. As previously stated, the political processes in Ukraine that occurred after 2014 may have influenced the religious identity of some individuals, but not the private side of their faith (their relationship with God). Therefore, the study conducted in 2022 may be the reason why there is no metric invariance between all time points. When the 2022 data are excluded, at least partial metric invariance can be achieved. And this assumption is supported by the data.

However, the fit indices do not exceed the specified threshold, the chi-square is statistically significant for the metric model (M1). Therefore, there is no full metric invariance for ESS waves from 2nd to 6th (see Table 3). When the factor loading for indicator “prayer frequency” is freely estimated (as this item has the most influence on metric invariance), partial metric invariance is achieved. The chi-square is non-significant and CFI, RMSEA and SRMR have acceptable values.

Table 3

Results of the MI testing for the ESS waves from 2nd to 6th

Model	χ^2 (df)	CFI	RMSEA (90% CI)	SRMR	Model comp	$\Delta\chi^2$ (Δ df)	Δ CFI	Δ RMSEA	Δ SRMR	Decision
M1: Metric invariance	32.405 (8)**	.996	.041 (.027; .056)	.018	–	–	–	–	–	Reject
M1a: Partial metric invariance	5.644 (4)	1.000	.015 (.000; .041)	.006	–	–	–	–	–	Accept
M2a: Partial scalar invariance	122.905 (12)**	.980	.071 (.060; .083)	.027	M1a	117.261 (8)**	–.02	.056	.021	Reject

* $p \leq .05$ ** $p \leq .01$

The subsequent stage of the investigation will be to test the partial scalar invariance (M2a) using an adjusted metric model. As can be seen, partial scalar invariance is not supported: in the model χ^2 and $\Delta\chi^2$ are statistically significant and changes in the fit

indices are beyond the threshold values. The partial scalar model can be improved by freely estimating the intercept for the item ‘self-assessment of religiosity’, as this item has the greatest impact on scalar measurement invariance (MI). However, this implies that two items are non-invariant out of a possible three. This is contradictory to the assumption that for partial invariance, the majority of indicators should be invariant. Consequently, it makes sense to stop testing for partial scalar invariance.

If we go back to correlation patterns across time points, we can see that the 2nd wave is different from the ESS waves from 3rd to 6th. We can propose that if the second wave (and the year 2022) is excluded, at least partial metric invariance can be achieved.

Table 4 shows the chi-square non-significant, CFI, RMSEA and SRMR also do not exceed the threshold values. It means that for ESS waves from 3rd to 6th full metric invariance is reached. However, when the metric model is compared with the scalar model, it becomes evident that full scalar invariance cannot be proven. The χ^2 and $\Delta\chi^2$ are statistically significant, Δ RMSEA and Δ SRMR are greater than .015 and .010 respectively. So we will assess the partial scalar invariance. For this we freely estimate an intercept for the item “self-assessment of religiosity” because it has a greatest impact on the invariance of the scalar model. But partial scalar invariance is not supported: the χ^2 and $\Delta\chi^2$ are statistically significant (however, the fit indices and changes in fit indices have acceptable values).

Table 4

Results of the MI testing for the ESS waves from 3rd to 6th

Model	χ^2 (df)	CFI	RMSEA (90% CI)	SRMR	Model comp	$\Delta\chi^2$ (Δ df)	Δ CFI	Δ RMSEA	Δ SRMR	Decision
M2: Metric invariance	9.342 (6)	.999	.018 (.000; .038)	.011	–	–	–	–	–	Accept
M3: Scalar invariance	58.167 (12)**	.989	.046 (.035; .058)	.023	M2	48.824 (6)**	–.01	.029	.012	Reject
M3a: Partial scalar invariance	20.993 (9)**	.997	.027 (.012; .043)	.014	M2	11.651 (3)**	–.002	.01	.003	Reject

* $p \leq .05$ ** $p \leq .01$

As mentioned above, after the Russian invasion in 2014 some Ukrainian territories were occupied, which contributed to the changes in the population structure. This may be the reason why there is no metric invariance between all time points. If we exclude the fully or partially occupied regions of Ukraine (Autonomous Republic of Crimea, Donetsk and Luhansk oblasts), it can be supposed that at least partial metric invariance could be achieved. However, this assumption is not confirmed.

As can be observed from Table 5, the full metric invariance is rejected. Although CFI and SRMR have acceptable values, the chi-square test is statistically significant and RMSEA exceeds the specified threshold. Examining partial metric invariance, we freely estimate loading of item “Frequency of religious services attendance” which has

the greatest influence on invariance of the metric model. However, partial metric invariance is not supported: the chi-square test is significant, and RMSEA is greater than .06.

Table 5

Results of the MI testing for the ESS waves for all time points
(excluding Autonomous Republic of Crimea, Donetsk and Luhansk oblasts)

Model	χ^2 (df)	CFI	RMSEA (90% CI)	SRMR	Model comp	$\Delta\chi^2$ (Δ df)	Δ CFI	Δ RMSEA	Δ SRMR	Decision
M1: Metric invariance	99.108 (10)**	.982	.079 (.065; .093)	.026	–	–	–	–	–	Reject
M1a: Partial metric invariance	59.196 (5)**	.989	.087 (.068; .107)	.018	–	–	–	–	–	Reject

* $p \leq .05$ ** $p \leq .01$

Discussion

Our study extends the research conducted by Meuleman and Billiet (2011) and Remizova et al. (2022), who have extensively discussed the comparability of the RI scale across different cultural contexts using multigroup confirmatory factor analysis (MGCFA). While their research included Ukraine as part of broader cross-national comparisons, our study focuses specifically on Ukraine. Notably, our study includes data from a wave conducted after the start of the Russian invasion, a period not covered in previous studies. We confirmed that the items of the scale measured a single latent construct in each wave. However, metric invariance was only achieved for the waves that cover the period from 2006 to 2012, while scalar invariance was not achieved at all. This suggests two key implications: a) comparing the mean values of the RI scale over time may result in biased outcomes, and b) comparisons of correlation and regression coefficients between waves are only unbiased for period between two Ukrainian revolutions.

It is important to note, however, that using a more flexible approach to testing measurement invariance might lead to different interpretations. For instance, one might not take into account χ^2 and $\Delta\chi^2$ appealing to its sensitivity to sample size and use only fit indices for model estimating. In this case, partial scalar invariance for ESS waves from 3rd to 6th and full metric invariance for ESS waves from 2 to 6 can be accepted.

Our findings contribute to the ongoing discourse on the relationship between religiosity and political dynamics. Specifically, our results support the arguments made by Błaszczyński (2024) that certain aspects of religiosity, particularly those related to communal and normative dimensions, are more susceptible to political influences. In line with our expectations, the correlation between praying and the other two items became weaker in the last survey, making the RI scale significantly less

comparable with previous waves. Noticeably, the second wave of the ESS also appeared to be non-comparable. The start of the fields for this wave took place nearly after the end of the Orange Revolution and the Victor Yushchenko inauguration. These presidential elections are considered to be the first case of intensive exploitation of region-based socio-cultural cleavages in campaigning, which served as a basis for future polarisation. In this context, we attribute our findings to the observation that during times of political crises, the connection between the social and private dimensions of religiosity becomes weaker.

Ukraine has renewed its participation in the ESS, so future studies can continue to examine changes in the RI scale and confirm or question our suggestions. Future scholars might also want to use more sophisticated methods for analysis, utilising, for example, SEM models, to make more solid statements about the nature of the changes in correlations between scale items.

Limitation

Like any other study, our research has several limitations. Although we clearly stated assumptions about the reasons for the lack of comparability of the RI scale, our research design does not prove causal relationships. We do not have any assumption about possible effects, so we did not control for errors that might have occurred due to the measurement procedures (for example, the month and mode of data collection, the language of questionnaire, etc), as well as shifts in the population's characteristics. Additionally, we did not examine alternative explanations for the non-invariance of the scale in 2022. For example, the start of the war might have increased the need for reassurance, which led to participation in rituals without changes in intensity of religious identity, while fear of contagion and governmental restrictions during the COVID-19 pandemic are likely affected the frequency of church attendance in the country, weakening the relationship with other variables.

APPENDICES

Appendix 1

**Spearman Correlation Between Items
of the Religious Involvement Scale Over Time**

Year	Self-assessment of religiosity & Frequency of religious services attendance	Self-assessment of religiosity & Prayer frequency	Frequency of religious services attendance & Prayer frequency
2005	0,535	0,646	0,593
2006-2007	0,597	0,661	0,635
2009	0,614	0,634	0,648
2011	0,621	0,646	0,618
2013	0,579	0,645	0,651
2022	0,587	0,642	0,562

Significant Differences in Spearman Correlation
of Religious Involvement Scale Items by Year

Variables	Comparison	p-value
Self-assessment of religiosity & Frequency of religious services attendance	2006-2007 vs. 2005	4,03E-03
Self-assessment of religiosity & Frequency of religious services attendance	2009 vs. 2005	3,04E-04
Self-assessment of religiosity & Frequency of religious services attendance	2011 vs. 2005	5,62E-05
Self-assessment of religiosity & Frequency of religious services attendance	2013 vs. 2005	4,17E-02
Self-assessment of religiosity & Frequency of religious services attendance	2022 vs. 2005	2,61E-02
Self-assessment of religiosity & Frequency of religious services attendance	2011 vs. 2013	3,62E-02
Frequency of religious services attendance & Prayer frequency	2006-2007 vs. 2005	4,38E-02
Frequency of religious services attendance & Prayer frequency	2009 vs. 2005	8,17E-03
Frequency of religious services attendance & Prayer frequency	2013 vs. 2005	3,55E-03
Frequency of religious services attendance & Prayer frequency	2006-2007 vs. 2022	1,26E-03
Frequency of religious services attendance & Prayer frequency	2009 vs. 2022	1,51E-04
Frequency of religious services attendance & Prayer frequency	2011 vs. 2022	1,58E-02
Frequency of religious services attendance & Prayer frequency	2013 vs. 2022	4,51E-05

References

Billiet, J. (2002). Proposal for questions on religious identity. In *European Social Survey Core Questionnaire Development* (pp. 339-383). S.I.

Błaszczczyński, K. (2024). Impact of multi-dimensional religiosity on party support in Poland. *Social Compass*, 71(1), 136-154. <https://doi.org/10.1177/00377686241239613>

Bogdan, O. (2009). *How religious is Ukrainian society? A comparative analysis of religiosity indicators based on the data of the International Social Survey Program (ISSP, 2008)*. [In Ukrainian]. *NaUKMA Research Papers. Sociology*, 96, 67-73. [=Богдан 2009]

Brik, T. (2018). When Church Competition Matters? Intra-doctrinal Competition in Ukraine, 1992-2012. *Sociology of Religion*. <https://doi.org/10.1093/socrel/sry005>

Chen, F.F. (2007). Sensitivity of Goodness of Fit Indexes to Lack of Measurement Invariance. *Structural Equation Modeling: A Multidisciplinary Journal*, 14(3), 464-504. <https://doi.org/10.1080/10705510701301834>

Gu, D., Bai, C., Feng, Q., & Dupre, M.E. (2022). Religious Involvement, Health, and Longevity. In D. Gu & M. E. Dupre (Eds.), *Encyclopedia of Gerontology and Population Aging* (pp. 1-15). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-69892-2_149-2

- Himmelfarb, H.S. (1975). Measuring Religious Involvement. *Social Forces*, 53(4), 606. <https://doi.org/10.2307/2576476>
- Hout, M. & Fischer, C.S. (2002). Why More Americans Have No Religious Preference: Politics and Generations. *American Sociological Review*, 67(2), 165. <https://doi.org/10.2307/3088891>
- Joshanloo, M. (2016). Religiosity moderates the relationship between negative affect and life satisfaction: A study in 29 European countries. *Journal of Research in Personality*, 61, 11-14. <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2016.01.001>
- Leitgöb, H., Seddig, D., Asparouhov, T., Behr, D., Davidov, E., De Roover, K., Jak, S., Meitinger, K., Menold, N., Muthén, B., Rudnev, M., Schmidt, P., & Van De Schoot, R. (2023). Measurement invariance in the social sciences: Historical development, methodological challenges, state of the art, and future perspectives. *Social Science Research*, 110, 102805. <https://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2022.102805>
- Liefbroer, A.C. & Rijken, A.J. (2019). The Association Between Christianity and Marriage Attitudes in Europe. Does Religious Context Matter? *European Sociological Review*, 35(3), 363-379. <https://doi.org/10.1093/esr/jcz014>
- Margolis, M.F. (2022). Reversing the Causal Arrow: Politics' Influence on Religious Choices. *Political Psychology*, 43(S1), 261-290. <https://doi.org/10.1111/pops.12829>
- Meitinger, K., Davidov, E., Schmidt, P., & Braun, M. (2020). Measurement Invariance: Testing for It and Explaining Why It is Absent. *Survey Research Methods*, 345-349 Pages. <https://doi.org/10.18148/SRM/2020.V14I4.7655>
- Meuleman, B. & Billiet, J. (2011). Religious involvement: Its relation to values and social attitudes. In *Cross-cultural analysis: Methods and applications* (pp. 173-206). Routledge/Taylor & Francis Group.
- Meuleman, B. & Billiet, J. (2018). Religious Involvement. In *Cross-Cultural Analysis* (pp. 181-214). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315537078-7>
- Montgomery, K.A. & Winter, R. (2015). Explaining the Religion Gap in Support for Radical Right Parties in Europe. *Politics and Religion*, 8(2), 379-403. <https://doi.org/10.1017/S1755048315000292>
- Moore, D. (2024). *A Variety of Functions for a Variety of Applications*. R package [R]. Retrieved from: <https://github.com/davidblakneymoore/DBM.functions>
- Pirralha, A. & Weber, W. (2020). Correction for measurement error in invariance testing: An illustration using SQP. *PLOS ONE*, 15(10), e0239421. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0239421>
- Parashchevin, M. (2022). The transformation of Ukraine's denominational space. [In Ukrainian]. In Ye. Golovakha & S. Makeiev (Eds.), *Ukrainian society in wartime* (pp. 120-130). Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine. [=Головаха, Makeiev 2022]
- Putnick, D.L. & Bornstein, M.H. (2016). Measurement invariance conventions and reporting: The state of the art and future directions for psychological research. *Developmental Review*, 41, 71-90. <https://doi.org/10.1016/j.dr.2016.06.004>
- Razumkov Centre. (2018). *Peculiarities of religious and church-religious self-identification of Ukrainian citizens: Trends 2010-2018*. [In Ukrainian]. https://razumkov.org.ua/uploads/article/2018_Religiya.pdf [=Центр Разумкова 2018]
- Razumkov Centre. (2023). *Ukrainian society, the state, and the church during the war. Church-religioussituationin Ukraine-2023*. [In Ukrainian]. <https://razumkov.org.ua/images/2023/12/19/2023-Religiya-F.pdf> [=Центр Разумкова 2023]
- Remizova, A., Davidov, E., & Rudnev, M. (2022). Religious Involvement Across Europe: Examining its Measurement Comparability. *Survey Research Methods*, 51-62 Pages. <https://doi.org/10.18148/SRM/2023.V17I1.8011>
- Rossee, Y. (2012). lavaan: An R Package for Structural Equation Modeling. *Journal of Statistical Software*, 48(2). <https://doi.org/10.18637/jss.v048.i02>
- Salnikova, S. & Savelyev, Y. (2024). The role of political institutions in the religious sphere before and during the Russo-Ukrainian war: national security vs. freedom of religion. *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, 1-17. <https://doi.org/10.1080/13511610.2024.2395265>

Saroglou, V. (2011). Believing, Bonding, Behaving, and Belonging: The Big Four Religious Dimensions and Cultural Variation. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 42(8), 1320-1340. <https://doi.org/10.1177/0022022111412267>

Verkuyten, M. & Yildiz, A.A. (2007). National (Dis)Identification and Ethnic and Religious Identity: A Study Among Turkish-Dutch Muslims. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 33(10), 1448-1462. <https://doi.org/10.1177/0146167207304276>

Voas, D. (2007). Does Religion Belong in Population Studies? *Environment and Planning A: Economy and Space*, 39(5), 1166-1180. <https://doi.org/10.1068/a38154>

West, S.G., Taylor, A.B., & Wu, W. (2012). Model fit and model selection in structural equation modeling. In *Handbook of structural equation modeling*. (pp. 209-231). The Guilford Press.

Received 27.06.2024

ДАНІІЛ КАРАКАЙ, РУСЛАНА МОСКОТИНА

Релігійна залученість у часі: оцінка інваріантності вимірювання шкали релігійної залученості в Україні

У цьому дослідженні розглядається інваріантність вимірювання шкали релігійної залученості (RI scale) в Україні. Використовуючи дані Європейського соціального дослідження (ESS) та всеукраїнського опитування, проведеного безпосередньо перед повномасштабним російським вторгненням у 2022 році, ми надаємо детальний аналіз шкали в українському контексті.

Попередні дослідження з використанням конфірмаційного факторного аналізу еквівалентності в різних групах (MGCFА) мали на меті порівняння країн, однак не фокусувалися на аналізі динаміки релігійності в Україні, особливо після Революції Гідності.

Ми використали MGCFА для перевірки інваріантності шкали релігійної залученості для всіх хвиль ESS, у яких брала участь Україна, а також для опитування 2022 року. З'ясовано, що метрична інваріантність шкали для всіх опитувань не підтверджується. Перевірка інваріантності шкали для всіх часових проміжків, але без урахування окупованих територій показала аналогічні результати. Часткова метрична інваріантність спостерігалася для хвиль ESS з 2004 по 2013 рік. Повна метрична інваріантність була підтверджена лише для 2006-2013 років, а скалярної інваріантності досягнути не вдалося в жодному з випадків. Крім цього, опитування, проведені у 2004 році та після 2014 року, мали децю відмінні патерни кореляцій між складовими шкали порівняно з іншими хвилями ESS.

Ми припускаємо, що політична динаміка вплинула на соціальні аспекти релігійності в Україні; тож важливо враховувати політичний контекст при оцінюванні релігійної залученості. Наші попередні результати підкреслюють важливість соціально-політичних чинників у вимірюванні та інтерпретації релігійності.

Ключові слова: інваріантність вимірювання; шкала релігійної залученості; MGCFА; релігійна трансформація; лонгітюдні дані

DANYIL KARAKAI, RUSLANA MOSKOTINA

Religious involvement over time: Assessing measurement invariance of the Religious Involvement scale in Ukraine

This study examines the measurement invariance of the Religious Involvement Scale (RI scale) in Ukraine. Using data from the European Social Survey (ESS) and a nationwide survey conducted just before the full-scale Russian invasion in 2022, we provide a detailed analysis of the RI scale in the Ukrainian context.

Previous research using multigroup confirmatory factor analysis (MGCFА) across countries lacked a focused analysis on Ukraine, especially after the Revolution of Dignity.

We used MGCFA to test the RI scale across different ESS waves and the 2022 Ukrainian survey. The metric invariance of the scale across all time points was not confirmed. We also tested results excluding data from occupied territories and found similar patterns. Partial metric invariance was observed for the period from 2004 to 2013. Our findings indicate that full metric invariance was only achieved for 2006-2013, with scalar invariance not achieved. In addition, the surveys conducted in 2004 and after 2014 had somewhat different patterns of correlations between scale components compared to other waves of the ESS.

We suggest that political dynamics have influenced the social aspects of religiosity in Ukraine; therefore, it is important to consider the political context when assessing religious involvement. Our preliminary findings highlight the importance of socio-political factors in measuring and interpreting religiosity.

Keywords: measurement invariance; religious involvement scale; MGCFA; religious transformation; longitudinal data

ОЛЕНА ЗЛОБИНА,

доктор соціологічних наук, професор, завідувачка відділу соціальної психології Інституту соціології Національної академії наук України, (01021, Київ, Шовковична, 12)

OLENA ZLOBINA,

Doctor of Sciences in Sociology, Professor, Head of the Department of Social Psychology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

ezlobina@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-2593-788X>

Ресурси психологічної стійкості у протидії стресорам війни¹

Вступ

Від початку повномасштабного вторгнення різні соціологічні компанії в Україні постійно проводять заміри психоемоційного стану населення. І зазвичай результати не викликають особливих тривог, оскільки картина залишається досить стабільною. Зокрема, моніторинг психологічної стійкості, який здійснює від початку війни соціологічна служба «Рейтинг», свідчить, що цей показник не зазнавав суттєвих змін з весни 2023 року (Tkalych et al., 2023). За результатами моніторингу Інституту соціології картина емоційних станів населення у 2024 році виглядає навіть кращою, ніж та, яку було зафіксовано перед війною у 2021-му. Наприклад, кількість тих, хто відчуває страх щодо майбутнього України, зменшилась із 23% до 16%, подібну картину бачимо і щодо відчуття тривоги, яке наразі переживають 30%, а три роки тому її відчували 38%. Аналогічне падіння зафіксовано і щодо відчуття розгубленості (з 22% до 13%) та відчуття безвиході (з 18% до 9%). Постає питання, що ж саме забезпечує таку психологічну стійкість. Адже війна спричиняє комплексний негативний тиск на психологічний стан населення, яке постійно перебуває в очікуванні як поточних, так і потенційних майбутніх загроз. Це значною мірою послаблює здатність людини

¹ Статтю підготовлено в перебігу виконання науково-дослідницької роботи за конкурсною тематикою НАН України «Стресові стани населення України в контексті війни: розповсюдженість, групи ризику та шляхи компенсації» (шифр: 6541230) (керівник НДР — доктор соціологічних наук, член-кор. НАН України С. Дембіцький).

Цитування: Злобіна, О. (2024). Ресурси психологічної стійкості у протидії стресорам війни. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 111–134, <https://doi.org/10.15407/sociology2024.04.111>.

адаптуватися і може викликати стан дистресу — емоційного дискомфорту, що його відчуває індивід у відповідь на специфічні стресори. Водночас, згідно з моделлю стресового процесу (Pearlin et al., 1981), люди здатні протистояти дії стресорів за допомоги як соціальних, так і індивідуально-психологічних ресурсів.

Мета нашого дослідження — визначити, які психологічні ресурси забезпечують стабільність психологічного стану населення в умовах тривалого перебування під тиском стресорів воєнної доби.

Концептуальні засади дослідження

Роль індивідуально-психологічних ресурсів як предикторів психологічного благополуччя у стресових умовах досліджують досить давно, виокремилися навіть різні теоретичні напрями, які розвиваються в бік побудови або ключових ресурсних теорій або інтегрованих ресурсних моделей (Hobfoll, 2002)¹. У дослідженнях, як правило, розглядають різні конфігурації ресурсів, для позначення комплексної дії яких було введено спеціальне поняття «психологічний капітал». Ідеться про певну позитивну психологічну конструкцію, яка не лише діє як самостійний інструмент протидії стресорам, а й може мобілізувати інші ресурси, необхідні для цього. До психологічного капіталу включають різні компоненти. Зокрема, автори монографії «Психологічний капітал: розвиток конкурентних переваг людини» виокремлюють чотири головні ресурси — самоефективність, оптимізм, надію та стійкість, а також низку інших потенційно позитивних ресурсів, серед яких варто відзначити емоційний інтелект (Luthans et al., 2007). У межах цього напрямку було теоретично та емпірично підтверджено, що всі головні ресурси мають дискримінантну валідність і поділяються на проактивні та реактивні, а також на ті, що мають внутрішню спрямованість, і ті, що зорієнтовані назовні. Так, оптимізм є проактивним та орієнтованим назовні, оскільки зовнішні атрибуції є його невіддільною частиною. Натомість самоефективність є проактивною, але орієнтована всередину і має внутрішні атрибуції (Luthans, Youssef-Morgan, 2017).

У теорії ключових ресурсів головними внутрішніми ресурсами вважають самоефективність, оптимізм, самооцінку та наполегливість у досягненні мети, а серед ресурсів зовнішнього середовища головною вважається соціальна підтримка (Hobfoll, 2002). Останнім часом зростає увага дослідників до емоційної стійкості, яка в нестабільному середовищі, ймовірно, буде ключовим елементом у передбаченні реакції людей на стресові події (Ashkanasy, Humphrey, 2011). Особливо важить те, що позитивні емоції можуть сприяти відновленню раніше виснажених фізичних, соціальних та психологічних ресурсів (Fredrickson, 2001).

У перебігу емпіричного дослідження завжди постає проблема, які саме ресурси мають бути залучені до аналізу. Зважаючи на різноманітність можливих рішень варто насамперед орієнтуватися на ті ресурси, роль яких вважають ключовими.

¹ Концептуальний огляд ресурсного підходу викладено у статті «Стрес, спричинений війною, та ресурси соціально-психологічної стійкості: огляд теоретичних концептуалізацій» (Степаненко et al., 2023).

човою незалежно від того, на яких теоретичних позиціях стоять дослідники. Також слід мати на увазі, що для дослідження впливу психологічних ресурсів як джерела спротиву стресорам найчастіше застосовують структурне моделювання, що має певні обмеження, оскільки жодна структурна модель не може встановити причинно-наслідковий зв'язок. Водночас здатність структурного моделювання для перевірки причинно-наслідкових гіпотез покращується, коли використовують великі вибірки та надійні вимірювання, дослідження є лонгітюдним, а модель побудована на певній теорії. Тому належить орієнтуватися на результати досліджень, які відповідають таким вимогам. Наприклад, лонгітюдне дослідження адаптації до стресових умов, здійснене Л. Аспінвол та Ш. Тейлор, підтвердило, що ключові психологічні ресурси, до яких автори віднесли оптимізм і самоефективність, діють сукупно, взаємно опосередковують один одного і передбачають більш активне подолання стресу (Aspinwall, Taylor, 1992). Виявилося, що досліджувані ресурси були значимими провідниками пошуку соціальної підтримки, яка виконує щодо психологічних ресурсів роль медіатора. Водночас лише оптимізм мав прямий позитивний вплив на адаптацію, а сприятливий вплив самоефективності опосередковувався дією емоційної складової.

Теоретично обґрунтовано та емпірично підтверджено, що оптимістів відрізняють стилі подолання труднощів, використовувані при зіткненні із важкими чи стресовими ситуаціями та здатні забезпечити кращу адаптацію до несприятливих обставин (Scheier et al., 2001; Nes, Segerstrom, 2006). Оптимізм прямо й опосередковано впливає на подолання стресу, впливаючи на доступність соціальної підтримки (Dougall et al., 2001). Водночас опора на інших, коли власні ресурси обмежені, може сприяти розвитку оптимізму (Luthans et al., 2015). Відповідно до теорії розширення та розвитку, взаємовплив позитивних емоцій та оптимізму сприяє створенню нових ресурсів та можливостей, таких як здатність генерувати нові розв'язання проблем, застосовні для подолання впливу стресорів (Fredrickson, 2001). Оптимізм діє як рушійний механізм самоконтролю та стійкості (Oriol et al., 2020). Роль оптимізму як окремої стратегії подолання тиску подовженого стресу підтверджена емпірично (Gelkopf et al., 2012).

У сучасних дослідженнях оптимізм розглядають як багатогранну конструкцію, складовими якої є позитивні очікування та відчуття власної здатності контролювати ситуацію. Різні компоненти відіграють різну роль у забезпеченні спротиву стресорам. Зокрема, позитивні очікування є значущими протекторами депресії, а відчуття самоефективності — найбільш значущим для зменшення тривоги (Kleiman et al., 2017).

Коли йдеться про диспозиційний оптимізм як генералізовану особистісну характеристику, його слід відрізняти від іншого типу позитивних очікувань — нереалістичного оптимізму. Під останнім розуміють упередження у бік сприятливих результатів, яке з'являється у відповідь на широке коло негативних подій. Нереалістичний оптимізм зазвичай пов'язаний із недооцінкою ризиків та загроз та переоцінкою здатності їм протистояти. Розрізняють кілька типів нереалістичного оптимізму відповідно до того чи іншого стандарту, з яким порівнюють прогнози. Зокрема в нашому випадку, виходячи з класифікації Шеперда та

колег (Shepperd et al., 2013), можна припустити наявність групового нереалістичного абсолютного оптимізму. Він виникає, коли середнє значення оцінок ризику, наданих групою людей, є нижчим за об'єктивний стандарт на рівні групи. Навіть якщо об'єктивний стандарт відсутній, про нереалістичний оптимізм зазвичай говорять, якщо оцінки ризику якоюсь групою суттєво відрізняються в позитивний бік від оцінок загалу. Однак дотепер дослідження не дають ясної відповіді щодо його ролі в запобіганні розвитку дистресу.

Хоча роль оптимізму в протидії стресорам незаперечна, він, як і будь-який психологічний ресурс, може виснажуватися. Декілька чинників впливають на те, що оптимістичні сподівання коливаються і можуть зменшуватися. До них відносять: часову близькість поведінки та інформації, яка може завершитися потенційно поганими новинами, легкість, з якою люди можуть уявити негативні результати, важливість результатів, контрольованість результатів та рівень самооцінки (Carroll et al., 2006).

За умов війни вплив чинників близькості та важливості подій є дуже помітним. Люди змінюють свої особисті прогнози залежно від того, чи очікують вони зворотного зв'язку або інформації щодо прогнозованих результатів. Показано, що мірою наближення до очікуваної події або наближення до отримання зворотного зв'язку або інформації про результати, оптимістичний прогноз зменшується (Shepperd et al., 1996). При цьому втрата оптимізму фіксується лише тоді, коли наслідки події вважають серйозними (Taylor, Shepperd, 1998). Саме тому мірою наближення до якихось конкретних моментів, коли можна очікувати важливих подій, як з позитивними, так і з негативними наслідками, прогнози коригуються в бік зростання негативних очікувань, що підсилює тиск стресорів.

Під час війни шанси контрольованості результатів і наслідків суттєво зменшуються, що знижує оптимістичність очікувань. Певним чином це пояснюється тим, що події, які не перебувають під контролем, сприймають як більш серйозні, що сприяє зменшенню оптимістичних очікувань. Водночас сама по собі впевненість у можливості контролю над ситуацією, навіть якщо вона ілюзорна, має адаптивний ефект і негативно пов'язана з депресією (Kleiman et al., 2017). Результати метааналізу досліджень диспозиційного оптимізму показали, що оптимізм не призводить до жорстких, негнучких моделей подолання, оскільки він пов'язаний з різними стратегіями подолання у відповідь на різні стресори. Більш оптимістичні люди добре можуть протистояти як контрольованим, так і неконтрольованим стресорам, оскільки використовують різні стратегії спротиву. Для контрольованих стресорів застосовують стратегію зосередження на проблемі (через намагання вплинути на сам стресор), для неконтрольованих стресорів — стратегію, зосереджену на емоціях (через намагання впоратися з емоційними наслідками, пов'язаними зі стресором) (Nes, Segerstrom, 2006). Можна припустити, що саме розвиток можливостей контролювати вплив стресорів визначає те, що рівень оптимізму неоднаковий у різних вікових груп. Найнижчий він у 20-річних, потім він зростає між 30 і 40 роками завдяки підсиленню здатності зосереджуватися на проблемі й контролювати емоції, доки не досягає свого піку, і після 55 років починає спадати (Schwaba et al., 2019).

Одним зі способів компенсації негативного впливу відсутності контролю є звернення до інструментів магічного мислення, які використовують у спробі вплинути на результати, яких більше не можуть контролювати за допомоги звичайних засобів (Rothbaum et al., 1982). Ці інструменти, попри їх нетрадиційність, діють на психологічному рівні в умовах високої суб'єктивної невизначеності ситуації. Підвищенню оптимістичних очікувань може сприяти рівень самооцінки, який пов'язаний із самоефективністю. Люди з високою самооцінкою мають сильніше почуття впевненості, яке додає їм суб'єктивної ізоляції від занепокоєння, викликаного потенційно загрозливими ситуаціями (Campbell, Lavallee, 1993).

Зменшення оптимістичних очікувань частково відбиває реакцію на інформацію. Це відбувається насамперед внаслідок отримання нових даних, які підвищують точність прогнозів. Водночас сам поточний настрій є частиною інформації, яку люди використовують для формування та коригування своїх прогнозів (Carroll et al., 2006). Люди змінюють свої очікування, тому що інтерпретують тривогу як важливу інформацію про те, що має відбутися (Gilovich et al., 1993). Отже, коливання між оптимістичними та песимістичними очікуваннями у часі є реакцією на дію різноманітних чинників, у результаті чого обирається якийсь із найбільш правдоподібних на певний момент варіантів розвитку ситуації.

Ще одним важливим психологічним ресурсом протидії стресовим впливам є самоефективність. Концепцію самоефективності використовують у дослідженнях у двох різних значеннях: в сенсі «самоефективності досягнення», коли йдеться про сприятливу оцінку здатності здійснювати певну поведінку (Bandura, 1977), і в сенсі «самоефективності подолання», коли йдеться про здатність запобігати, контролювати або управлятися з потенційними труднощами (Chesney et al., 2006). Самоефективність є багаторівневим та багатогранним конструктом, який впливає на відчуття, оцінки, мотивацію та поведінку в різних ситуаціях. Надалі ми будемо розглядати самоефективність саме в контексті подолання, концентруючи увагу не на конкретних стратегіях, а на узагальненому відчутті того, що людина може розв'язати власні проблеми попри наявні труднощі.

Вивчення самоефективності як предиктора розвитку станів тривожності й депресії, проведене на пацієнтах із вираженими симптомами таких розладів, підтвердило, що збільшення самоефективності було значимим предиктором зменшення симптомів та покращення функціонування (Brown et al., 2014). Дослідження також підтвердили, що самоефективність діє як буфер між стресовими ситуаціями та негативними емоціями. Зокрема, Шенфельд та ін. показали, що вона діє як предиктор щоденного стресу з більш високим ступенем ефекту для позитивного психічного здоров'я (Schönfeld et al., 2016). Те, що люди із загальною високою самоефективністю демонструють знижений вплив стресу на благополуччя, було підтверджено і в лонгітюдних дослідженнях (Burger, Samuel, 2017). Результати досліджень дають підстави припустити, що завдяки тісному зв'язку з поведінкою самоефективність потенційно сприяє активному подоланню труднощів та зменшенню симптомів дистресу і запобігає зростанню тривоги (Fürtjes et al., 2023).

Як показало вивчення гендерної специфіки реагування на стрес, відчуття самоефективності належить до ключових ресурсів протидії стресорам у жінок (Longest, Thoits, 2012). Проведений у цьому дослідженні конфігураційний аналіз показав, що в разі порівнянні ролі різних психологічних ресурсів більшість комбінацій предикторів, що передбачають дистрес, містили стресори (негативні події та/або тривалі напруги) в поєднанні з низьким рівнем самоефективності.

Отже, підвищення самоефективності є одним із джерел покращення психологічних ресурсів, особливо зважаючи на те, що самоефективність є ресурсом, який можна розвивати (Jerusalem, Schwarzer, 1992). Наразі вже існують емпіричні дані щодо визначення рівня стресу, стійкості та самоефективності жінок на початку російської агресії проти України (Piotrowski et al., 2023). Дослідження, проведене у травні 2022 року на вибірці жінок з України, Польщі, Словаччини та Румунії, показало, що українські жінки перебували в найгіршому психічному стані порівняно з рештою вибірки. У них було зафіксовано найвищі рівні стресу і водночас найнижче почуття самоефективності та стійкості.

Ще однією групою ризику є молодь. Її вразливість щодо впливу різних стресорів зафіксована в багатьох дослідженнях. Особливо важливими для нас є свідчення впливу на молодь війни. Зокрема, аналіз показав, що наймолодша група ветеранів війни в Іраку (вік 18–24 років) наражалася на найбільший ризик погіршення психічного здоров'я або посттравматичного стресового розладу порівняно з ветеранами старшого віку (Seal et al., 2007). Дослідження впливу психосоціальних стресових факторів на міську молоду еліту Кабула, яке проводили з одночасним включенням до аналізу суб'єктивних та об'єктивних показників, виявило, що обидва види показників були пов'язані з несприятливими наслідками для психічного здоров'я (Panter-Brick et al., 2008). Дослідження чинників, пов'язаних з ризиком і стійкістю громадян Ізраїлю після війни Ізраїлю та Хезболли у 2006 році, продемонстрували, що молодший вік підвищує ризик посттравматичного стресового розладу серед осіб, які зазнали травми (Brewin et al., 2000). Особливо небезпечно, що вплив війни триває ще довго після її закінчення. Дослідження серед молоді, що постраждала від війни у Сьєрра-Леоне, проведене через 6 років після закінчення конфлікту, підтвердило зв'язок між впливом війни та психологічним стресом, який значною мірою опосередкований щоденними стресорами (Newnham et al., 2015). Аналогічні результати отримано і в дослідженні психологічних розладів серед молодих людей в Іраку після війни зі США (Freh, 2016).

Нарешті, важливим чинником протидії стресорам є емоційна стабільність, яка виявляється через здатність контролювати емоційні реакції у стресових ситуаціях. Емпіричні дослідження показали, що емоційна стабільність позитивно корелює з позитивними емоціями (Rogosch, Cicchetti, 2004) та самооцінкою (McCrae, 1990) і негативно — з негативним афектом, тривогою й депресією (Bienvenu, Stein, 2003). Також підтверджено, що емоційна стабільність є сильним предиктором стійкості до стресів (Friborg et al., 2005).

Отже, в перебігу нашого дослідження було вирішено зосередитися при аналізі індивідуально-психологічних ресурсів на визначенні ролі оптимізму, який

операціоналізується як позитивні очікування щодо майбутнього, та самоефективності, під якою в широкому сенсі розуміють здатність контролювати ситуацію. Зважаючи на роль емоційної складової у сприйнятті негативних ситуацій та протидії стресорам, поняття самоефективності, яке підкреслює когнітивну реакцію, було доповнено емоційним компонентом, для чого як ресурс ми розглядали емоційну стійкість, під якою розумілася здатність контролювати емоційні реакції на несприятливу ситуацію. В такій конфігурації ресурсів добре простежується зв'язок з п'ятифакторною диспозиційною моделлю особистості (Costa, McCrae, 1992), яка схарактеризовує людину на підставі п'яти рис, що проявляються у поведінці людини у широкому спектрі ситуацій. До цієї моделі включено екстраверсію, яка характеризує залученість до зовнішнього світу; прихильність, співпрацю з оточенням; контроль, надійність, саморегуляцію; емоційність (у діапазоні від нейротизму до емоційної стабільності); оригінальність та відкритість новому досвіду (John et al., 2008).

Інструментарій та методи дослідження

Для оцінки ролі психологічних ресурсів у протидії стресорам у дослідженні¹ було створено спеціальний інструментарій. Початково в дослідницькому проєкті планувалося використати шкалу диспозиційного оптимізму (Scheier et al., 1994) та шкалу сприйнятого стресу, в якій реакція людини на стресові події оцінюється з огляду на суб'єктивну оцінку можливостей їх подолання, тобто на її самоефективність (Cohen, Williamson, 1988). Але жодна з них не продемонструвала необхідних показників факторної валідності на етапі пілотного опитування. В перебігу пошукового аналізу, що базувався на спільній ієрархічній кластеризації індикаторів обох методик, було виявлено вісім індикаторів, що об'єднуються в чотири компоненти психологічних ресурсів, які відтворюють такі складові психологічного капіталу, як оптимізм, емоційна стійкість та самоефективність. При цьому запитання, які в шкалі диспозиційного оптимізму виступали лише в ролі наповнювачів, у представлений конфігурації отримали змістовне наповнення, оскільки дали можливість репрезентувати додатково такі психологічні ресурси, як залученість до соціальних комунікацій та діяльній активності. Створена С. Дембіцьким шкала для оцінювання комплексу психологічних ресурсів дістала назву "Complex Psychological Resources — 8" (скорочено — CPR-8).

¹ Опитування проводилося Соціологічною групою «Рейтинг» за програмою, розробленою групою виконавців проєкту. Було охоплено всю Україну (крім окупованих територій Криму та Донбасу, а також територій, де на момент опитування був відсутній український мобільний зв'язок), термін проведення з 6 по 10 жовтня 2023 року. Дизайн опитування: mixed mode із застосуванням Computer Assisted Telephone Interviewing (CATI) для рекрутинга респондентів та Computer Assisted Web Interviewing (CAWI) для відповідей респондентів за основним блоком анкети. Вибірка, що була використана для фінального аналізу, включає 2767 респондентів і репрезентує жителів України у віці від 18 до 69, які користуються смартфоном (орієнтовно — 74% дорослого населення України). Вибірка не включає українців, які зараз не перебувають в Україні. Похибка вибірки з довірчою імовірністю 0,95 та врахуванням дизайнефекту становить $\pm 2,1\%$. Коефіцієнт досяжності респондентів — 9,5%.

Співвідношення компонентів та індикаторів виглядало таким чином. Оптимізм вимірювався за допомоги індикаторів *«у невизначених ситуаціях ви зазвичай вірите, що все буде гаразд»* та *«ви завжди з оптимізмом дивитеся у майбутнє»*. Для вимірювання самоефективності застосовувалися індикатори *«ви впевнені, що зможете розв'язати свої особисті проблеми»* та *«ви відчуваєте, що все відбувається по вашому (відповідно до ваших бажань, планів та поглядів)»*. Емоційну стійкість представляли індикатори *«вас не дуже легко вивести з рівноваги»* та *«вас нелегко засмутити»*. Нарешті, для оцінки важливості соціальних взаємодій використовувався індикатор *«спілкування з друзями приносить вам велике задоволення»*. Ще один індикатор — *«для вас важливо завжди бути зайнятим»* — мав на меті проконтролювати ступінь загальної активності як показник успішності адаптації до впливу стресорів.

Для розгляду зв'язків між шкалою CPR-8 та шкалою дистресу розширеною (SCL-28) було використано множинний лінійний регресійний аналіз. Щоб оцінити внесок різних компонентів комплексу психологічних ресурсів як предикторів дії стресорів було розглянуто їхній зв'язок не лише з індексом дистресу, а й із індексами вираженості окремих стресових станів, які сукупно характеризують дистрес. У дослідженні виокремлено такі стресові стани: ворожість як імпульсивність та агресія; депресія як пригніченість і тужливість; соматизація як тілесний дискомфорт; міжособистісна чутливість як низька самооцінка та вразливість; тривожність як напруженість, страх і погані передчуття; виснаження як занепад фізичних та психічних можливостей; параноїдальні ідеї як підозрілість, недовіра та звинувачування інших. Слід мати на увазі, що тут ідеться саме про індивідуальні особливості переживання стресу різними людьми, а не про діагностовані психічні розлади. Множинні регресійні моделі для оцінювання ролі складових шкали CPR-8 як предикторів були побудовані для кожного зі стресових станів. Як незалежні змінні в усіх моделях застосовано 7 індикаторів шкали CPR-8, крім змінної *«важливість постійно бути зайнятим»*, яка виявилася протектором дистресу і була виключена з подальшого аналізу. Залежною змінною були індекси стресових станів.

Щоб переконатися, що ми маємо справу не з нереалістичним, а з диспозиційним оптимізмом, роль якого як протектора стресових станів доведена, було проведено порівняння середніх значень оцінок ризику різними групами респондентів. Нижча оцінка ризику з боку тих, хто дивиться у майбутнє з оптимізмом, порівняно з оцінкою тих, хто не має оптимістичних сподівань, є індикатором нереалістичного оптимізму, оскільки в нашому дослідженні не застосовувалися прямі запитання щодо оцінки ризику певних подій, ми використали для порівняння середніх дані самооцінки респондентами власної готовності під час тривоги завжди намагатися перебувати в укритті, що є непрямим свідченням оцінки ризику.

Для того, щоб визначити роль оптимізму, самоефективності та емоційної стійкості у протидії стресорам, було застосовано процедуру порівняння. Наявність значимо нижчої оцінки актуальності негативного впливу стресорів у групі з високим рівнем розвиненості кожного з досліджуваних індивідуально-психологічних ресурсів можна трактувати як підтвердження того, що цей ресурс

допомагає протистояти дії стресора. Для підтвердження ефективності індивідуально-психологічних ресурсів використовувалось також порівняння оцінок респондентами того, наскільки різні зовнішні ресурси допомагають їм у протидії негативним впливам стресорів. У групі тих, хто має високий рівень вираженості індивідуально-психологічних ресурсів, можна було очікувати більшого використання зовнішніх ресурсів порівняно з групою тих, в кого внутрішні ресурси розвинені слабо.

Рівень вираженості внутрішніх ресурсів визначався на основі самооцінки респондентами наявності відповідних якостей. До респондентів з вищим рівнем диспозиційного оптимізму відносили тих, хто зазначив, що *«переважно або повністю з оптимізмом дивиться у майбутнє»*¹. Їхню оцінку актуальності негативного впливу тих чи інших стресорів порівнювали з оцінкою рештою опитаних, які або були не впевнені у своїх оптимістичних сподіваннях, або взагалі їх заперечували. Аналогічну процедуру здійснено і щодо оцінки внеску самоефективності та емоційної стійкості. Рівень самоефективності визначався через самооцінку респондентами власної здатності контролювати ситуацію (запитання *«ви впевнені, що зможете вирішити свої особисті проблеми»*), рівень емоційної стійкості — через самооцінку здатності протистояти дії негативних стресорів (твердження *«вас нелегко засмутити»*). Порівняння здійснювалося між респондентами, які віднесли себе до групи тих, хто переважно чи повністю впевнений, що зможе розв'язати свої особисті проблеми, й тих, хто вважав, що їх нелегко засмутити², з тими, хто не фіксував у себе таких характеристик.

Результати дослідження та дискусія

Результати дослідження підтвердили, що існують розбіжності в оцінці актуальності негативного впливу стресорів у групах з вищим та нижчим рівнем розвиненості індивідуально-психологічних ресурсів (табл. 1).

Таблиця 1

Оцінка актуальності впливу негативних стресорів респондентами з вищим та нижчим рівнем оптимізму, самоефективності та емоційної стійкості^a (%)

Актуальні стресори, які справляють на респондентів негативний вплив	Рівень оптимізму		Рівень самоефективності		Рівень емоційної стійкості	
	Нижчий	Вищий	Нижчий	Вищий	Нижчий	Вищий
Безпосередня загроза для власного життя	54,8	55,5	56,6	54,1	54,3	56,9
Безпосередня загроза для життя близьких	73,3	74,6	75,3	73,1	74,4	73,5
Отримання або загострення тимчасових ушкоджень здоров'я: травм, захворювань	46,7	47,8	51,7	43,9**	47,4	47,5

¹ Надалі по тексту представники цієї групи позначаються терміном «оптимісти».

² Надалі по тексту представники цієї групи позначаються терміном «самоефективні».

<i>Актуальні стресори, які справляють на респондентів негативний вплив</i>	<i>Рівень оптимізму</i>		<i>Рівень самоефективності</i>		<i>Рівень емоційної стійкості</i>	
	<i>Нижчий</i>	<i>Вищий</i>	<i>Нижчий</i>	<i>Вищий</i>	<i>Нижчий</i>	<i>Вищий</i>
Отримання або загострення каліцтв чи хронічних захворювань	43	45	49,8	39,6**	43,6	45,5
Проблеми зі здоров'ям близьких	56,1	57,6	62,8	52,3**	57,7	55,8
Перебування в ситуації, коли були важко поранені або загинули люди	29,7	30,7	32,9	28,3**	30,6	29,8
Масова паніка через небез- пеку	49,6	43,5**	50,8	41,6**	46,7	43,9
Проблеми з електрикою, во- дою, опаленням	58,4	57,1	62,3	53,7**	58,8	55,1
Відсутність доступу до не- обхідних ліків або необхід- ної медичної допомоги	23,1	23,9	27,6	20,3**	24,4	22,2
Відсутність доступу до не- обхідних державних послуг	28,7	25,1	31,8	22,1**	26,8	25,7
Вимушена розлука з близь- кими людьми	60,5	60,4	65	56,7**	60,6	60,2
Недостатня підтримка з боку близьких, незважаючи на гостру потребу в ній	19,6	16	22	13,4**	17,1	17,8
Конфлікти з близькими людьми, які були спровоко- вані військовою ситуацією	28,2	23,8*	27,9	23,4**	25	26,4
Конфлікти зі знайомими або колегами, які були спрово- ковані військовою ситуа- цією	30,5	27,4	32,4	25,3**	28,9	27,7
Необхідність бути відпові- дальним за інших та опіку- ватися ними	63,5	69 **	69,1	68,1	67,4	70,7
Дискримінація через належ- ність до певної соціальної групи (релігійної тощо)	16,3	9,7**	15,1	9,7**	12,1	12,3
Напади, образи, цькування в соціальних мережах	9,7	7,3*	9,7	6,9**	8,5	7,6
Значні фінансові або матері- альні втрати	54,7	49,9*	60,5	44,4**	52,4	50,2
Критичне зниження доходів	63,2	58,3*	68,4	53,3**	60,3	59,7
Втрата роботи	36,4	34,4	41,2	30,2**	35,2	35,1

Актуальні стресори, які справляють на респондентів негативний вплив	Рівень оптимізму		Рівень самооефективності		Рівень емоційної стійкості	
	Нижчий	Вищий	Нижчий	Вищий	Нижчий	Вищий
Виконання своїх робочих обов'язків в небезпечних умовах	35,3	35,2	36,1	34,5	34,9	35,8
Виконання своїх робочих обов'язків без можливості нормально відпочити	38,8	36,8	40,1	35,4*	38,2	36,1
Вимушене залишення власної домівки на тривалий час	35,8	32,4	37,2	30,7**	34,6	31,8
Погані умови проживання на новому місці	11,8	10	13,2	8,5**	11	10
Зміна місця проживання на постійних засадах	15,5	12,9	14,3	13,5	13,8	14,1
Пригадування стресового досвіду з минулого та відповідні негативні відчуття	50,2	41**	52,9	37,4**	44,6	44
Необхідність внаслідок складних обставин особисто здійснювати вчинки, яких не схвалюєш	23,8	17,9**	24,1	16,7**	20,7	18,8
Переживання через почуте та побачене в медіа (радіо, телебачення, інтернет)	82,7	79,7	85,3	77,1**	82,7	77,1**

^a Знаком «**» позначені відмінності, статистично значимі на рівні $p = 0,01$. Знаком «*» — відмінності, статистично значимі на рівні $p = 0,05$.

Виявилося, що із 28 стресорів, актуальність яких для себе мали оцінити респонденти, лише щодо 4 не було виявлено статистично значимої різниці між респондентами з різним рівнем самооцінки усіх індивідуально-психологічних ресурсів. Це насамперед стресори, які належать до неконтрольованих загроз — «безпосередня загроза для власного життя» і «безпосередня загроза для життя близьких». Також до цього переліку потрапили стресори, які або впливають на окремі групи («виконання своїх робочих обов'язків в небезпечних умовах»), або характеризують специфічні ситуації («зміна місця проживання на постійних засадах») і не є поширюваними на загал.

Найбільшу здатність протидіяти негативним впливам стресорів забезпечує високий рівень самооефективності, представлений у нашому дослідженні впевненістю в здатності самостійно розв'язувати власні проблеми. Дещо менше впливає на психологічну стійкість щодо негативного впливу стресорів диспозиційний оптимізм. Щодо емоційної стійкості, то вона допомагає лише зменшувати негативні переживання, які виникають внаслідок споживання травматичного медіаконтенту.

Зафіксовано, що високий рівень індивідуально-психологічних ресурсів, підсилює здатність протистояти негативному впливу стресорів через більш ефективне використання зовнішніх ресурсів (табл. 2). Зокрема, вищі рівні оптимізму та самоефективності пов’язані з більшою діяльнісною та комунікативною активністю. Це підтверджується і наявністю зв’язку між показником життєвої сили з індексу життєвих сил та амбіцій і шкалою CPR-8 (коефіцієнт кореляції Пірсона — 0,384, значимий на рівні 0,01). Водночас інколи дія індивідуально-психологічних ресурсів є різноспрямованою. Вищий рівень самоефективності забезпечує спротив дії стресорів без необхідності звернення до релігійних та духовних практик, розглядуваних як предиктор, натомість вищий рівень емоційної стійкості дає можливість плідно використовувати такі практики для підсилення спротиву. Варто відзначити, що вищий рівень усіх індивідуально-психологічних ресурсів сприяє зменшенню потреби у використанні лікарських засобів.

Таблиця 2

Зв’язок оптимізму, самоефективності та емоційної стійкості з використанням зовнішніх ресурсів, які допомагають управлятися з негараздами^а (%)

Зовнішні ресурси, які допомагають респондентам при виникненні психологічних негараздів	Рівень оптимізму		Рівень самоефективності		Рівень емоційної стійкості	
	Нижчий	Вищий	Нижчий	Вищий	Нижчий	Вищий
Робота	43	58,3**	45,3	56,1**	49,1	53,3
Спілкування та взаємодія з людьми у справах поза основною роботою	59,1	73,2**	59,1	69,8**	65	65,2
Дозвілля та відпочинок	59,2	63	55,7	66,1**	60,4	59,3
Лікарські речовини (наприклад, заспокійливі, снодійні, стимулятори)	26,9	20*	29,9	17,5**	27	18,8*
Інші речовини (наприклад, алкоголь, тютюн, енергетичні напої)	13,3	10,1	13,7	11,5	12,8	10,4
Їжа та смаколики	41,4	41,6	42,8	41,8	44,4	39,3
Професійна психологічна допомога	11,3	11,5	12,2	11,8	11,8	12,6
Релігійні або духовні практики	24,9	30,1	32,1	25,4*	19,9	26,6*

^а Знаком “***” позначені відмінності, статистично значимі на рівні $p = 0,01$. Знаком “*” — відмінності, статистично значимі на рівні $p = 0,05$.

Спроба емпірично підтвердити, що досліджуваний індивідуально-психологічний ресурс становить саме диспозиційний оптимізм, виявилася успішною. При порівнянні середніх оцінок ризику групою тих, кого ми віднесли до оптимістів, із середніми таких оцінок за вибіркою загалом не було виявлено

статистично значимої різниці ($P = 1$, спостережуваний розмір ефекту d незначний $= 0,03$), що свідчить про однаковий рівень реалістичності очікувань у оптимістів і решти опитаних. Було підтверджено зв'язок диспозиційного оптимізму з вищим рівнем соціального капіталу (75% оптимістів зазначили, що мають людей, на яких можуть покластися, якщо в житті виникнуть проблеми, які неможливо владнати самостійно, натомість серед решти опитаних таких було лише 61,8%). Виявилось також, що диспозиційний оптимізм насправді менше виражений у молоді віком 18–35 років — частка оптимістів у цій групі нижча, ніж за вибіркою в цілому (55,4% проти 63,1%).

Було підтверджено вплив рівня самоефективності на здатність протистояти негативному впливу стресорів у групах ризику, до яких належали жінки та молодь (табл. 3). З'ясовано, що з підвищенням впевненості жінок щодо спроможності розв'язувати власні проблеми, важливість більшості стресорів для них знижується. Зокрема, зафіксовано статистично значиму різницю між сприйняттям актуальності 21 стресора із 28 між групами жінок з вищим та нижчим рівнем самоефективності.

Суттєвий вплив рівня самоефективності на сприйняття актуальності стресорів спостерігається і серед молоді. Частка тих, хто має підвищений чи високий рівень дистресу серед молоді віком від 18 до 30 років статистично значимо вища, ніж за вибіркою в цілому (36,6% проти 31,2%). Водночас нормальний рівень дистресу серед молоді з вищим рівнем самоефективності мають 68,9%, натомість серед решти таких лише 59,5%.

Таблиця 3

Сприйняття актуальності стресорів залежно від рівня самоефективності в групах жінок та молоді (віком 18–30 років), %^a

Стресори	Рівень самоефективності					
	За вибіркою загалом		Серед молоді (18–30 рр.)		Серед жінок	
	Нижчий N = 1248	Вищий N = 1519	Нижчий N = 365	Вищий N = 502	Нижчий N = 734	Вищий N = 760
Отримання або загострення тимчасових ушкоджень здоров'я: травм або захворювань	51,7	43,9	–	–	49,9	42,9
Отримання або загострення каліцтв чи хронічних захворювань	49,8	39,6	32,7	23,7	47,5	37,6
Проблеми зі здоров'ям Ваших близьких	62,8	52,3	–	–	62,8	54,6
Перебування в ситуації, коли Ви були важко поранені або коли загинули люди	32,9	28,2	–	–	31,5	25,3
Масова паніка через військову небезпеку або інші інциденти	50,8	41,6	–	–	58	49,9

Стресори	Рівень самоефективності					
	За вибіркою загалом		Серед молоді (18–30 рр.)		Серед жінок	
	Нижчий N = 1248	Вищий N = 1519	Нижчий N = 365	Вищий N = 502	Нижчий N = 734	Вищий N = 760
Тимчасові або постійні проблеми з електрикою, водою, опаленням, загальним станом помешкання	62,3	53,7	58,1	48,4	63,9	55,3
Відсутність доступу до необхідних Вам ліків або необхідної медичної допомоги	27,6	20,3	18,9	12	26,2	19,6
Відсутність доступу до необхідних державних послуг — фінансових, соціальних, освітніх тощо	31,8	22,1	27,9	17,7	31,1	22,9
Вимушена розлука з близькими людьми	65	56,7	58,6	49,8	65,9	58,6
Недостатня підтримка з боку близьких, незважаючи на Вашу гостру потребу в ній	22,0	13,4	19,5	10,2	23,4	15,7
Конфлікти з близькими, спровоковані військовою ситуацією або її наслідками	27,9	23,4	28,2	20,5	28,6	24,1*
Конфлікти зі знайомими або колегами, спровоковані військовою ситуацією або її наслідками	32,4	25,3	30,7	20,5	33,5	25
Дискримінація через Вашу належність до певної соціальної групи	15,1	9,7	17,5	9	13,9	8,3
Напади на Вас, образи, цькування в соціальних мережах	9,7	6,9	12,3	7,4*	–	–
Значні фінансові або матеріальні втрати	60,5	44,4	59,5	43,8	58,9	41,8
Критичне для Вас/родини зниження доходів	68,4	53,3	65,5	48,4	68,4	55
Втрата роботи	36,1	30,2	39,2	29,9	39,1	27,4
Виконання своїх робочих обов’язків без можливості нормально відпочити	40,1	35,4*	40,5	31,5	37,7	32,4*
Вимушене залишення власної домівки	37,2	30,7	39,5	30,3	36,8	31,3*

Стресори	Рівень самооефективності					
	За вибіркою загалом		Серед молоді (18–30 рр.)		Серед жінок	
	Нижчий N = 1248	Вищий N = 1519	Нижчий N = 365	Вищий N = 502	Нижчий N = 734	Вищий N = 760
Погані умови проживання на новому місці	13,2	8,5	14	6,2	12,3	7,4
Пригадування стресового досвіду з минулого та відповідні негативні відчуття	52,9	37,4	51,8	41	59,1	42,8
Необхідність внаслідок складних обставин особисто здійснювати вчинки, яких не схвалюєш	24,1	16,7	27,4	17,7	21,5	13,5
Переживання через почуте і побачене в медіа	85,3	77,1	79,7	71,1	–	–

^a До таблиці не включено стресори, щодо яких на загальній вибірці не було зафіксовано впливу рівня самооефективності. В таблиці по кожному стресору наведено лише результати порівнянь, які мають значимі відмінності. Знаком «*» позначені відмінності, статистично значимі на рівні $p = 0,05$, решта відмінностей є значимими на рівні $p = 0,01$

Дослідження емоційної стійкості показало, що рівень цього ресурсу пов'язаний із характером міжособистісних стосунків. Характеризуючи відносини, що складаються з людьми, з якими вони постійно проживають, емоційно стабільні оцінили їхній рівень середнім балом 2,84 за шкалою від 1 до 10, де 1 — зовсім спокійні, 10 — дуже напружені; у решти опитаних середній бал дорівнював 3,08 (рівень значимості відмінностей $p = 0,01$). При порівнянні стану респондентів, яких було віднесено до групи емоційно стійких, і решти опитаних виявилось, що серед них не потребують психологічної підтримки 69,6%, натомість серед тих, у кого рівень емоційної стійкості нижчий, такої підтримки не потребують майже на 10% менше (лише 60%). При цьому у тих, хто має нижчий рівень емоційної стійкості, суб'єктивне відчуття нестачі цієї якості досить виразне. Майже чверть з цієї групи (23,6%) зазначили, що у них є бажання, але нема сил для підтримки хорошого емоційного стану.

Для розуміння складних взаємозв'язків між шкалою CPR-8 та шкалою дистресу розширеною (SCL-28) було використано множинний лінійний регресійний аналіз. Для отриманої моделі коефіцієнт детермінації R^2 дорівнює 0,188, скоригований — 0,188. Всі ознаки — значущі на рівні 0,000. Для цієї моделі статистика Дарбіна–Вотсона дорівнює 1,943, що свідчить про відсутність автокореляцій.

Множинні регресійні моделі для складових шкали CPR-8 дають змогу визначити найсильніші протектори та предиктори в контексті ризику розвитку дистресу. В отриманій моделі 7 змінних є предикторами, а одна змінна — «важливість постійно бути зайнятим» — протектором. Найвагомішими предикторами виявилися впевненість у здатності розв'язувати свої проблеми ($\beta = -0,169$,

$p.val. = ,000$, $part = -0,152$) та здатність завжди з оптимізмом дивитись у майбутнє ($\beta = -0,149$, $p.val. = ,000$, $part = -0,122$), що підтвердило провідну роль у забезпеченні психологічної стійкості таких компонентів психологічного капіталу, як оптимізм та самоєфективність.

Щоб оцінити внесок індивідуально-психологічних ресурсів як предикторів дії стресорів, надалі розглянемо множинні регресійні моделі, побудовані для кожного зі стресових станів. Почнемо з визначення ключових предикторів стану ворожості. При включенні семи індикаторів шкали CPR-8 для отриманої моделі коефіцієнт детермінації R^2 дорівнює 0,067, скоригований — 0,067. Для корекції включення в модель змінних, був застосований зворотний відбір методом Backward, у результаті із загального переліку із семи незалежних змінних на підставі критерію ($p \geq 0,100$) було вилучено дві — «здатність не засмучуватись» ($p = 0,870$) та «відчуття, що все відбувається відповідно до власних планів і бажань» ($p = 0,852$). Для моделі, яка була побудована з вилученням цих двох ознак коефіцієнт детермінації R^2 дорівнював 0,067, скоригований $R^2 = 0,067$. Всі ознаки — значимі на рівні від 0,000 до 0,003. Статистика Дарбіна–Вотсона дорівнює 2,008, що свідчить про відсутність автокореляцій. Аналіз внеску кожної змінної показав, що лише одна з них, яка представляє підшкалу емоційної стійкості, — «здатність не втрачати рівновагу», — справляє помітний вплив на індекс ворожості ($\beta = -0,141$, $p.val. = ,000$, $part = -0,137$).

Регресійний аналіз вагомості впливу психологічних ресурсів на ризик розвитку депресії підтвердив на статистично достовірному рівні роль семи індикаторів шкали CPR-8 як предикторів розвитку депресивного стану. Для отриманої моделі коефіцієнт детермінації R^2 дорівнює 0,198, скоригований — 0,198. Усі ознаки — значимі. Критерій Дарбіна–Вотсона дорівнює 1,902, що свідчить про відсутність автокореляцій. Найвагомішими предикторами виявилися показники підшкали оптимізм шкали CPR-8 — здатність завжди з оптимізмом дивитись у майбутнє ($\beta = -0,226$, $p.val. = ,000$, $part = -0,186$) та віра, що у невизначених ситуаціях все буде гаразд ($\beta = -0,102$, $p.val. = ,000$, $part = -0,087$). Трохи менший, але також помітний внесок у запобігання стану депресії вносять показники підшкали самоєфективності — впевненість у здатності самостійно розв'язувати власні проблеми ($\beta = -0,121$, $p.val. = ,000$, $part = -0,109$) та відчуття того, що все відбувається відповідно до власних бажань та планів ($\beta = -0,104$, $p.val. = ,000$, $part = -0,095$). Вплив решти предикторів значимий, але слабкий.

Множинна лінійна модель регресії для індексу соматизації та індикаторів шкали CPR-8 має невисоку пояснювальну силу, коефіцієнт детермінації R^2 дорівнює 0,080, скоригований — 0,080. У процесі зворотного відбору методом Backward із загального переліку із семи незалежних змінних на підставі критерію ($p \geq 0,100$) було вилучено обидва показники підшкали оптимізму — «віру в те, що в невизначених ситуаціях все буде гаразд» ($p = 0,507$) та «здатність з оптимізмом дивитися у майбутнє» ($p = 0,281$), а також один з показників підшкали емоційної стійкості — «здатність зберігати рівновагу» ($p = 0,235$). Для отриманої після виключення цих показників моделі коефіцієнт детермінації R^2 дорівнює 0,079, скоригований — 0,079. Статистика Дарбіна–Вотсона дорівнює 1,983, що свідчить про відсутність автокореляцій. Найбільший внесок

у якості предикторів розвитку симптомів соматизації робить підшкала само-ефективності — впевненість у здатності розв'язувати свої проблеми ($\beta = -0,207$, $p.val. = ,000$, $part = -0,192$) і відчуття, що все відбувається відповідно до власних бажань та планів ($\beta = -0,074$, $p.val. = ,000$, $part = -0,069$).

Для визначення предикторів розвитку підвищеної міжособистісної чутливості була побудована множинна регресійна модель із сімома предикторами дистресу зі шкали CPR-8 в якості незалежних змінних. Для отриманої моделі коефіцієнт детермінації R^2 дорівнює 0,128, скоригований — 0,128. При застосуванні зворотного відбору методом Backward на підставі критерію ($p \geq 0,100$) із загального переліку було вилучено одну змінну — «віру в те, що в невизначених ситуаціях все буде гаразд» ($p = 0,374$). Після цього коефіцієнт детермінації R^2 дорівнював 0,128, скоригований — 0,128. Критерій Дарбіна–Вотсона дорівнював 1,927, що свідчить про відсутність автокореляцій. Найбільший гальмівний вплив на розвиток міжособистісної чутливості справляють такі показники, як здатність з оптимізмом дивитися у майбутнє ($\beta = -0,147$, $p.val. = ,000$, $part = -0,131$), впевненість у здатності розв'язувати свої проблеми ($\beta = -0,136$, $p.val. = ,000$, $part = -0,123$) та здатність не засмучуватися ($\beta = -0,118$, $p.val. = ,000$, $part = -0,109$).

Для отриманої моделі множинної лінійної регресії впливу психологічних ресурсів на ризик розвитку стану тривожності коефіцієнт детермінації R^2 дорівнює 0,145, скоригований — 0,145. Для корекції включення в модель змінних, був застосований зворотний відбір методом Backward, в результаті із загального переліку із семи незалежних змінних на підставі критерію ($p \geq 0,100$) було вилучено одну змінну — «задоволення від спілкування з друзями» ($p = 0,147$). Для отриманої після виключення цих показників моделі коефіцієнт детермінації R^2 дорівнює 0,145, скоригований — 0,145. Статистика Дарбіна–Вотсона дорівнює 1,961, що свідчить про відсутність автокореляцій. Найбільший внесок в якості предикторів розвитку симптомів тривожності робить підшкала самоефективності — «впевненість у здатності розв'язувати свої проблеми» ($\beta = -0,166$, $p.val. = ,000$, $part = -0,106$) та «відчуття, що все відбувається відповідно до власних бажань та планів» ($\beta = -0,106$, $p.val. = ,000$, $part = -0,098$). Також певний внесок додає здатність завжди з оптимізмом дивитися у майбутнє ($\beta = -0,108$, $p.val. = ,000$, $part = -0,090$).

Множинна лінійна модель регресії для індексу виснаження та індикаторів шкали CPR-8 має помірну пояснювальну силу, коефіцієнт детермінації R^2 дорівнює 0,133, скоригований — 0,132. При застосуванні зворотного відбору методом Backward на підставі критерію ($p \geq 0,100$) із загального переліку було вилучено одну змінну — «віру, що в невизначених ситуаціях все буде гаразд» ($p = 0,264$). Для отриманої після виключення цього показника моделі коефіцієнт детермінації R^2 дорівнює 0,132, скоригований — 0,132. Статистика Дарбіна–Вотсона дорівнює 1,886, що свідчить про відсутність автокореляцій. Найбільший внесок в якості предикторів розвитку симптомів виснаження вносить «здатність завжди з оптимізмом дивитися у майбутнє» ($\beta = -0,165$, $p.val. = ,000$, $part = -0,146$) та «впевненість у здатності розв'язувати свої проблеми» ($\beta = -0,139$, $p.val. = ,000$, $part = -0,125$).

Нарешті, остання модель множинної лінійної регресії характеризує вплив CPR-8 на індекс параноїдальних ідей. Коефіцієнт детермінації R^2 дорівнює 0,080, скоригований — 0,079. У процесі зворотного відбору методом Backward із загального переліку із семи незалежних змінних на підставі критерію ($p \geq 0,100$) було вилучено показник здатності зберігати рівновагу ($p = 0,107$). Для отриманої після виключення цього показника моделі коефіцієнт детермінації R^2 дорівнює 0,079, скоригований — 0,079. Статистика Дарбіна–Вотсона дорівнює 1,968, що свідчить про відсутність автокореляцій. Найбільший внесок в якості предиктора розвитку параноїдальних ідей вносить показник «задоволення від спілкування» ($\beta = -0,122$, $p.val. = ,000$, $part = -0,116$).

Якщо спробувати підсумувати отримані за допомоги побудови низки моделей результати, можна зробити певні висновки щодо специфіки дії індивідуально-психологічних предикторів дистресу на окремі стресові стани, які сукупно й характеризують дистрес. Як і було зафіксовано при побудові загальної моделі зав'язків між шкалою CPR-8 та шкалою дистресу розширеною (SCL-28), провідну роль у забезпеченні психологічної стійкості відіграють такі компоненти психологічного капіталу, як оптимізм та самоефективність. Їхня спільна дія підтримує здатність протистояти розвитку станів депресії, міжособистісної чутливості, тривожності, виснаження. Водночас ці ресурси як предиктори дистресу не є запобіжниками виникнення усіх можливих стресових станів. Зокрема, за нашими даними оптимізм не впливає на розвиток соматичних симптомів. Водночас підшкала емоційної стійкості та показник комунікативної активності виконують не тільки допоміжну роль. Є стресові стани, щодо яких їхня роль як предикторів є більшою порівняно з рештою показників комплексу психологічних ресурсів. Наприклад, емоційна стійкість перешкоджає розвитку стану ворожості, а комунікативна активність справляє гальмівний вплив на розвиток параноїдальних ідей.

Висновки

Підсумовуючи результати проведеного аналізу можна констатувати, що підтверджено роль оптимізму та самоефективності як ключових психологічних ресурсів, що допомагають зберігати стабільність психологічного стану населення в умовах тривалого тиску стресорів воєнної доби.

Оцінюючи оптимізм як чинник психологічної стійкості, ми перш за все намагалися переконатися, що йдеться саме про диспозиційний оптимізм. Відсутність різниці між середніми оцінок ризику за вибіркою в цілому та середніми таких оцінок серед групи оптимістів засвідчила, що немає підстав розглядати досліджуваний нами ефект позитивного сприйняття майбутнього як нереалістичний оптимізм. Певним підтвердженням цього стало і те, що очікування щодо майбутнього не впливало на оцінку респондентами актуальності стресорів. Тобто генералізований оптимізм не є аналогом «рожевих окулярів», проблемами теперішнього бачать і сприймають однаково як ті, хто дивиться в майбутнє з оптимізмом, так і ті, в кого такий погляд на речі відсутній.

Хоча диспозиційний оптимізм вважається характерологічною рисою особистості, він не діє автономно, як суто внутрішня детермінанта. Точніше, його дія впливає на оцінку ресурсів, які підтримують психологічну стійкість ззовні. Насамперед такий ефект спричиняє суб'єктивне переконання оптимістів у тому, що вони в разі необхідності отримають допомогу від оточення, що було підтверджено нашими даними. Водночас це питання потребує подальшого дослідження, оскільки не ясно, наскільки саме диспозиційний оптимізм впливає на психологічну стійкість у ситуаціях депривації матеріальних потреб. Підтверджено, що оптимістів серед тих, хто не потребує допомоги, статистично значимо більше порівняно з групами тих, хто потребує і отримує допомогу, і тих, хто такої допомоги потребує, але її не отримує. Однак не відомо, що зумовлює такий зв'язок. Можна припустити як те, що оптимізм сприяє зниженню суб'єктивної оцінки матеріальних негараздів, так і те, що високий рівень депривованості зменшує рівень оптимізму.

Результати підтвердили, що вища психологічна стійкість пов'язана з такими чинниками, як висока діяльна активність та інтенсивне залучення у соціальні зв'язки. Саме завдяки сукупній дії цих складових забезпечується кращий захист від виникнення психологічних негараздів, що підтверджується й наявністю зв'язку між показником життєвої сили з індексу життєвих сил та амбіцій і шкалою CPR-8. Натомість важливо зауважити, що такий ресурс, як вживання алкоголю, який фактично лише знижує гальмівний контроль, але не діє як предиктор стресових станів (Patock-Peckham et al., 2022), згадують як такий, що допомагає, лише десята частина респондентів, і звернення до нього не пов'язане з різним рівнем розвитку індивідуально-психологічних ресурсів протидії стресу. Слід також відзначити, що не виявлено різниці в оцінках ролі психологічної допомоги у респондентів з різним рівнем розвитку індивідуально-психологічних ресурсів, хоча можна було припустити, що ця оцінка має бути вищою саме у тих, хто має слабкі можливості спротиву стресорам. Очевидно, це пов'язане насамперед з тим, що сама психологічна допомога не надто поширена і її отримує незначна кількість населення.

Можна розглядати впевненість у власній здатності контролювати ситуацію як один з ключових чинників, який ізсередини забезпечує здатність протистояти дії стресорів. Зокрема, вищий рівень самооефективності суттєво покращує самооцінку психологічної стійкості. Серед тих, хто переконаний у тому, що вони можуть самостійно розв'язувати власні проблеми, бажання та сили для забезпечення психологічної стійкості до життєвих проблем мають 60% опитаних, а серед решти таких лише 33,4%. Відповідно, майже 70% представників групи самооефективних зазначили, що не отримують і не потребують психологічної допомоги, натомість серед решти опитаних таких було значно менше — 55,5%.

Провідна роль самооефективності у зменшенні актуальності негативного впливу стресорів добре виявляється і в групах ризику. Картина відмінностей у сприйнятті актуальності стресорів всередині груп ризику майже не відрізняється від тієї, яку зафіксовано за вибіркою загалом. Зокрема значимих відмінностей серед жінок не зафіксовано лише щодо стресора «*напади на Вас, образи, цькування в соціальних мережах*», що, мабуть, пов'язано зі специфікою актив-

ності жінок у мережах, а також щодо стресору «*переживання через почуте і побачене в медіа*», реакція на який, імовірно, більшою мірою визначається іншим ресурсом — емоційною стійкістю. На тлі такої зниженої чутливості щодо дії більшості стресорів фіксується значно нижчий рівень психологічного дистресу серед жінок з вищим рівнем самоефективності. В цій групі нормальний рівень дистресу мають три чверті жінок, натомість серед решти таких лише половина.

Результати нашого дослідження також підтвердили більшу вразливість молодих респондентів щодо дії стресорів. Водночас і серед молоді спостерігаємо суттєвий вплив рівня самоефективності на сприйняття актуальності стресорів. Значимих відмінностей не зафіксовано лише щодо проблем із здоров'ям («*отримання або загострення тимчасових ушкоджень здоров'я: травм або захворювань*» та «*проблеми зі здоров'ям Ваших близьких*») та стосовно стресорів, пов'язаних з безпосередньою гострою небезпекою («*перебування в ситуації, коли були важко поранені або загинули люди*» та «*масова паніка через військову небезпеку або інші інциденти*»). Щодо решти стресорів вищий рівень самоефективності пов'язаний зі значимим зниженням актуальності стресорів, що загалом дає змогу посилити стресостійкість.

Дані нашого дослідження також підтвердили, що емоційна стійкість діє як предиктор насамперед там, де йдеться про стресори, які провокують сильні негативні переживання. Вищий рівень емоційної стійкості пов'язаний, як і вищий рівень диспозиційного оптимізму, з більшою діяльнісною активністю та кращим кліматом міжособистісних стосунків. Про ефект впливу емоційної стійкості свідчить і те, що її вищий рівень допомагає краще справлятися з впливом стресорів не вдаючись до вживання ліків.

Водночас вищий рівень цього компоненту значимо знижує актуальність стресорів, пов'язаних з панікою, конфліктами та переживанням через почуте і побачене в медіа. Результати досліджень показують, що можна покращувати емоційне регулювання і що ці покращення корелюють із покращенням психічного стану (Moltrecht et al., 2021). Хоча сам процес регулювання не входить до кола досліджуваних нами питань, варто зауважити, що використання стратегій регулювання емоцій значною мірою пов'язане із симптомами депресії та тривоги, при цьому стратегії адаптивного регулювання (зокрема когнітивна переоцінка, розв'язання проблем тощо) зменшують кількість симптомів депресії та тривоги, тоді як неадаптивні стратегії регуляції емоцій (наприклад, придушення) навпаки підсилюють прояви депресії та тривожності (Kraft et al., 2023).

Таким чином, наше дослідження підтвердило важливий внесок індивідуально-психологічних ресурсів у підтримку нормального психологічного стану населення в умовах війни. Створений інструментарій для оцінювання ролі психологічних ресурсів у протидії стресорам дав можливість визначити найважливіші предиктори дистресу і показати їхню дію як для населення загалом, так і стосовно таких уразливих груп, як жінки та молодь. Можна констатувати, що наразі комплекс предикторів, до якого входять диспозиційний оптимізм, самоефективність та емоційна стійкість, забезпечує здатність більшості населення протистояти негативному впливу стресорів і підтримувати нормальну життєдіяльність в екстремальних умовах війни.

Джерела / References

- Ashkanasy, N.M., Humphrey, R.H. (2011). Current emotion research in organizational behavior. *Emotion Review*, 3(2), 214-224.
- Aspinwall, L.G., Taylor, S.E. (1992). Modeling cognitive adaptation: A longitudinal investigation of the impact of individual differences and coping on college adjustment and performance. *Journal of Personality and Social Psychology*, 63(6), 989-1003. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.63.6.989>
- Bandura, A. (1977). Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological Review*, 84(2), 191-215. <https://doi.org/10.1037/0033-295X.84.2.191>
- Bienvenu, O.J., Stein, M.B. (2003). Personality and Anxiety Disorders: A Review. *Journal of Personality Disorders*, 17(2), 139-151. <https://doi.org/10.1521/pedi.17.2.139.23991>
- Brewin, C.R., Andrews, B., Valentine, J.D. (2000). Meta-analysis of risk factors for posttraumatic stress disorder in trauma-exposed adults. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 68(5), 748-766.
- Brown, L.A., Wiley, J.F., Wolitzky-Taylor, K., Roy-Byrne, P., Sherbourne, C., Stein, M.B., Sullivan, G., Rose, R.D., Bystritsky, A., Craske, M.G. (2014). Changes in self-efficacy and outcome expectancy as predictors of anxiety outcomes from the calm study. *Depress and Anxiety*, 31(8), 678-689. <https://doi.org/10.1002/da.22256>
- Burger, K., Samuel, R. (2017). The role of perceived stress and self-efficacy in young people's life satisfaction: a longitudinal study. *Journal of Youth and Adolescence*, 46(1), 78-90. <https://doi.org/10.1007/s10964-016-0608-x>
- Campbell, J.D., Lavalley, L.F. (1993). Who am I? The role of self-concept confusion in understanding the behavior of people with low self-esteem. In: R.F. Baumeister (Ed.), *Self-esteem: The Puzzle of Low Self-Regard* (pp. 3-20). Plenum Press. https://doi.org/10.1007/978-1-4684-8956-9_1
- Carroll, P., Sweeny, K., Shepperd, J.A. (2006). Forsaking Optimism. *Review of General Psychology*, 10(1), 56-73. <https://doi.org/10.1037/1089-2680.10.1.56>
- Chesney, M.A., Neilands, T.B., Chambers, D.B., Taylor, J.M., Folkman, S.A. (2006). A validity and reliability study of the coping self-efficacy scale. *British Journal of Health Psychology*, 11(3), 421-437. <https://doi.org/10.1348/135910705X53155>
- Conway, V.J., Terry, D.J. (1992). Appraised controllability as a moderator of the effectiveness of different coping strategies: A test of the goodness of fit hypothesis. *Australian Journal of Psychology*, 44(1), 1-7. <https://doi.org/10.1080/00049539208260155>
- Farhood, L.F., Noureddine, S.N. (2003). PTSD, depression, and health status in Lebanese civilians exposed to a church explosion. *International Journal of Psychiatry in Medicine*, 33, 39-53.
- Fredrickson, B.L. (2001). The role of positive emotions in positive psychology: The broaden-and-build theory of positive emotions. *American Psychologist*, 56(3), 218-226. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.56.3.218>
- Freh, F. M. (2016). PTSD, depression, and anxiety among young people in Iraq one decade after the american invasion. *Traumatology*, 22(1), 56-62. <https://doi.org/10.1037/trm0000062>
- Friborg, O., Barlaug, D., Martinussen, M., Rosenvinge, J.H., Hjemdal, O. (2005). Resilience in relation to personality and intelligence. *International Journal of Methods in Psychiatric Research*, 14(1), 29-42. <https://doi.org/10.1002/mpr.15>
- Fürtjes, S., Voss, C., Rückert, F., Peschel, S.K.V., Kische, H., Ollmann, T.M., Berwanger, J., Beesdo-Baum, K. (2023). Self-efficacy, stress, and symptoms of depression and anxiety in adolescents: An epidemiological cohort study with ecological momentary assessment. *Journal of Mood & Anxiety Disorders*, 4, 100039. <https://doi.org/10.1016/j.xjmad.2023.100039>
- Gallagher, M.W., Lopez, S.J. (2009). Positive expectancies and mental health: identifying the unique contributions of hope and optimism. *Journal of Positive Psychology*, 4(6), 548-556. <https://doi.org/10.1080/17439760903157166>
- Gilovich, T., Kerr, M., Medvec, V.H. (1993). Effect of temporal perspective on subjective confidence. *Journal of Personality and Social Psychology*, 64, 552-560. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.64.4.552>

- Hobfoll, S.E. (2002). Social and psychological resources and adaptation. *Review of General Psychology*, 6(4), 307-324. <https://doi.org/10.1037/1089-2680.6.4.307>
- Jerusalem, M., Schwarzer, R. (1992). Self-efficacy as a resource factor in stress appraisal processes. In: R. Schwarzer (Ed.), *Self-efficacy: Thought control of action* (pp. 195-213). Hemisphere Publishing Corp.
- John, O.P., Naumann, L.P., Soto, C.J. (2008). Paradigm shift to the integrative Big Five trait taxonomy: History, measurement, and conceptual issues. In: O.P. John, R.W. Robins, L.A. Pervin (Eds.), *Handbook of Personality: Theory and research* (3rd ed., pp. 114-158). New York: The Guilford Press.
- Kleiman, E.M., Chiara, A.M., Liu, R.T., Jager-Hyman, S.G., Choi, J.Y., Alloy, L.B. (2017). Optimism and well-being: a prospective multi-method and multi-dimensional examination of optimism as a resilience factor following the occurrence of stressful life events. *Cognition and Emotion*, 31(2), 269-283. <https://doi.org/10.1080/02699931.2015.1108284>
- Kraft, L., Ebner, C., Leo, K., Lindenberg, K. (2023). Emotion regulation strategies and symptoms of depression, anxiety, aggression, and addiction in children and adolescents: A meta-analysis and systematic review. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 30(4), 485-502. <https://doi.org/10.1037/cps0000156>
- Longest, K., Thoits, P.A. (2012). Gender, the stress process, and health: A configurational approach. *Society and Mental Health*, 2(3), 187-206. <https://doi.org/10.1177/21568693124511>
- Luthans, F., Youssef, C.M., Avolio, B.J. (2007). *Psychological Capital: Developing the Human Competitive Edge*. New York: Oxford University Press.
- Luthans, F., Youssef-Morgan, C.M., Avolio, B. (2015). *Psychological Capital and Beyond*. New York: Oxford Univ. Press
- Luthans, F., Youssef-Morgan, C.M. (2017). Psychological capital: An evidence-based positive approach. *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, 4, 339-366. <https://doi.org/10.1146/annurev-orgpsych-032516-113324>
- Nes, L.S., Segerstrom, S.C. (2006). Dispositional Optimism and Coping: A Meta-Analytic Review. *Personality and Social Psychology Review*, 10(3), 235-251. https://doi.org/10.1207/s15327957pspr1003_3
- Moltrecht, B., Deighton, J., Patalay, P., Edbrooke-Childs, J. (2021). Effectiveness of current psychological interventions to improve emotion regulation in youth: A meta-analysis. *European Child & Adolescent Psychiatry*, 30(6), 829-848. <https://doi.org/10.1007/s00787-020-01498-4>
- Newnham, E.A., Pearson, R.M., Stein, A., Betancourt, T.S. (2015). Youth mental health after civil war: the importance of daily stressors. *The British Journal of Psychiatry*, 206(2), 116-121. <https://doi.org/10.1192/bjp.bp.114.146324>
- Oriol, X., Miranda, R., Bazán, C., Benavente, E. (2020). Distinct routes to understand the relationship between dispositional optimism and life satisfaction: Self-control and grit, positive affect, gratitude, and meaning in life. *Frontiers in Psychology*, 11, 907. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.00907>
- Panther-Brick, C., Eggerman, M., Mojadidi, A., McDade, T.W. (2008). Social stressors, mental health, and physiological stress in an urban elite of young Afghans in Kabul. *American Journal of Human Biology*, 20(6), 627-641. <https://doi.org/10.1002/ajhb.20797>
- Patock-Peckham, J.A., Corbin, W.R., Smyth, H., Canning, J.R., Ruof, A., Williams, J. (2022). Effects of stress, alcohol prime dose, and sex on ad libitum drinking. *Psychology of Addictive Behaviors*, 36(7), 871-884. <https://doi.org/10.1037/adb0000801>
- Pearlin, L.I., Menaghan, E.G., Lieberman, M.A., Mullan, J.T. (1981). The stress process. *Journal of Health and Social Behavior*, 22, 337-356. <https://doi.org/10.2307/2136676>
- Piotrowski, A., Boe, O., Sygit-Kowalkowska, E., Petrovska, I., Predoiu, A., Predoiu, R., Görner, K., Rawat, S., Makarowski, R. (2023). Women during the war - stress, resilience and self-efficacy during the Russian-Ukrainian war (May 2022) among women from Ukraine, Poland, Slovakia and Romania. *European Psychiatry*, 66(S1), S649-S649. <https://doi.org/10.1192/j.eurpsy.2023.1350>
- Rothbaum, F., Weisz, J.R., Snyder, S.S. (1982). Changing the world and changing the self: A two-process model of perceived control. *Journal of Personality and Social Psychology*, 42, 5-37. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.42.1.5>

Scheier, M.F., Carver, C.S., Bridges, M.W. (2001). Optimism, pessimism, and psychological well-being. In: E.C. Chang (Ed.), *Optimism & Pessimism: Implications for Theory, Research, and Practice* (pp. 189-216). American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/10385-000>

Schönfeld, P., Brailovskaia, J., Bieda, A., Zhang, X.C., Margraf, J. (2016). The effects of daily stress on positive and negative mental health: Mediation through self-efficacy. *International Journal of Clinical and Health Psychology*, 16(1), 1-10. <https://doi.org/10.1016/j.ijchp.2015.08.005>

Seal, K.H., Bertenthal, D., Miner, C.R., Sen, S., Marmar, C. (2007). Bringing the war back home: mental health disorders among 103,788 US veterans returning from Iraq and Afghanistan seen at Department of Veterans Affairs facilities. *Archives of Internal Medicine*, 167(5), 476-482. <https://doi.org/10.1001/archinte.167.5.476>

Shepperd, J.A., Ouellette, J.A., Fernandez, J.K. (1996). Abandoning unrealistic optimism: Performance estimates and the temporal proximity of self-relevant feedback. *Journal of Personality and Social Psychology*, 70(4), 844-855. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.70.4.844>

Stepanenko, V., Zlobina, O., Golovakha, Ye., Dembitskiy, S., Naidionova, L. (2023). War-induced stress and resources of socio-psychological resilience: A review of theoretical conceptualizations. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 4, 66-82. [= Степаненко, В., Злобіна, О., Головаха, Є., Дембіцький, С., Найдьонова, Л. (2023). Стрес, спричинений війною, та ресурси соціально-психологічної стійкості: огляд теоретичних концептуалізацій. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 66–82.] <https://doi.org/10.15407/sociology2023.04.66>

Taylor, K.M., Shepperd, J.A. (1998). Bracing for the worst: Severity, testing and feedback as moderators of the optimistic bias. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 24, 915-926. <https://doi.org/10.1177/0146167298249001>

Tkalych, M., Skrypchenko, T., Krotevych, E. (2023). Dynamics of psycho-emotional states of the population. *Rating Lab* (06.12.2023). https://ratinglab.org/en/research/Dinamika_psihoemocijnih_staniv_naselennya

Отримано / Received 20.09.2024

ОЛЕНА ЗЛОБІНА

Ресурси психологічної стійкості у протидії стресорам війни

Численні соціологічні дослідження фіксують від початку повномасштабного вторгнення в цілому стабільний психоемоційний стан населення попри постійний негативний тиск екзистенційних загроз. Однак дотепер відсутні репрезентативні кількісні дослідження, які б дали змогу визначити, які психологічні ресурси забезпечують стабільність психологічного стану населення в умовах тривалого перебування під негативним впливом стресорів воєнної доби. Пошуку відповіді на це питання присвячена ця стаття.

Аналіз теоретичного доробку, присвяченого дослідженню психологічних ресурсів протидії стресорам, засвідчив різноманітність можливих рішень щодо залучення до аналізу тих або інших ресурсів. Було прийнято рішення орієнтуватися на ті ресурси, роль яких вважають ключовою незалежно від того, на яких теоретичних позиціях стоять дослідники. Відповідно ми зосередилися на визначенні ролі оптимізму, який операціоналізується як позитивні очікування щодо майбутнього; самоефективності, під якою в широкому сенсі розуміють здатність контролювати ситуацію; та емоційної стійкості, під якою розуміють здатність контролювати емоційні реакції на несприятливу ситуацію. Для оцінки ролі психологічних ресурсів у протидії стресорам в дослідженні було створено спеціальний інструментарій: шкалу для оцінювання комплексу психологічних ресурсів — “Complex Psychological Resources — 8”. Для розгляду зв'язків між шкалою CPR-8 і шкалою дистресу розширеною (SCL-28) було використано множинний лінійний регресійний аналіз. Множинні регресійні моделі для оцінювання ролі складових шкали CPR-8 як предикторів були побудовані для кожного зі стресових станів. Для того, щоб визначити роль оптимізму, самоефективності та емоційної стійкості у протидії стресорам, було застосовано процедуру порівняння. Визначення респондентами стресорів,

які справляють на них негативний вплив, та ресурсів, які їм допомагають протистояти такому впливу, порівнювалось у групах з різним рівнем вираженості кожного з досліджуваних індивідуально-психологічних ресурсів. Було підтверджено: 1 — роль оптимізму та самоефективності як ключових психологічних ресурсів, що допомагають зберігати стабільність психологічного стану населення в умовах тривалого тиску стресорів воєнної доби; 2 — зв'язок психологічної стійкості з високою діяльнісною активністю та інтенсивним залученням у соціальні зв'язки; 3 — провідну роль самоефективності у зменшенні актуальності негативного впливу стресорів у групах ризику (жінки та молодь); 4 — важливість емоційної стійкості як предиктора стресорів, пов'язаних із панікою, конфліктами та переживанням через почуте й побачене в медіа.

Ключові слова: війна, психологічна стійкість, стресори, психологічні ресурси, диспозиційний оптимізм, самоефективність, емоційна стійкість

OLENA ZLOBINA

Resources of psychological resilience in combating the stressors of war

Numerous sociological studies have recorded a generally stable psycho-emotional state of the population since the beginning of a full-scale invasion, despite the constant negative pressure of existential threats. However, there are still no representative quantitative studies that would allow us to determine which psychological resources ensure the stability of the psychological state of the population in conditions of prolonged exposure to the negative influence of wartime stressors. This article is devoted to finding an answer to this question. An analysis of existing theoretical works devoted to the study of psychological resources for coping with stressors has shown a significant variety of possible solutions regarding the involvement of certain resources in the analysis. It was decided to focus on those resources whose role is considered key, regardless of the theoretical positions of the researchers. Accordingly, we focused on determining the role of optimism, which is operationalized as positive expectations about the future, self-efficacy, which is understood in a broad sense as the ability to control the situation, and emotional stability, which is understood as the ability to control emotional reactions to an unfavorable situation. To assess the role of psychological resources in coping with stressors, a special tool was created in the study: the Complex Psychological Resources Assessment Scale - «Complex Psychological Resources - 8». Multiple linear regression analysis was used to study the relationship between the CPR-8 scale and the expanded distress scale (SCL-28). Multiple regression models for each of the stress states were built to assess the role of the CPR-8 scale components as predictors. A comparison procedure was used to determine the role of optimism, self-efficacy and emotional stability in coping with stressors. The respondents' identification of stressors that have a negative impact on them and the resources that help them resist such impact were compared in groups with different levels of expression of each of the studied individual psychological resources. The analysis confirmed: 1 - the role of optimism and self-efficacy as key psychological resources that help maintain the stability of the psychological state of the population under the long-term pressure of wartime stressors; 2 - the relationship between psychological stability and high activity and intensive involvement in social relations; 3 - the leading role of self-efficacy in reducing the relevance of the negative impact of stressors in risk groups (women and youth); 4 - the importance of emotional stability as a predictor of stressors associated with panic, conflicts and suffering due to what they heard and saw in the media.

Keywords: war, psychological resilience, stressors, psychological resources, dispositional optimism, self-efficacy, emotional resilience

НАЗАР ЛІСОВИЙ,

магістр соціології, (кафедра соціології), НаУКМА (04655, Київ, вул. Волоська, 8/5, корп. 4)

NAZAR LISOVYI,

MA (Sociology), (кафедра соціології), NaUKMA (8/5, Volosska St., Building 4, Kyiv, 04655)

nazar.lisovyi@ukma.edu.ua

<https://orcid/0009-0001-1500-4077>

Використання технік шкалювання та багатовимірного аналізу для оцінки тиску соціокультурних норм маскулінності на психосоціальний добробут студентів чоловічої статі (на прикладі вибірки з НаУКМА)

Вимірювання соціокультурних конструктів та їхніх зв'язків із психічним здоров'ям

Розроблення інструментів для ефективного вимірювання різних аспектів реальності є принциповим елементом сучасної науки (Tal, 2020). Вимірювання абстрактних конструктів, як-от норми та цінності, ставить перед соціальними науковцями свої специфічні вимоги, і такі комплексні соціальні явища потребують нюансованого підходу для ґрунтовного емпіричного вивчення їх та пояснення їхнього впливу на поведінку. Ефективне вимірювання забезпечує валідність дослідницьких висновків на підставі точної операціоналізації теоретичних концептів, яка вможливорює їх емпіричну перевірку, реплікацію та подальше покращення в майбутніх дослідженнях.

Важливість ефективного вимірювання виходить за межі наукових ландшафтів — воно має практичне значення для розроблення політик, освітніх програм та інтервенцій. Зокрема, фіксування соціокультурних впливів може надати обґрунтоване розуміння того, як культурні норми й суспільні цінності впливають на поведінкові моделі та, як наслідок, психологічний апарат індивідів. Однак «більшість тих, хто претендує на виробництво академічного знання, хронічно страждає від різного роду ідеологічних недуг, що позначаються як на сприйнятті повсякденності, так і на їхній історичній пам'яті» (Дембіцький,

Цитування: Лісовий, Н. (2024). Використання технік шкалювання та багатовимірного аналізу для оцінки тиску соціокультурних норм маскулінності на психосоціальний добробут студентів чоловічої статі (на прикладі вибірки з НаУКМА). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 135–164, <https://doi.org/10.15407/sociology2024.04.135>.

2019: с. 16). Загалом ретельний підхід до вимірювання в соціальних науках є необхідним для виявлення інституційних, соціокультурних та групових проблем, оцінки продуктивності тих чи інших інтервенцій та спрямування зусиль на підвищення якості життя в суспільстві.

Вплив соціальних норм на поведінкові моделі молодих чоловіків

Норми є соціальними за своєю суттю. У суспільстві соціальні норми відіграють критичну роль у стримуванні егоїстичної імпульсивності індивідів. Вони виконують функцію категоризованих за життєвими сферами настанов, що заохочують поведінку, корисну для колективного добробуту. З одного боку, люди «за природою» послідовно егоїстично прагнуть виключно власного добробуту, і турбота про інших є суто інструментальною (Sober, Wilson, 1999). Утім, з іншого боку, індивіди також можуть культивувати турботу про добробут інших як самоціль — альтруїстичний імпульс, вкорінений у генах і підкріплений розвитком соціальних норм, що сприяє актам доброти й самопожертви заради інтересів своєї спільноти (Wilson, 2012). Витримуючи цей баланс між егоїстичним та кооперативним модусами, плюралістична теорія мотивації передбачає, що на поведінку людини впливає поєднання зазначених вище типів мотивацій, й тим самим забезпечує ширший апарат для розуміння комплексності людських мотивацій і поведінкових патернів (Sober, Wilson, 1999). Соціальні ж норми в цій системі, своєю чергою, модулюють поведінку через принцип дотримання суспільних очікувань.

У площині взаємозв'язків між соціокультурною нормативністю і добробутом дослідники подекуди зазначають, що в соціокультурному ландшафті сучасних суспільств норми формують поведінкові моделі молодих чоловіків, часто сприяючи апатичному стану щодо своєї відповідальності в суспільстві, дисоційованості та нерішучості (Dench, 2018). Цей вплив відбувається через те, як індивіди засвоюють уявлення про взаємовідносини, що призводить до соціальних домовленостей, які впорядковують їх у мережеву сітку прав, обов'язків та правил (Gilbert, 2013). Надалі такі норми можуть ставати настільки вкоріненими, що їх рідко піддають сумніву, звідки й проростають поведінкові патерни, відтворювані вже автоматично. Тобто конкретне формулювання соціонормативних очікувань і того, як вони відтворюються, може призводити або до зрілого суспільного функціонування, або, навпаки, до егоїстичної імпульсивності.

Маскулінність як соціальний конструкт виробляється теж спільно та функціонує одночасно як агентський витвір та як інституційна реальність (Searle, 1995). Маскулінність як набір особистісних рис має певний функціонал в певному соціокультурному середовищі та, зокрема, в ґендерних взаємовідносинах. Цей набір відтворюється з покоління в покоління, впливаючи на вибори, ціннісний апарат та психосоціальну динаміку. Важливий момент полягає в тому, що визначення маскулінності та фемінності надалі формують фізичну реальність, диктуючи стосунки між статями; а інституційні факти щодо моральних цінностей та поведінкових моделей мають глибокий вплив на соціальне життя як чоловіків, так і жінок.

Культурні уявлення, що їх поділяють у межах соціокультурної групи, можуть мати вплив на здоров'я та добробут її членів. Комплексне розуміння того, які є соціонормативні очікування щодо молодих чоловіків та як саме вони функціують, може продемонструвати потенційні впливи на їхній психологічний добробут. Саме на це спрямовано основні дослідницькі зусилля цієї роботи. До цього питання підходили антропологічно крізь кроскультурні лінзи, досліджуючи, який розподіл прав та обов'язків (і чому) панував чи досі панує між статями в неіндустріальних суспільствах (Wood, Eagly, 2002; Brown, 2016), та психоаналітично, формуючи психосоціальну категоризацію, за якою можна було б простежити формування (не)зрілих патернів поведінки (Jung, 1969; Pearson, Marr, 2002). Зрілість трактуватиметься тут як інтеграція особистісних рис, що охоплюють здатність індивіда забезпечувати ментальну структуру та стабільність, демонструвати рішучість та дисципліну, вміти культивувати соціальне порозуміння та значущі соціальні взаємовідносини (Moore, Gillette, 1990). Така психологічна збалансованість надає індивідам інструменти для дієвої соціальної динаміки, сприяє особистому добробуту та суспільній згуртованості та зростанню.

Попри достатню кількість досліджень щодо формування чоловічої ідентичності суспільними очікуваннями, розуміння того, як ці норми можуть бути засвоєні, перекладені та виражені, залишається недостатнім. Один із способів, який фігуруватиме в дослідженні — це колективні агреговані репрезентації, тобто угруповані психічні типи, які впливають на індивідів упродовж їхнього зрілання, процесу індивідуалізації (Pearson, 1991) та надалі — на уявлення на індивідуальному рівні та продовжують відтворюватися в конкретних типах поведінки.

Маскулінність: категорії, підходи, невизначеність

Маскулінність не є наперед визначеною природною людською характеристикою. Нинішня дискусія сходиться на тому, що це соціально, а надалі — культурно сконструйований образ чоловіка. Так, наприклад, наявні праці ідентифікують п'ять найпоширеніших суб'єктивних норм маскулінності у США як емоційну стійкість, турботу про сім'ю, уникнення жіночності, добропорядність та працю (Wong et al., 2020), натомість у Китаї це — відповідальність, чесність, заклопотаність, турботливість та сміливість (Song, Liang, 2019).

З точки зору соціального конструктивізму, «чоловічий гендер практикується в соціальних взаємодіях і позначається певними переконаннями та поведінкою» (Moynihan, 1998: р. 1072). Ми ж будемо підходити до маскулінності більш конкретно, як до набору поведінкових патернів, цінностей та практик, які приписують чоловікам у конкретному соціально-організаційному контексті та протиставляють фемінності. Операціоналізацію поняття синтезовано з антропологічного крос-культурного підходу до формування набору гендерованих особливостей статей.

Бінарність відносин, протиставлення фемінності маскулінності слугуватиме ключовим моментом у подальшому розгляді. Маскулінності не існує без фемінності, як і навпаки, що має під собою очевидне біологічно-еволюційне під-

грунтя. Звичайно, така бінарність є звууженням соціальної реальності та існує перелік інших гендерних ідентичностей. Утім, для нашого розгляду постмодерністський дискурс не є дієвим: уявлення про нашарування фрагментованих реальностей, значень і підходів нівелюють очевидні відмінності й комплексність сучасного збою у відносинах статей, ба більше — такий мультифасетний підхід до соціальної реальності узасаднює безвідповідальність за наслідки та небажання обрати чіткий курс у формуванні взаємовідносин, що є неприпустимим для злагодженого функціонування суспільства.

Важливо згадати тут напрацювання Р. Конел та її впливової, в контексті дискусії, концепції гегемонної та компліцитної маскулінностей. Головними нововведеннями в підході до розгляду маскулінності були два аспекти — множинність та ієрархія. Щодо множинності Конел зазначає, що «гегемонна маскулінність завжди конструюється у відношенні щодо різних підпорядкованих маскулінностей, а також у відношенні щодо жінки» (Connell, 1987: р. 183), що створює домінантний та різні рівні підпорядкованих типів поведінки чоловіків у конкретному суспільстві. Водночас на ієрархію впливають «культурна згода, викривлена центральність, інституціалізація та маргіналізація або делегітимація альтернатив» (Connell, Messerschmidt, 2005: р. 846).

Однак підхід Конел має важливі прогалини, які висвітлюються у її вартій уваги статті, де соціологиня через вісімнадцять років від публікації “Gender and Power” переглядає концепт та відповідає на критику. Конел зазначає, що наразі «концепт підкресленої фемінності сфокусований на підпорядкуванні патріархату, і це все ще дуже актуально в сучасній масовій культурі» (Connell, Messerschmidt, 2005: р. 848). У тому ж пасажі Конел згадує, що «жінки відіграють центральну роль у багатьох процесах конструювання маскулінності — як матері, як однокласниці, як подруги, сексуальні партнерки та дружини, як працівниці у гендерному розподілі праці тощо» (Connell, Messerschmidt, 2005: р. 848), і не розкриває, чому та як жінки допустили такий «розподіл сил». Ця конкретна теза має значущу антропологічну вагу та позитивістські джерела щодо того, чому саме відносини статей на Заході розподілилися поміж більш-менш конкретних чоловічих та жіночих характеристик та ролей. Однак часто в сучасному феміністичному дискурсі нівелюється історія розвитку цих стосунків чи взагалі переписується наративом «жінки пригноблювалися чоловіками завжди, ще в печерах, підмітаючи навколо багаття». Надягаючи гендерні лінзи при перегляді історії, феміністки другої та подальших хвиль схилилися до викривленого трактування балансу статей, пояснюючи минулі періоди через контекст XX та XXI століть.

Окремою цікавою частиною в роздумах Конел є пасаж про те, що ідеалізований чоловічий образ «часто передбачає створення моделей маскулінності, які є специфічними фантазійними фігурами» (Connell, 1987: р. 184), а не такими, яким більшість чоловіків у суспільстві відповідають насправді. Ми можемо порівняти фантазійний образ «ідеального чоловіка» у 1950-х, 1980-х та зараз і побачимо, як він поступово втрачає такі риси, як сила, рішучість, наполегливість, конкурентність та роль годувальника, а набуває м’якості, хлопчачості та манірності. Цьому сприяють швидкі соціальні та економічні зміни в суспільстві, а

також політизація деяких сфер, що веде до деактуалізації традиційних чоловічих ролей, і далі — призводить до нестабільності ґендерних норм і «кризи маскулінності» (Lemon, 1992).

З іншого боку, Керол Харінгтон, зробивши аналіз академічного та медійного просторів, зазначає, що за 1990–2015 роки згадування «токсичної маскулінності» відбувалося менше ніж двадцять разів на рік, і до 2014 року більшість становили академічні тексти, тоді як після 2017-го кількість згадувань дійшла до тисяч, більшість з яких неакадемічні (Harrington, 2021). Авторство терміна сягає 1980-х, періоду міфопоетичного чоловічого руху та належить його представнику — Шепарду Блісу. Оригінальне значення зосереджувало фокус на проблемних агресивних чоловіках, і як причину агресивності припускали відсутність у дитинстві коректного зрілого й конструктивного авторитету, образу маскулінності — батька. Така динаміка синхронізувалася з тодішніми «ґендерними наслідками деіндустріалізації, під час яких зникли високооплачувані робочі місця в «чоловічих» професійних секторах, натомість поширилися фемінізовані професії у сфері послуг» (Harrington, 2021: р. 348). Поступово термін перейняли представники фемінізму як консолідований образ чоловіка, який виражає агресію, мізоґінні висловлювання чи дії, а також продукує гомофобну поведінку. Доволі іронічна ситуація, адже кількісна насиченість наративів про токсичну маскулінність нам каже про «феміністичну античоловічу упередженість, хоча прихильниками цього терміна часто були консерватори, які прагнули «реформувати» маргіналізованих чоловіків і стабілізувати патріархальні гетеросексуальні сімейні норми» (Harrington, 2021: р. 349).

Тут слід проартикулювати дві додаткові проблеми. Перша — акцент на токсичній маскулінності не визначає, що таке «нетоксична» маскулінність або робить це через протиставлення, як, наприклад, «несексистська поведінка». Друга — підхоплення терміна мейнстрімною, неакадемічною хвилею може загально змивати розмежування між токсичною маскулінністю та просто маскулінністю: характеристики, які приписуються першій, непомітно стають асоціюватися з маскулінністю загалом, і в такий спосіб «вони патологізують кластер поведінки під деконтекстуалізованим, аісторичним ярликом... індивідуалізують соціальні проблеми та схильні ігнорувати контекстуальну природу різних перформансів, припускаючи певну сутність цих конструктів» (De Boise, 2019: р. 149). Такого роду викривлення призвели до кризи маскулінності в американському суспільстві у 70–80-х, коли недалекоглядні представники феміністичного руху без розуміння підґрунтя ситуації намагалися на державному рівні впровадити перевиховання хлопчиків, й однією з причин були непідтверджені дані щодо кількості випадків насилля чоловіків над жінками та хибні логічні зв'язки щодо процесу соціалізації хлопчиків, котра буцімто призводила до цього: «... хлопчики з важкими розладами поведінки мають високий ризик стати кримінальними хижаками. Такі хлопці потребують рішучого втручання, і чим раніше, тим краще. Але ця невелика кількість хлопчиків не може виправдати ґендерно упереджену індустрію, яка розглядає мільйони нормальних дітей чоловічої статі як патологічно небезпечних» (Sommers, 2000: р. 50).

Загалом ми можемо простежити різнобічні підходи до розгляду маскулінності, однак викривлені дискурсом патріархату, домінантності та гноблення жінок та знецінювання фемінності. Конфлікт, який під час конструктивної першої хвилі фемінізму був відсутній у сьогоденному форматі, за останні п'ятдесят років гіперболізувався та перманентно збивається з початкової інтенції «розібратися» на полеміку «нападник–жертва» та яка стать якій скільки винна, а зрештою маємо сумарний занепад традиційного підходу до таких інститутів, як сім'я та шлюб, і розквіт токсичного індивідуалізму.

Соціальні норми маскулінності та їхня інтерсуб'єктивність

Переїдемо до соціологічних нюансів спільних уявлень про маскулінність, про те, як саме вони можуть формуватися та несвідомо відтворюватися. Спиратимемося тут на праці М. Гілберт та Дж. Серля. Гілберт вводить такі дієві поняття, як спільне зобов'язання (англ. “joint commitment”) та множинний суб'єкт (англ. “plural subject”), які, своєю чергою, базуються на понятті спільного знання та функціонування спільних домовленостей (Gilbert, 2013). За Гілберт, будь-яке спільне зобов'язання множинного суб'єкта як об'єднання спільно зобов'язаних індивідів, «змушує сторони одна перед одною діяти відповідно до цього зобов'язання... кожна сторона зобов'язана діяти відповідно до зобов'язань іншої сторони» (Gilbert, 2013: р. 8). Тобто спільне знання індивідів щодо певного типу соціальних відносин дозволяє формувати домовленість, яку поділятимуть всі сторони, після чого індивіди «записуються» у спільні зобов'язання, сценарії, за котрими слід діяти в рамках цих зобов'язань. Ці домовленості формують набір прав, обов'язків, правил, які у процесі стають самоочевидними, автоматично сприймаються як samozрозумілі (допоки не почати аналізувати «чому», яке стоїть за діями).

Так ми можемо провести паралель із взаємовідносинами статей, перенести концепт Гілберт на макрорівень. Отже, «кожен учасник... спільного зобов'язання говорить або робить щось, що виражає особисту готовність брати участь у цій дії разом з іншою стороною» (Gilbert, 2013: р. 29), що в контексті взаємовідносин між чоловіками й жінками, за винятком рідких, специфічних ситуацій, є невідворотним, — взаємодіяти доведеться. У дитсадочку, школі, у магазині з персоналом, університеті, на роботі, під час відпочинку з друзями, у соцмережах і так далі. На спільні домовленості про те, як саме слід входити в ці взаємодії у дружніх, побутових, особистих, романтичних чи робочих стосунках, впливає спільне знання про те, як поведуться чоловіки та жінки в конкретному суспільстві: які гендерні характеристики й набори поведінкових атрибутів вони мають та як вони входять у відкритий обмін один з одним. На це нашаровується функціональний контекст конкретної ситуації, як, наприклад, взаємодія жінки-менеджера із чоловіком-менеджером. Кожна з таких ситуацій має вказаний вище набір прав, обов'язків і правил, які створюють очікування від сторін взаємодії. Коли сторони отримують суперечливі сигнали щодо того, як мають виконуватися спільні зобов'язання, або варіантів реалізації цих зобов'язань стає багато, — виникає збій, когнітивний дисонанс. Тоді сторони вчаться певним

взаємодіям у конкретних ситуаціях, розуміючи, що доведеться імпровізувати, бо в сучасному контексті немає більш-менш усталеного набору очікувань у відносинах статей, ба більше — останні п'ятдесят років вони постійно видозмінюються, і різні версії працюють одночасно.

Своєю чергою, Серль чітко розрізняв інституційні та грубі факти: «Інституційні факти називаються так тому, що вони потребують людських інституцій для свого існування» (Searle, 1995: р. 2), тоді як грубі факти існують поза людським сприйняттям. Наприклад, «автомобілі, ванни, будинки, гроші, ресторани та школи... здаються нам такими ж природними, як каміння, вода й дерева» (Searle, 1995: р. 4). Дослідник розкривав онтологію за цими двома основними відмінними групами, однак мав і більш детальну ієрархічну схему типології фактів. Факти відповідно діляться на грубі («на вулиці дощить») та ментальні («мені неприємно це чути»). Ментальні поділяються на інтенційні («я хочу тобі розповісти цей секрет») та неінтенційні («мені неприємно це чути»). Іntenційні — на поодинокі («я хочу тобі розповісти цей секрет») та колективні (соціальні; «група шимпанзе тікає від тигра»). Соціальні далі розходяться на ті, яким присвоюють функції («функція зв'язок продукувати звук»), та всі інші («група шимпанзе тікає від тигра»). Факти з функціями розділяються на агентні («це — ручка») та неагентні («функція зв'язок продукувати звук»). Передостаннє розгалуження від агентних дає нам каузальні агентні функції («це — ручка») та статусні функції (так звані інституційні факти; «це гроші»). Інституційні факти мають два підтипи — лінгвістичні («це — присяга») та нелінгвістичні («це — гроші») (Searle, 1995).

До якого типу з цієї ієрархії фактів можна залучити маскулінність? До ментальних, бо вона не є статичною й культурно різниться, далі до інтенційних та колективних, адже характеристики маскулінності *спільно* продукуються. Далі проходимо через ті, що мають функції (риси, притаманні маскулінності, виконують функції в соціумі та взаємовідносинах статей) та є агентними (створюються, приписуються, відтворюються людьми), до інституційних, адже маскулінність має колективну інтенцію та сформовану уявну серцевину «що це та як функціонує» і відтворюється цілими поколіннями, та, зрештою, до нелінгвістичних фактів, бо виражається як у фізичних діях, так і в ментальних виборах.

Що це нам дає? «Існування відносних щодо спостерігача характеристик світу не додає до реальності жодних нових матеріальних об'єктів, але може додати епістемічно об'єктивних характеристик до реальності, якщо ці характеристики існують стосовно спостерігачів і користувачів» (Searle, 1995: р. 10). Визначення маскулінності формує нашу фізичну реальність, тому що задає рух взаємовідносинам статей (так само, як визначення фемінності). Інституційний фактаж щодо набору моральних цінностей, типу діяльності, участі в певних ритуалах та патернів поведінки має ґрунтовний, фізичний вплив на соціальне та рефлексійне життя чоловіків, *а також* жінок.

Відповідно уявлення щодо чоловіків зліплює напрямки їхнього життя, потенційну діяльність та вибори. Такий вплив має фундаментальні зв'язки з психічною реальністю індивіда, з тим, що впливає на його стан, як він реагує на конкретні стресори та взаємодії з іншими індивідами.

Архетипна концепція Керол Пірсон

Останньою наведемо 12-частинну архетипну концепцію Пірсон, яку буде використано в інструменті цього дослідження. Архетипи — це «психологічні структури, відображені в символах, образах і темах, спільних для всіх культур і часів. Ви бачите їх у повторюваних образах у мистецтві, літературі, міфах і снах...» (Pearson, Marr, 2002: р. 4). Усвідомлення власних архетипів, внутрішніх психічних агентів і структур, поглиблює саморозуміння, загальний добробут та динаміку взаємовідносин, виходячи за межі шаблонних патернів поведінки. Поглянемо детальніше на характеристики дванадцяти архетипів за моделлю Пірсон:

1. *Невинний* (англ. “Innocent”). Втілює довіру, впевненість та оптимізм щодо майбутнього, необхідні для початку життєвого шляху. Він культивує віру в доброту і справедливість життя.

2. *Сирота* (англ. “Orphan”). Визнає суворі реалії життя, те, що погані речі можуть траплятися. Він розвиває стійкість і реалізм, вчить управлятися з розчаруваннями та знаходити силу в негараздах.

3. *Воїн* (англ. “Warrior”). Уособлює змагання, постановку цілей та самозахист. Ця психічна структура допомагає долати перешкоди завдяки дисципліні та наполегливості.

4. *Опікун* (англ. “Caretaker”). Демонструє альтруїзм, емпатію, бажання допомагати й піклуватися про інших. Цей архетип часто ставить потреби інших вище за свої власні, пропонує підтримку та співчуття.

5. *Шукач* (англ. “Seeker”). Цінує індивідуальність та прагне нових досвідів. Постійно шукає глибшого розуміння себе та зовнішнього світу, не боїться відхилятися від норми.

6. *Коханець* (англ. “Lover”). Уособлює інтимність, глибокі зв'язки з іншими, цінує любов, пристрасть та відданість, плекає красу в житті та взаємовідносинах.

7. *Руйнівник* (англ. “Destroyer”). Втілює необхідність завершення для нових починань. Цей архетип розуміє важливість відпускання та сміливості ініціювати зміни для покращення життєвих обставин.

8. *Творець* (англ. “Creator”). Виявляє творчість та самовираження через художню або винахідницьку діяльність.

9. *Правитель* (англ. “Ruler”). Перебирає на себе лідерство та пов'язану з ним відповідальність, живе відповідно до конкретного набору цінностей. Цей архетип прагне вибудувати порядок і процвітання у своїй сфері.

10. *Маг* (англ. “Magician”). Уособлює силу трансформації через зміну сприйняття, думок чи поведінки.

11. *Мудрець* (англ. “Sage”). Цінує знання та прагне до істини, покладаючись на інтелект та аналіз для формування думок і прийняття рішень.

12. *Блазень* (англ. “Jester”). Знаходить радість у теперішньому моменті, захоплює грайливістю і безтурботністю, нагадуючи не сприймати життя занадто серйозно і насолоджуватися процесами (Pearson, Marr, 2002).

Загалом кожен архетип відіграє важливу роль у психологічному розвитку індивідів та їхній взаємодії із зовнішнім світом. Розуміння та інтеграція цих архетипів можуть призвести до більш заземленого, усвідомленого та збалансованого життя.

Зв'язок між рівнем вираження архетипів за моделлю Пірсон та психологічним добробутом індивідів

Наразі перейдемо до методологічного виміру та аналізу раніше проведених досліджень, які будуть релевантні для операціоналізації основних робочих конструктів та формування інструменту. Почнемо з підходу Ельс (2004), яка використовувала крос-секційний дизайн опитування. У перебігу дослідження нам потрібно: (1) зрозуміти природу архетипів, рис особистості та психологічного добробуту та (2) оцінити ступінь і характер кореляцій між особистісними архетипами, особистісними рисами та психологічним добробутом (Els, 2004).

Перше було виконано через ґрунтовний аналіз моделі життєвих стадій розвитку К. Пірсон, яка припускає, що кожна життєва стадія (дитинство, становлення, середній вік та зрілість) має два активізовані архетипи, які перебувають в опозиції та шукають розв'язку через внутрішньо ментальні процеси та взаємодію із зовнішнім світом (життєві виклики та соціальні зв'язки). Дослідниця також припускала, що традиційні гендерні ролі, сформовані під час соціалізації, впливатимуть на психосоціальну динаміку особистісного розвитку.

Результати емпіричного дослідження Ельс важливі для відповіді на друге питання і варті уваги з декількох причин. По-перше, вони частково підтвердили гіпотезу про існування значущих відмінностей у прояві особистісних архетипів, особистісних рис та психологічного добробуту між респондентами двох груп. Білошкіра група продемонструвала більше турботи, емпатії, співчуття, тоді як чорношкіра продемонструвала тенденцію бути більш вимогливими, дисциплінованими, напірливими та конкурентоспроможними. Нас тут цікавить те, що рівень вираженості конкретних архетипів може дублювати соціокультурні умови, у яких індивід соціалізувався. Це здатне бути дієвим інструментом для виявлення деструктивних напрямлень та формування і перевірки гіпотез, з чим вони пов'язані. По-друге, більш помітні кореляції спостерігалися між архетипами та рисами особистості, ніж із психологічним добробутом. Значущі кореляції були виявлені між конкретними архетипами й такими аспектами особистості, як довіра, активність, теплота, напірливість, альтруїзм, а також із загальною самоефективністю і позитивними емоціями. Ми це можемо розширити, бо, наприклад, активність, напірливість і довіра є характеристиками, які впливають на рівень психологічного добробуту індивіда, адже є медіаторами між особистісними бажаннями та успішністю їх реалізації.

Загалом емпіричне дослідження Ельс виявило значущі кореляції між архетиповими сильними властивостями особистості, певними особистісними рисами та показниками психологічного добробуту, напрацювання звідки ми можемо використати для формування власної моделі та припущень.

Зв'язок між психологічною зрілістю і щастям та психологічним добробутом

У цьому підрозділі звернемося до дослідження Фосаса (2019) «Психологічна зрілість передбачає відмінні форми щастя», в якому використано змішані методи. Рівень психологічної зрілості індивідів оцінювався за допомогою суб'єкт-об'єктного інтерв'ю (SOI), а наприкінці вербально проводилася кількісна оцінка рівня добробуту, який ділився на гедоністичний (оцінювався з використанням двох інструментів: шкали задоволеності життям (SWLS) і шкали позитивного впливу негативного впливу — PANAS) та евдемонічний (визначався як психологічний добробут (PWB) і оцінювався за шкалою психологічного добробуту Райфа).

Вартою уваги є концепція психологічного розвитку, до якої звернувся Фосас, — суб'єкт-об'єктна теорія Кегана. Вона описує психологічний розвиток як зростання психічної комплексності під впливом життєвого досвіду, виховання та середовища. Теорія визначає п'ять головних стадій психологічної зрілості впродовж життя індивіда: імпульсивний розум, владний, соціалізований, самодостатній та самотрансформаційний розум. Кожна стадія є балансом між елементами, які несвідомо засвоюються (суб'єкт), і тими, якими можна свідомо керувати (об'єкт). Зрілішання передбачає перехід елементів від суб'єкта до об'єкта, що дає змогу ширше оцінювати свій досвід (Fossas, 2019).

Для нас провести паралель із дослідженням Фосаса є корисним у контексті того, що архетипний підхід, який ми використовуємо, передбачає вираженість конкретного полюса (деструктивного чи конструктивного) колективних агрегованих репрезентацій на окремих стадіях розвитку особистості. А також з огляду на одну з гіпотез цієї роботи — що певний набір репрезентацій матиме зв'язок з рівнем психологічного добробуту чоловіків-студентів.

Результати праці свідчать про те, що рівень щастя може досягати піку на четвертій стадії зрілості — самодостатнього розуму — і варіювати за вираженістю на різних стадіях зрілості. Самодостатній розум передбачає незалежність, самостійне прийняття рішень, навіть якщо вони розходяться з очікуваннями близьких людей. Цей зсув відбувається у міру того, як міжособистісні взаємодії перетворюються з центрального аспекту ідентичності (суб'єкт) на компоненти життєвого досвіду (об'єкт). Тобто тоді стосунки більше не є основою існування, а є радше частиною ширшого особистісного світу. Існування людини тепер визначається її власним внутрішнім авторитетом, переконаннями, ідентичністю та самовизначенням.

МЕТОДИ

У соціальних науках вимірювання слугує фундаментальною зв'язкою між теоретичними конструкціями та методичними емпіричними спостереженнями. Дієвий дослідницький інструмент має гарантувати, що емпіричні показники точно відображають суть теоретичних концепцій (Messick, 1995). Так уможливується висвітлення комплексності людської поведінки та суспільних

структур через локалізоване фіксування соціальної реальності. Це надає змогу виявити закономірності та взаємозв'язки, які можуть бути не одразу очевидними, та сприяє подальшому аналізу; а також додатково полегшує порівняння результатів з різних контекстів та сприяє узагальнюваності й надійності знання.

Вибірка

Генеральна сукупність складається зі студентів-чоловіків 1–4-го років навчання бакалаврату та 1–2-го років навчання магістратури всіх спеціальностей НаУКМА (див. Додаток, табл. 1). У рекрутингу респондентів було залучено систему ґейткіперів (Feldman et al., 2003), а саме старост кожного курсу окремої спеціальності. Кількість реальних респондентів на момент закриття опитування становила 215 осіб. Головним критерієм відбору була чоловіча стать з огляду на сенсову направленість дослідження. Опитування проводилося в рамках саме НаУКМА через доступність локальних соціальних мереж та можливість більш вірогідного дієвого поширення онлайн-анкет.

Важливо наголосити, що ключовою метою було не вивчення специфічних характеристик конкретної вибірки, яка представляє генеральну сукупність, а дослідження ширших тенденцій, які стосуються нашого концептуального трикутника: вираженості маскулінності, колективних агрегованих репрезентацій та психосоціальних детермінантів. Відповідно дослідження не претендує на статистичну екстраполяцію висновків на всіх студентів-чоловіків НаУКМА, тільки — на більш комплексне розуміння зв'язку прескриптивних соціонормативних уявлень з рівнем психосоціального добробуту в молодих чоловіків.

Побудова інструменту та збирання даних

Інструмент дослідження був створений у форматі анкети “Google Forms”, призначеної для збирання даних онлайн. Інструмент мав сім основних блоків, а складався сумарно зі 202 запитань. Інструмент включав шість блоків, які, крім соціально-демографічного, було сформовано із запитань множинного вибору, де використовувалася виключно чотирибальна шкала, яка різнилася тільки контекстними ступенями: «абсолютно не згоден» та «повністю згоден» в першому та четвертому-шостому блоках; «абсолютно не відповідає моїй особистості» і «повністю відповідає моїй особистості» — у другому; «дуже рідко або ніколи» і «дуже часто або завжди» — у третьому.

Під час збирання даних персональна інформація у вигляді іменної ідентифікації, будь-яких контактів, автоматичного збору електронних пошт тощо — не акумулювалася для забезпечення конфіденційності респондентів. Аналіз даних здійснювався в IBM SPSS Statistics (версія 26).

Важливо зазначити, що головною ціллю дослідження є не *розроблення чи адаптація* самих вимірювальних шкал, а *застосування їх* для оцінювання впливу соціокультурних норм маскулінності на психосоціальний добробут студентів чоловічої статі для української вибірки. Інтерпретація результатів базується на теоретичних засадах, які забезпечують ці шкали (PMAI, BSRI, SPANE, PWB,

PTS і GBS), тоді як їх комплексна адаптація не входить до рамок цього дослідження. Це надасть фундамент для «інтерпретації результатів, отримуваних за її [шкали] використання. Тут [...] неможливо обійтися без валідних теоретичних положень, що вписує конструкт, покладений в основу вимірювання, в ширше концептуальне поле» (Дембіцький, 2019: с. 29).

Шкали, які формували відповідні блоки онлайн-анкети, першочергово включали вираженість колективних агрегованих репрезентацій, яка базувалася на вимірюванні вираженості архетипів за шкалою The Pearson-Marr Archetype Indicator — PMAI (Pearson, Marr: p. 2002); вона ділилася на чотири частини по вісімнадцять запитань, розподіляючи архетипи за чотирма категоріями. Відповідно, насиченість психологічних характеристик окремого архетипу мали змогу вимірювати шість тематичних запитань. Перейменування архетипів (наприклад, «Мудрець» на «Експерт» або «Блазень» на «Розважальник») не вплинуло на перебіг аналізу, адже новоназвані сегменти повністю відповідали попереднім. Це було зроблено, щоб прибрати емоційну забарвленість попередніх назв.

Оцінка вираженості маскулінних рис респондентів відбувалася на підставі шкали The Bem Sex-Inventory Index — BSRI (Bem, 1974), яка складалася з трьох наборів особистісних рис, котрі ярликувалися як маскулінні (наприклад, агресивний, амбіційний, аналітичний), фемінні (емпатійний, ніжний, поступливий) та нейтральні (совісний, дружній, тактовний), по двадцять рис кожна відповідно.

Для вимірювання психосоціальних детермінант використовувалися The Scale of Positive and Negative Experience (SPANE, 12 запитань), Psychological Well-Being Scale (PWB, 8 запитань), Positive Thinking Scale (PTS, 22 запитання) (Diener et al. 2009). Важливо наголосити, що суб'єктивний добробут (який охоплюється в цьому дослідженні за допомоги PWB) є оцінкою індивідами свого життя, охоплюючи емоційні реакції та когнітивні судження про задоволеність повсякденням, тоді як психосоціальний добробут є ширшою конструкцією, яка орієнтована на оптимальне функціонування людини: вона охоплює особистісне зростання, мету в житті, автономію та позитивні взаємовідносини. Окремо вимірювалася соціальна належність за допомоги шкали The General Belongingness Scale — GBS (Malone et al., 2012) через сканування, чи є респондент частиною спільноти, чи має міцні зв'язки із близькими та чи відчуває, що інші його приймають.

Соціально-демографічний блок об'єднував запитання про вік, рік навчання, фінансове становище, місце проживання, перебування в романтичних стосунках, освіту батьків, кількість близьких взаємовідносин, здоровий спосіб життя тощо.

У перших чотирьох блоках було використано 4-вимірну шкалу Лайкерта, де віяла відповідей базувалися на вимірюванні насиченості (не)погодження чи (не)релевантності твердження для респондента. Відповідно два негативні та два позитивні модуси. Однак при цьому текстово маркувалися тільки межові варіанти, наприклад: «1 — абсолютно не згоден, а 4 — повністю згоден». Серединну нейтральну градацію було свідомо прибрано задля уникнення потенційного рі-

шення респондентів, замість саморефлексії, обрати легкий, швидкий варіант «ніяк не ставлюсь», «не знаю, що думаю». Запитання соціально-демографічного блоку мали інші віяла відповідей залежно від контексту. Наприклад, запитання про освіту батьків мали сім градацій від «відсутня» до «науковий ступінь», а кількість близьких стосунків — п'ять вимірів від 0 до 9 і більше.

Шкалоутворення, індексація та обмеження дослідження

Дослідження має на меті виміряти абстрактні концепти (особистий добробут, маскулінність, соціальну належність тощо) — значення яких варіюється залежно від соціального контексту — шляхом розроблення емпіричних індикаторів. Ці індикатори «мають бути настільки специфічними, точними та послідовними, наскільки дозволяють теоретичні формулювання й умови дослідження... для наближення та емпіричного визначення [цих] концептів» (Zeller, Carmines, 1980). Тому, першою чергою, для оцінки якості обраних індикаторів у вигляді шкал був проведений ієрархічний кластерний аналіз. Обраний метод групує змінні на підставі їхньої схожості, що дає змогу сформуванати окремі кластери, які демонструють високу внутрішню узгодженість, залишаючись при цьому відокремленими від інших кластерів. Також це допомагає виявити приховані закономірності та взаємозв'язки в даних, які можуть бути не одразу очевидними. Під час інтерпретації результатів важливо звернути увагу на те, коли змінні об'єднуються в ієрархії. Змінні, які гуртуються на початку процесу кластеризації, мають більший ступінь подібності; а ті, що пізніше, є менш подібними. Такий підхід дає чітке уявлення про внутрішню структуру даних на основі рівнів подібності.

Дослідження основної структури та закономірності групування змінних у кожній шкалі продемонструвало окремі когерентні підвиміри. Змінні в межах шкал групуються у значущі групи, які узгоджуються з конструктами, які вони вимірюють (див. рис. 1). Наприклад, змінні шкали BSRI — маскулінні риси — поділяються на два кластери: (1) лідерство й напористість, виокремлюючи риси, пов'язані з домінуванням, контролем і впливом: «дію як лідер» (b.mas1), «легко приймаю рішення» (b.mas14), «атлетичний» (b.mas6), «агресивний» (b.mas2), «домінантний» (b.mas9); (2) та індивідуалізм і конкурентоспроможність, підкреслюючи риси, пов'язані з особистими досягненнями й потягом до змагань: «відстоюю власні переконання» (b.mas8), «можу покластися на себе» (b.mas16), «аналітичний» (b.mas4) тощо. Утім, ці два кластери складаються з першоутворених п'яти підкластерів: лідерські якості (b.mas 1, 11, 14), домінантність (b.mas 9, 15, 6, 2), відстоювання своїх кордонів (b.mas 8, 19, 20, 4), амбітність та наполегливість (b.mas 7, 18, 3, 5), самодостатність (b.mas 10, 16, 17, 12). Водночас PWB — суб'єктивний добробут — поділяється на два кластери, які вимірюють (1) самовизначення й автономію: «я компетентний і здібний у важливих для мене справах» (pwb.5), «я хороша людина та живу хорошим життям» (pwb.6), «люди мене поважають» (pwb.8); та окремо — позитивні взаємовідносини: «я веду цілеспрямоване та осмислене життя» (pwb.1), «я з оптимізмом дивлюся у своє майбутнє» (pwb.7) тощо.

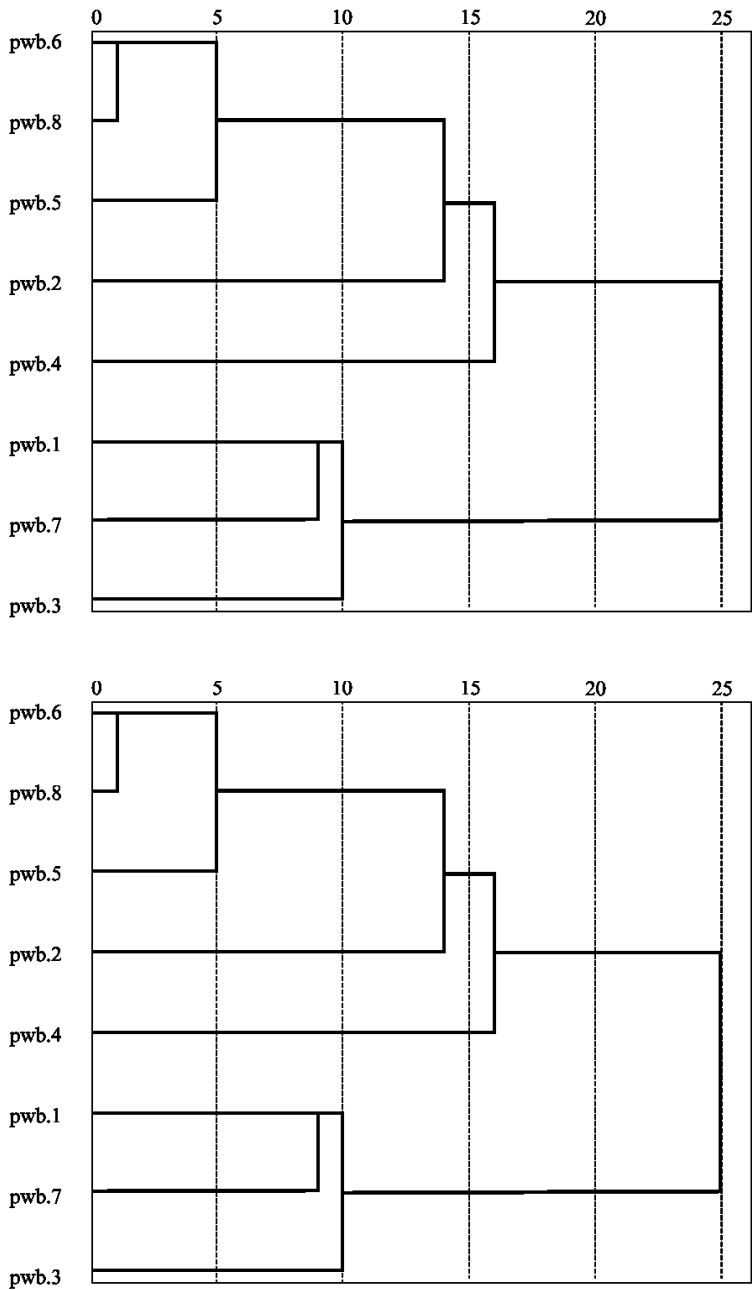

Рис. 1. Дендрограми ієрархічного кластерного аналізу шкал BSRI та PWB

На підставі зібраних даних було створено 21 індекс. Перші дванадцять індексів було побудовано на основі РМАІ за кожною колективною агрегованою репрезентацією: оптиміст, реаліст, досягач, опікун, дослідник, ентузіаст, реформатор, новатор, лідер, маг, експерт та розважальник. Кожен, за інструкціями

інструменту, по 6 доданих між собою змінних відповідно. Деякі з індексів — на основі РМАІ, зокрема дослідник, реформатор, новатор, показали середні показники за коефіцієнтом α Кронбаха, що важливо зазначити та навести можливі причини таких показників. По-перше, елементи шкал перекладено українською з англійської не завжди дослівно та буквально, адже мови мають різні лінгвістичні лінзи сприйняття, відповідно формулювання підлаштовувалися. По-друге, було змінено розмірність кожної із дванадцяти підшкал з п'ятивимірної до чотиривимірної, тобто прибрано середній вимір, який позначав нейтральну позицію. Це так само могло вплинути на показники надійності. Загалом важливо враховувати, що нижча надійність деяких індексів на основі РМАІ може видозмінити зв'язки з іншими змінними, потенційно недооцінюючи справжню динаміку (просортовані коефіцієнти α Кронбаха для індексів див. Додаток, табл. 2).

Далі наведено порівняння внутрішньої узгодженості елементів шкал (α Кронбаха) із відповідними раніше розробленими шкалами:

- PWB 0,86 $\rightarrow$ 0,83
- SPANE+ 0,84 $\rightarrow$ 0,82
- SPANE- 0,80 $\rightarrow$ 0,79
- PTS. Позитивний модус 0,70 $\rightarrow$ 0,69
- PTS. Негативний модус 0,75 $\rightarrow$ 0,64
- BSRI. Маскулінні риси 0,86 $\rightarrow$ 0,89
- BSRI. Фемінні риси 0,82 $\rightarrow$ 0,83
- GBS. Прийняття 0,94 $\rightarrow$ 0,836
- GBS. Відторгнення 0,94 $\rightarrow$ 0,843
- РМАІ. Оптиміст 0,75 $\rightarrow$ 0,64
- РМАІ. Розважальник 0,81 $\rightarrow$ 0,69
- РМАІ. Реаліст 0,62 $\rightarrow$ 0,62
- РМАІ. Досягач 0,74 $\rightarrow$ 0,71
- РМАІ. Опікун 0,78 $\rightarrow$ 0,708
- РМАІ. Дослідник 0,78 $\rightarrow$ 0,50
- РМАІ. Ентузіаст 0,80 $\rightarrow$ 0,67
- РМАІ. Реформатор 0,05 $\rightarrow$ 0,55
- РМАІ. Новатор $\rightarrow$ 0,496
- РМАІ. Лідер 0,78 $\rightarrow$ 0,73
- РМАІ. Маг 0,70 $\rightarrow$ 0,66
- РМАІ. Експерт 0,78 $\rightarrow$ 0,522

Для більшості шкал зміна значень є незначною (наприклад, PWB, SPANE, BSRI), що вказує на те, що внутрішня узгодженість залишається відносно стабільною в обох контекстах. Шкали продовжують надійно вимірювати конструкти з незначними коливаннями пунктів. Однак більш значне зниження коефіцієнта α для деяких вимірів РМАІ (наприклад, *Розважальник*, *Ентузіаст*, *Дослідник*) вказує на те, що в цій конкретній вибірці внутрішня узгодженість зазначених рис є менш надійною. Це може бути пов'язаним із перекладом запитань та / або культурними відмінностями в тому, як респонденти інтерпретують елементи, пов'язані з агрегованими репрезентаціями. Хоча більшість шкал залишаються надійними, певні конструкти — особливо у РМАІ — демонструють варіативність у здатності послідовно вимірювати риси у вибірці.

60 змінних BSRI було розділено й серед них виділено два індекси: фемінний та маскулінний, кожний по 20 змінних. Решту 20 рис, які маркувалися як «нейтральні», було за рекомендаціями інструменту опущено, оскільки вони слугували «заповнювачами» (Bem, 1974).

Шкали SPANE, PTS та GBS розкладалися на два індекси кожна: позитивний та негативний модуси в перших двох і, відповідно, відчуття приналежності та

відторгнення у третій. Вісім змінних шкали суб'єктивного добробуту було зібрано в один індекс. У цих шкал було так само змінено розмірність: у SPANE з п'ятивимірної до чотирирівимірної, у PWB з семивимірної до чотирирівимірної, а в PTS з дуальних відповідей теж до чотирирівимірної протяжності. Це рішення, як і з RMAI, було прийнято із двох причин. Перша й головна — підвести респондента до чітких відповідей без можливості обрати нейтральну позицію, що часто може відбуватися. Друга — зведеність відповідей до одного виміру задля уникнення суперечностей, які можуть виникнути при зіставленні результатів шкал у перебігу аналізу на наступних етапах дослідження.

Під час аналізу було вирішено сфокусуватися на сенсовій наповненості рис, представлених у шкалі BSRI, а не на їх гендеруванні, яке є доволі умовним і залежним від культурного контексту. Так, «маскулінними» маркуються амбіційний, вольовий, готовий відстоювати свою позицію, а «фемінними» — довірливий, емпатичний, відданий, що в сучасному контексті нескладно занести до сексистського виміру. Надалі в описі результатів аналізу риси і далі зазначатимуться як маскулінні та фемінні задля спрощення викладу, утім ми розглядатимемо їх суто як тематичний кластер А та Б.

Окремі запитання соціально-демографічного блоку не показали нових зв'язків, крім очікуваних, як наприклад: чим більший вияв схильності до здорового способу життя, тим більший суб'єктивний добробут. Змінні щодо кількості братів чи сестер, того, звідки респонденти родом, та фінансового становища не продемонстрували значущих зв'язків чи зв'язків, які були б релевантними для нашого дослідження, так само як змінні про особливості співжиття та працевлаштування.

Також важливо зазначити потенційний елемент схвалюваних відповідей. Респонденти могли надавати більш соціально схвалювані відповіді чи обирати ті, яким респонденти воліли б відповідати. Зокрема, у блоці, який вимірював вияв колективних агрегованих репрезентацій, такими були формулювання на кшталт «я відчуваю любов до людей в цілому» та «інші звертаються до мене за порадою»; викривленими могли бути й відповіді на такі сенситивні запитання, як фінансове становище, кількість близьких взаємовідносин та перебування у стосунках.

Взаємозв'язок маскулінних та фемінних рис з колективними агрегованими репрезентаціями

Зв'язки вираженості маскулінних та фемінних рис з окремими колективними агрегованими репрезентаціями представлено в Додатку (див. табл. 3). Чим вищою є вираженість маскулінних рис, тим більша вираженість у респондентів таких психологічних характеристик:

- *Агрегований досягач*. Дисциплінованість, сміливість і рішучість у ствердному вияві та агресивність, страх перед безсиллям і пихатість — у тіньовому. Кореляція продемонструвала сильний зв'язок (відповідні розрахунки наведено в Додатку, див. табл. 3).

– *Лідер*. Відповідальність за себе, свою діяльність та інших, а також зрілість у ствердному вияві та жорстокість, перевірка поведінки, елітарність — у тій формі. Зв'язок є найсильнішим з-поміж наведених.

– *Дослідник*. Автономія, амбіційність і прагнення досліджувати нове (+) та нездатність брати на себе зобов'язання, розчарування та відчуженість (–). Зв'язок помірний.

– *Новатор*. Креативність і розвинена уява (+) та потурання собі, практичний безлад і гонористість (–). Зв'язок теж є помірним.

– *Маг*. Гнучке сприйняття й адаптивна поведінка (+) та маніпулювання іншими й відірваність від реальності (–).

– *Експерт*. Тяга до знань (+) та критичність і скептицизм (–).

Зв'язок двох наступних репрезентацій має слабку вираженість:

– *Оптиміст*: оптимізм і довіра (+) та наївність, залежність, заперечення реальності (–).

– *Ентузіаст*. Пристрасність, відданість та емоційна близькість (+) і об'єктивація інших або залежність від взаємовідносин (–).

Це, першою чергою, може бути зумовлено тим, що BSRI концептуалізує маскуліні риси за кількома кластерами: лідерство (амбіційність, самодостатність, конкурентоспроможність), наполегливість (домінантність, відстоювання власних переконань, готовність йти на ризик) тощо (Вет, 1974). Проте комплексне пояснення агрегованих репрезентацій Пірсона відкриває нам ширший погляд на функціональність цих ментальних апаратів, що буде предметом обговорення у подальшому. У цьому контексті дві знахідки звертають на себе увагу насамперед. Перша полягає в тому, що чим вища вираженість маскуліних рис, тим менша вираженість таких психологічних характеристик:

– *Агрегований реаліст*. Реалізм, міцні соціальні зв'язки та взаємозалежність (+) і цинізм, недовіра, «позиція жертви». Кореляція з вираженістю маскуліних рис продемонструвала слабкий зв'язок.

– *Опікун*. Турботливість, співчуття, тяга до спільноти (+) та потурання, співзалежність, відчуття провини (–).

Друга знахідка — в тому, що чим вища вираженість фемінних рис, тим більша вираженість таких психологічних характеристик: описані вище *ентузіаст*, *опікун*, *оптиміст*, *маг*, *новатор*, *експерт* та агрегований *розважальник*, який відповідає за спонтанність і легкість (+) та лінь і безвідповідальність (–). Відповідно тут ми починаємо простежувати три основні й одну ключову відмінності:

– Такі риси, як оптимізм, довіра, пристрасність, відданість та емоційна близькість мають сильніший зв'язок з виявом фемінних рис, одночасно з певною наївністю та проявами взаємозалежності; також схильність до спонтанності та ситуативної безвідповідальності не обов'язково свідчить про вираженість маскуліних рис на відміну від фемінних. Це загалом відповідає традиційним ґендерно-рольовим очікуванням, за якими чоловіки соціалізуються як «міцні» та надійні, а жінки як адаптивні та експресивні.

– Турботливість, співчуття, тяжіння до спільноти мають прямий помірний зв'язок з вираженістю фемінних рис, тоді як *обернений* — з маскулінними: потурання та співзалежність можуть урівноважуватися більш насиченою маскулінністю. Перші три особистісні характеристики відповідають ролям, які зазвичай приписують жінкам, а обернений зв'язок із маскулінними рисами можна пояснити через соціонормативний акцент на індивідуалізмі й самодостатності впродовж соціалізації чоловіків та зворотний вплив — під час відтворення цих норм.

– Формування міцних соціальних зв'язків, цинізм та «позиція жертви» мають обернений зв'язок із маскулінними рисами, тоді як будь-який зв'язок із фемінними — відсутній. Ця динаміка демонструє виклики, з якими стикається традиційна маскулінність у вихованні емпатійності, вразливості та емоційної відкритості. Фокус маскулінних рис на самодостатності може гальмувати розвиток міцних соціальних зв'язків, що призводить до посилення ізоляції та цинізму. Утім, це не є однозначно дисфункційним явищем за умови конструктивного гендерного розподілу прав та обов'язків, про що йшлося в теоретичному розділі.

Проте ключовим мотивом є те, що агреговані *новатор*, *експерт* та *маг*, які, що буде видно далі, мають сильний зв'язок із психосоціальним добробутом, формують зв'язок як з фемінними, так і маскулінними рисами, але з останніми він міцніший. Це невелике спостереження надає простір для інтерпретацій того, яка форма соціальних взаємодій, ціннісного апарату та самосприйняття може більш конструктивно впливати на суб'єктивний добробут молодих чоловіків.

Додатково для прогнозування вираженості маскулінних рис було відібрано колективні агреговані репрезентації *реаліст*, *оптиміст*, *досягач*, *опікун* та *ентузіаст*. Індекси спрогнозували рівень вираженості маскулінних рис на статистично значимому рівні, $F(5, 209) = 46,888$, $p < 0,0001$, де $R^2 = 0,517$. Модель пояснює 51,7% дисперсії рівня вираженості маскулінних рис та має відповідні коефіцієнти. *Реаліст* ($\beta = -0,191$), але він не є статистично значимим через p -значення на рівні 0,275. *Оптиміст* ($\beta = 0,122$), однак він так само не є статистично значимим через p -значення на рівні 0,493. Тим часом *досягач* ($\beta = 1,750$), *опікун* ($\beta = -0,788$) та *ентузіаст* ($\beta = 0,534$) — усі (крім *ентузіаста* з $p = 0,001$) тримають p -значення на рівні 0,000 ($< 0,05$).

Люди, які ідентифікують себе з репрезентацією *досягача*, швидше за все демонструють вищий рівень маскулінних рис; і навпаки, ті, хто асоціює себе з якостями *опікуна*, можуть демонструвати меншу вираженість маскулінних рис. Це логічно з огляду на риси, які традиційно асоціюються з маскулінністю й тим, що об'єднує в собі *досягач* (напірливість, впевненість, прагнення до змагань); та з огляду на риси, які традиційно асоціюються з фемінністю та тим, що об'єднує в собі *опікун* (турбота, емпатійність, довіра). *Ентузіаст* також робить значний внесок у вираженість маскулінних рис, хоча його вплив дещо слабший. Натомість *реаліст* та *оптиміст* не досягають статистичної значимості: ці колективні уявлення не мають значущого впливу, вимірюваного в цій вибірці.

Взаємозв'язок метрик колективних агрегованих репрезентацій маскулінності та фемінності з психосоціальними детермінантами добробуту

Чим вища вираженість маскулінних рис, тим більша вираженість у респондента суб'єктивного добробуту, позитивного модусу SPANE та PTS, а також відчуття соціальної належності; й відповідно, тим менша вираженість соціального відторгнення (див. Додаток, табл. 4). Ключовий момент тут, як і з колективними агрегованими репрезентаціями, полягає в тому, що вираженість фемінних рис дублює направленість зазначених вище взаємозв'язків, хоча з меншою насиченістю. Так суб'єктивний добробут 0,134 з фемінними рисами порівняно із 0,596 з маскулінними рисами; відчуття соціальної належності 0,197 з фемінними рисами порівняно із 0,388 з маскулінними рисами, і окремо відсутні зв'язки з меншою вираженістю соціального відторгнення, як у випадку з маскулінними рисами.

Також для прогнозування суб'єктивного добробуту індивіда були відібрані колективні агреговані репрезентації *реаліст*, *реформатор*, *маг* та *експерт*, які відзначилися значущими кореляціями раніше. Індеси спрогнозували рівень суб'єктивного добробуту на статистично значимому рівні, $F(4, 210) = 57,937$, $p < 0,0001$, де $R^2 = 0,516$. Модель пояснює 51,6% дисперсії рівня суб'єктивного добробуту та має відповідні коефіцієнти *реаліст* ($\beta = -0,526$), *реформатор* ($\beta = -0,252$), *маг* ($\beta = 0,442$) та *експерт* ($\beta = 0,505$), котрі всі (крім *реформатора* з p на рівні 0,002) тримають p -значення на рівні 0,000 ($< 0,05$).

Індивіди, які ідентифікують себе з рисами *реаліста* або *реформатора*, можуть переживати низький рівень добробуту. Можливо, це пов'язано з більш критичним самосприйняттям *реаліста*. Тоді як *реформатор* узагалі є репрезентацією, яка активізується в індивіда тільки на перехідних життєвих етапах. А це пов'язане з деконструкцією попередніх звичок, уявлень та формуванням нових, що є стресовим життєвим досвідом. На противагу цьому, архетипи *мага* та *експерта* демонструють позитивний зв'язок із суб'єктивним добробутом: відтворення рис цих агрегованих репрезентацій — тяги до знання, пояснення світу, пошуку зв'язків між різними життєвими сферами — потенційно сприяє покращенню добробуту.

Додатково для прогнозування суб'єктивного добробуту індивіда були відібрані відчуття соціальної належності, позитивні модуси SPANE та PTS. Індеси так само спрогнозували рівень суб'єктивного добробуту на статистично значимому рівні, $F(3, 211) = 76,123$, $p < 0,0001$, де $R^2 = 0,513$. Модель пояснює 51,3% дисперсії рівня суб'єктивного добробуту та має відповідні коефіцієнти відчуття соціальної належності ($\beta = 0,386$), SPANE ($\beta = 0,346$) та PTS ($\beta = 0,644$), які всі тримають p -значення на рівні 0,000 ($< 0,05$).

PTS — з найвищим коефіцієнтом — має найсильніший вплив на суб'єктивний добробут, адже люди з більш конструктивною інтерпретацією життєвих подій швидше реагують на виклики та відповідають на них. Аналогічно більш інтенсивне відчуття соціальної належності підвищує суб'єктивний добробут, що підкреслює важливість щільної соціальної сітки для культивування здорового психосоціального портрета.

РЕЗУЛЬТАТИ

Аналіз даних надав змістовні знахідки про соціонормативні очікування щодо молодих чоловіків: їхній потенційний функціонал та вплив на психологічний апарат. Так, чим вища вираженість маскулінних рис за The Bem Sex-Inventory Index (Bem, 1974), тим вища вираженість суб'єктивного добробуту, відчуття соціальної належності, позитивного мислення та конструктивного сприйняття життєвих подій. Вияв фемінних рис за BSRI так само модулює вищевказані психосоціальні детермінанти, але сила зв'язків є слабшою, що варте уваги. Окремий важливий елемент: чим вища вираженість маскулінних рис, тим менше відчуття соціального відторгнення; з фемінними рисами будь-яка насиченість зв'язків відсутня.

Далі, вищий вияв колективних агрегованих репрезентацій *експерта* (гнучке сприйняття, адаптивна поведінка) та *мага* (жага до знань) відповідає більшій вираженості суб'єктивного добробуту. Разом з тим маскулінні риси модулюють обидва профілі репрезентацій. Натомість репрезентація *реаліста* (щільні соціальні зв'язки та взаємозалежність) має обернений зв'язок із суб'єктивним добробутом, і тут вираженість маскулінних рис працює в тому самому модусі. Подібно до цього вираженість фемінних рис має аналогічні взаємозв'язки, але, знову ж таки, слабші порівняно із маскулінними.

Однак, як зазначалося, у процесі аналізу було вирішено сфокусуватися на сенсовій наповненості рис, а не їх гендеруванні — тим паче умовному за BSRI й залежному не тільки від культурного контексту, а й від історичного періоду.

Відповідно, нехтуючи прив'язкою до маскулінності чи фемінності, ми можемо припустити, що культивування позитивної міри психосоціального добробуту та відчуття належності молодих чоловіків може відбуватися через розвиток гнучкого сприйняття, адаптивності й потягу до зовнішніх та інтроспективних досліджень із паралельним упомірненням надмірної соціальної взаємозалежності. Однак кожна з репрезентацій має негативний модус, на який слід зважати для нюансованого розуміння знайдених взаємозв'язків. Наприклад, для агрегованого індексу *мага* — це маніпулювання іншими й відірваність від реальності, для *експерта* — критичність і скептицизм, а для *реаліста* — цинізм, недовіра та «позиція жертви». Відповідно маневрування між двома полюсами може бути важливою складовою на шляху до формування відчуття соціальної належності та психосоціального добробуту.

Утім, якщо говорити про сприйняття наступних кластерів особистісних рис — *лідерства*, *самодостатності*, *незалежності*, *наполегливості*, *домінантності*, *відстоювання власних переконань* та *готовності ризикувати* — як маскулінних та таких, що їх конкретна спільнота може проєціювати на чоловіків, і молодих чоловіків зокрема, то на базі цього дослідження та прикладу студентів НаУКМА можна сказати, що такі очікування мають позитивний взаємозв'язок із психосоціальним добробутом, який модулюється через психологічні апарати, пов'язані з «маскулінними» рисами. Відповідно можна припустити, що вектор на перевинайдення маскулінності та критика традиційної маскулінності є шкідливим для молодих чоловіків. Однак також варто взяти до уваги, що

це можливий віддзеркалений вплив культурно-ціннісної сітки, яка формує сприйняття, що є нормою, очікуваним, тим, що практикується, і відповідно індивіди бачать себе, соціальні взаємовідносини та зовнішній світ крізь ці конкретні лінзи й «вірять» у те, що це є правильним, корисним, потрібним тощо. Тобто тут ми говоримо не про об'єктивний вплив особистісних рис на психосоціальний добробут, а на культурно-суб'єктивний, який може комплексно відрізнятися від суспільства до суспільства.

Оцінка подібності респондентів за аспектами психосоціального добробуту

Додатково було проведено аналіз головних компонент для шкал, які вимірюють різні аспекти психосоціального добробуту. Для кожного з блоків (Psychological Well-Being Scale (PWB), The Scale of Positive and Negative Experience (SPANE), The General Belongingness Scale (GBS), Positive Thinking Scale (PTS)) матрицю було транспоновано, щоб подальший аналіз залучав кейси (індивідів), а не змінні. Було створено діаграми розсіювання для перших двох компонентів кожного масиву, щоб візуалізувати ступінь схожості респондентів щодо їхніх відповідей на запитання цих блоків, що відображає рівень консенсуальності у вибірці. Ці діаграми виявили такі патерни, що характеризують різний ступінь схожості між респондентами.

Діаграма для блоку PWB (див. рис. 2) свідчить про нижчу подібність, ніж решта блоків: у випадку з конструктом, що вимірює PWB, на змінні впливають різні чинники, а не якийсь один (тобто це може бути більш комплексний досвід). Це також може бути пов'язаним з відмінностями в інтерпретації респондентами «наповненості» їхнього життя, з підгрупами у вибірці або з тим, що

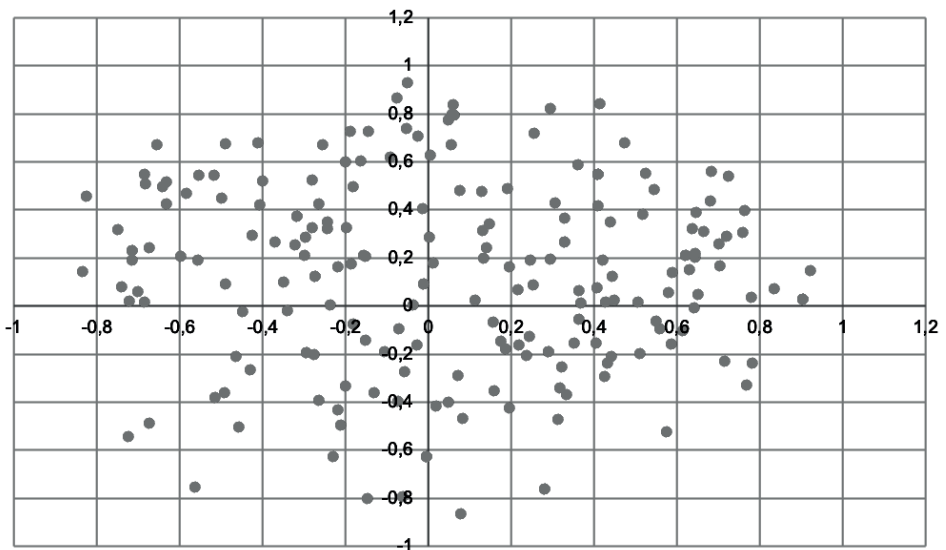

Рис. 2. Діаграма розсіювання для перших двох компонентів масиву за шкалою Psychological Well-Being Scale (PWB)

респонденти мають відмінний соціально зумовлений досвід та психосоціальні характеристики, які впливають на цю інтерпретацію.

Натомість діаграми для SPANE (див. рис. 3), GBS (див. рис. 4) та PTS (див. рис. 5) демонструють більш виражену кластеризацію й тенденцію до утворення одного кластера, що вантажиться на першу головну компоненту і, відповідно, вказує на відносно високу подібність та існування спільного базового конструкту (консенсусу) серед респондентів. «Консенсуальний конструкт» означає існування спільної або поділюваної базової моделі серед респондентів щодо певного конструкту, про що свідчить їхнє групування навколо певного чинника — у цьому випадку першої головної компоненти. Також таке групування свідчить про те, що респонденти мають схожі патерни за цими шкалами та загалом про релятивну однорідність вибірки за вимірюваними емоційним забарвленням досвідів та соціальною належністю.

Деякі конструкти є більш консенсуальними, бо є легкозрозумілими й незалежними від соціальних патернів. Так, емоційні переживання — виражені шкалою позитивного і негативного досвіду (SPANE) або почуттям приналежності (GBS) — відображають універсальний людський досвід. Ці конструкти завдяки їхній загальності, ймовірно, будуть інтерпретуватися схоже різними людьми. Тоді як конструкт психологічного добробуту (PWB) характеризується низьким рівнем консенсуальності, можливо, тому, що є більш комплексним та перебуває під впливом різних чинників: від походження людини до особистих відмінностей в інтерпретації. Така індивідуальна варіативність підкреслює різноманітність досвіду та лінз сприйняття. Вона акцентує те, що люди сприймають і переживають комплексні конструкти персоналізовано.

Крім того, високий рівень консенсуальності конструктів може свідчити про наявність фундаментальних соціальних норм, які згодом продукують спільні

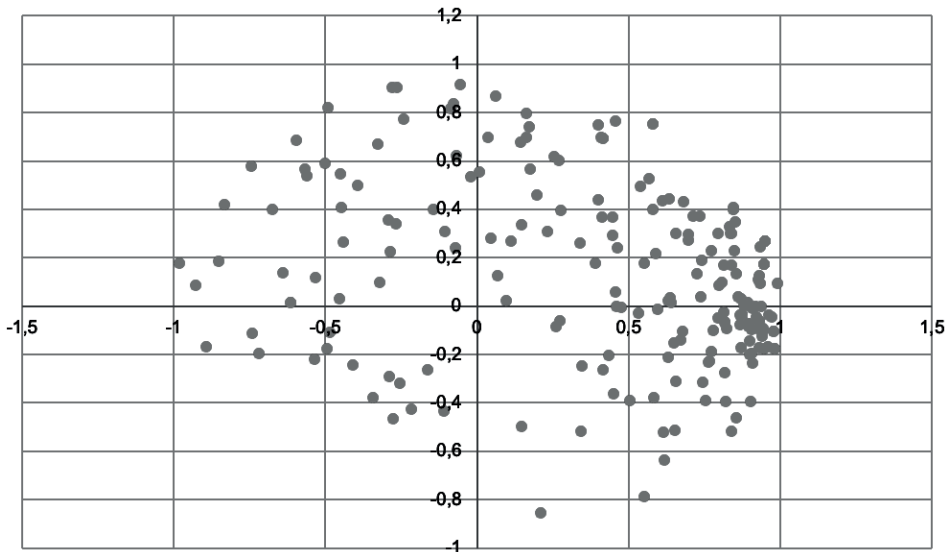

Рис. 3. Діаграма розсіювання для перших двох компонентів
(The Scale of Positive and Negative Experience — SPANE)

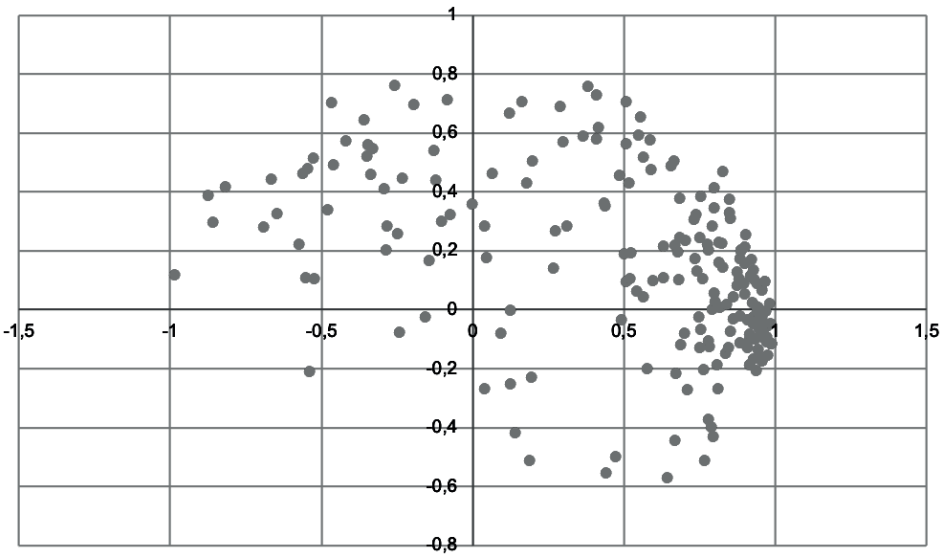

Рис. 4. Діаграма розсіювання для перших двох компонентів
(The General Belongingness Scale — GBS)

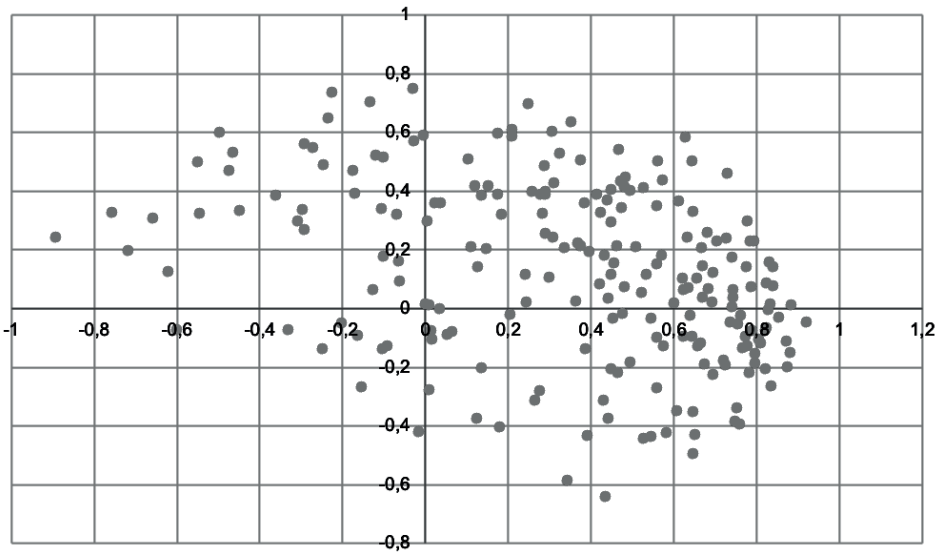

Рис. 5. Діаграма розсіювання для перших двох компонентів
(Positive Thinking Scale — PTS)

уявлення. Наприклад, більша згода щодо SPANE може відображати загальноприйняті визначення позитивних і негативних емоцій в українській культурі. Нормативні очікування диктують те, що вважається нормальними або бажаними поведінковими патернами, — і це призводить до більшої схожості у відповідях.

Норми формують те, що вважається нормальним або бажаним. Це створює спільне сприйняття та досвід серед людей. Наприклад, узгодженість щодо

SPANE підкреслює, що люди схильні *синхронізувати* своє сприйняття емоцій для однотайності з іншими в конкретному суспільному середовищі. Це має вагоме значення, оскільки може впливати на психосоціальний добробут, встановлюючи стандарти для емоційних реакцій.

Також через високий рівень консенсуальності може даватися взнаки культурна однорідність респондентів: спільні переконання призводять до схожого досвіду та відповідей. До прикладу, наразі є авторитетною поширена в західній медицині, нейропсихологічна інтерпретація ментальних явищ, яка впливає на наповнення інформаційного простору, в якому функціують індивіди.

Так само вплив цих норм на добробут може бути різним для різних груп респондентів. Для тих, хто дотримується панівних норм, зареєстровано позитивний вплив на добробут (імовірно, через відчуття приналежності та визнання). Однак для тих, хто відхиляється від медіани, зареєстровано негативні наслідки: відчуття ізоляції, стигматизації тощо. Цей результат не суперечить висновкам досліджень наслідків щодо конгруентності з культурою (Stavrova, Schlösser, Fetchenhauer, 2013; Stavrova, Fetchenhauer, 2015).

Відповідно можна припустити, що норми маскулінності, які диктують поведінкові патерни, емоційні репертуари та певну наповненість ролей, що вважаються належними для чоловіків, чинять тиск на індивідів, що інтерналізували їх. Ці норми часто роблять наголос на відповідальності, домінантності та впевненості в собі, що може призвести до внутрішнього конфлікту та стресу, коли досвід чи ідентичність чоловіків відхиляється від цих очікувань або коли в соціокультурному пласті починають з'являтися кілька версій того, «яким має бути чоловік».

Високий консенсус щодо емоційних конструктів може також вказувати на те, що чоловіки відчують себе вимушеними узгоджувати емоційний досвід із новими суспільними очікуваннями, фемінізацією маскулінності, потенційно пригнічуючи емоції, які розглядаються як невідповідні. Таке придушення може призвести до негативних наслідків: підвищення рівня стресу та соціальної відчуженості.

Тобто закономірності унаочнюють взаємозв'язок між індивідуальними характеристиками й ширшим соціальним контекстом у сприйнятті психосоціальних конструктів.

Загалом у рамках цього аналізу діаграми розсіювання ілюструють ступінь консенсусу серед респондентів з відмінним сприйняттям таких комплексних структур, як позитивне мислення, суб'єктивний добробут, соціальна приналежність тощо. Це демонструє те, як індивіди, попри їхній різний досвід, мають тенденцію групуватися відповідно до схожих відповідей за шкалами психосоціального контексту. Закономірності кластеризації, що спостерігаються на діаграмах розсіювання, свідчать про таке: виміри, визначені за допомоги аналізу головних компонент, ґрунтуються на стійких колективних конструктах. Ці конструкти виходять за межі індивідуальних культурних відмінностей, вказуючи на спільні базові психологічні та соціальні механізми. Узгодженість, що спостерігається на цих діаграмах, підкреслює надійність вимірюваних конструктів та їхню релевантність у різних культурних середовищах.

Висновки

Дослідження мало на меті розглянути зміст та комплексну дію соціокультурних норм, пов'язаних із конструктом маскулінності, та виміряти їхній тиск на психосоціальний добробут молодих чоловіків на прикладі студентів-чоловіків НаУКМА. На підставі аналізу властивостей колективних норм маскулінності, що розглядаються в сучасній літературі, було розроблено формалізований інструмент для вимірювання зв'язків між уявленнями нормативної культури щодо маскулінності та оцінки їхнього впливу на психологічний добробут респондентів.

За результатами, вищий рівень вираженості особистісних рис, який часто маркується як маскулінний, позитивно корелює з вищим суб'єктивним добробутом, кращим відчуттям соціальної належності, більш позитивним модусом мислення та більш конструктивним сприйняттям життєвих подій загалом. Варте уваги те, що вираженість деяких рис, які часто маркуються як фемінні, також модулює ці детермінанти, однак меншою мірою. Імовірно, відповідність соціонормативним очікуванням — тим поведінковим патернам, які переважають у конкретному суспільстві, — модулює ментальні та соціальні рівні добробуту індивідів, що їх засвоюють (у нашому випадку, молодих чоловіків). Бути «прийнятим» групою з визначеними характеристиками та відтворювати їх для підтримання членства відлунує на особистісному рівні в потребі інтегруватися в соціальні мережі для культивування довіри, підтримки, взаємодії.

Також щільні соціальні зв'язки та взаємозалежність продемонстрували зворотний зв'язок із суб'єктивним психологічним добробутом. І навпаки, вираженість адаптивного світосприйняття, гнучкої поведінки та прагнення до знань супроводжується вищим рівнем вираженості особистого добробуту. Останні знахідки слугують підтвердженням дієвості механізмів пристосування до нестабільних зовнішніх обставин для вирівнювання психологічного балансу в мінливих умовах. Ментальна динамічність у рішеннях, зміні стратегій та потяг до дослідження підвищує шанси на виживання: фізичне, економічне, статусне.

Додатково дослідження продемонструвало позитивний зв'язок між набором особистісних рис, які зазвичай маркуються як маскулінні (амбітний, аналітичний, наполегливий, конкурентоспроможний, атлетичний, домінантний, вольовий тощо), та психосоціальним добробутом молодих чоловіків: чим більш розвинутий відповідний набір рис, тим вищий рівень психосоціального добробуту. Якщо відповідність соціокультурним нормам того, що репрезентує маскулінність, позитивно впливає на психологічний апарат чоловіків та соціальну належність, то ми можемо припустити, що критика маскулінності, ґрунтовне переформатування усталених норм та, як наслідок, створення тиску змішаних сигналів, «яким має бути чоловік», може нести небажані наслідки для соціальної адаптації та психологічного добробуту молодих чоловіків. Важливо тримати вектор на контекстуалізацію критики маскулінності в культурній та ціннісній мережах суспільства, а не навпаки. Відповідність культурно-бажаному соціонормативному образу може сприяти — як на індивідуальному, так і суспільному рівні — формуванню власної відповідальності в соціумі через чітке розуміння власної ролі в ньому та, відповідно, — рішучості та впевненості, а також критично важливого асоціювання з групою.

ДОДАТОК

Таблиця 1

Композиція вибірки дослідження

	Значення	Частота	Відсоток
Вік	17–18 років	55	25,6
	19–20 років	117	54,4
	21–22 роки	26	12,1
	23–28 років	17	7,9
Курс	БП–1	37	17,2
	БП–2	71	33
	БП–3	65	30,2
	БП–4	18	8,4
	МП–1	7	3,3
	МП–2	17	7,9
Місце народження	Село	11	5,1
	СМТ	9	4,2
	Інше місто	78	36,3
	Місто-мільйонник	117	54,4
Загалом	215		

Таблиця 2

Просортовані коефіцієнти α Кронбаха для створених індексів метрик колективних агрегованих репрезентацій

Індекси	α	Індекси (продовження)	α
PMAI. Оптиміст	0,647	PMAI. Розважальник	0,692
PMAI. Реаліст	0,626	BSRI. Маскулінні риси	0,893
PMAI. Досягач	0,711	BSRI. Фемінні риси	0,837
PMAI. Опікун	0,708	SPANE. Позитивний модус	0,826
PMAI. Дослідник	0,502	SPANE. Негативний модус	0,795
PMAI. Ентузіаст	0,676	PWB	0,830
PMAI. Реформатор	0,552	PTS. Позитивний модус	0,696
PMAI. Новатор	0,496	PTS. Негативний модус	0,649
PMAI. Лідер	0,737	GBS. Прийняття	0,836
PMAI. Маг	0,667	GBS. Відторгнення	0,843
PMAI. Експерт	0,522		

Таблиця 3

Профіль просортованих кореляцій (коефіцієнт Пірсона) маскулінних та фемінних рис з індексами метрик колективних агрегованих репрезентацій

НАЗВА ІНДЕКСУ	Маскулінні риси ($\alpha = 0,893$)	НАЗВА ІНДЕКСУ	Фемінні риси ($\alpha = 0,837$)
PMAI. Лідер ($\alpha = 0,737$)	0,717 ($p\text{-value} = 0,000$)	PMAI. Ентузіаст ($\alpha = 0,676$)	0,542 ($p\text{-value} = 0,000$)
PMAI. Досягач ($\alpha = 0,711$)	0,672 ($p\text{-value} = 0,000$)	PMAI. Опікун ($\alpha = 0,708$)	0,531 ($p\text{-value} = 0,000$)
PMAI. Дослідник ($\alpha = 0,502$)	0,591 ($p\text{-value} = 0,000$)	PMAI. Оптиміст ($\alpha = 0,647$)	0,301 ($p\text{-value} = 0,000$)
PMAI. Маг ($\alpha = 0,667$)	0,489 ($p\text{-value} = 0,000$)	PMAI. Розважальник ($\alpha = 0,692$)	0,3 ($p\text{-value} = 0,000$)
PMAI. Експерт ($\alpha = 0,522$)	0,424 ($p\text{-value} = 0,000$)	PMAI. Маг ($\alpha = 0,667$)	0,247 ($p\text{-value} = 0,000$)
PMAI. Новатор ($\alpha = 0,496$)	0,396 ($p\text{-value} = 0,000$)	PMAI. Експерт ($\alpha = 0,522$)	0,165 ($p\text{-value} = 0,015$)
PMAI. Оптиміст ($\alpha = 0,647$)	0,174 ($p\text{-value} = 0,011$)	PMAI. Новатор ($\alpha = 0,496$)	0,135 ($p\text{-value} = 0,048$)
PMAI. Ентузіаст ($\alpha = 0,676$)	0,148 ($p\text{-value} = 0,03$)	PMAI. Реформатор ($\alpha = 0,552$)	0,055 ($p\text{-value} = 0,423$)
PMAI. Розважальник ($\alpha = 0,692$)	0,127 ($p\text{-value} = 0,063$)	PMAI. Дослідник ($\alpha = 0,502$)	0,019 ($p\text{-value} = 0,776$)
PMAI. Реаліст ($\alpha = 0,626$)	-0,325 ($p\text{-value} = 0,000$)	PMAI. Реаліст ($\alpha = 0,626$)	0,005 ($p\text{-value} = 0,943$)
PMAI. Опікун ($\alpha = 0,708$)	-0,275 ($p\text{-value} = 0,000$)	PMAI. Досягач ($\alpha = 0,711$)	-0,113 ($p\text{-value} = 0,097$)
PMAI. Реформатор ($\alpha = 0,552$)	-0,049 ($p\text{-value} = 0,476$)	PMAI. Лідер ($\alpha = 0,737$)	-0,06 ($p\text{-value} = 0,381$)

Таблиця 4

Профіль просортованих кореляцій (коефіцієнт Пірсона) психосоціальних детермінантних і маскулінних та фемінних рис

НАЗВА ШКАЛИ	Маскулінні риси ($\alpha = 0,893$)	НАЗВА ШКАЛИ	Фемінні риси ($\alpha = 0,837$)
PWB ($\alpha = 0,830$)	0,596 ($p\text{-value} = 0,000$)	PTS+ ($\alpha = 0,696$)	0,374 ($p\text{-value} = 0,000$)
GBS+ ($\alpha = 0,836$)	0,388 ($p\text{-value} = 0,000$)	SPANE+ ($\alpha = 0,826$)	0,291 ($p\text{-value} = 0,000$)
PTS+ ($\alpha = 0,696$)	0,323 ($p\text{-value} = 0,000$)	GBS+ ($\alpha = 0,836$)	0,197 ($p\text{-value} = 0,004$)
SPANE+ ($\alpha = 0,826$)	0,301 ($p\text{-value} = 0,000$)	PWB ($\alpha = 0,830$)	0,134 ($p\text{-value} = 0,050$)
PTS- ($\alpha = 0,649$)	0,167 ($p\text{-value} = 0,014$)	GBS- ($\alpha = 0,843$)	0,042 ($p\text{-value} = 0,537$)
GBS- ($\alpha = 0,843$)	-0,283 ($p\text{-value} = 0,000$)	PTS- ($\alpha = 0,649$)	-0,051 ($p\text{-value} = 0,456$)
SPANE- ($\alpha = 0,795$)	-0,164 ($p\text{-value} = 0,016$)	SPANE- ($\alpha = 0,795$)	-0,020 ($p\text{-value} = 0,768$)

Джерела / References

- Bem, S. (1974). The measurement of psychological androgyny. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 42(2), 155-162.
- Brown, Belinda. (2016). From boys to men: the place of the provider role in male development. *New Male Studies*, 5, 36-57.
- Connell, R.W. (1987). *Gender and power: Society, the person and sexual politics*. Stanford University Press.
- Connell, R.W., Messerschmidt, J.W. (2005). Hegemonic masculinity: Rethinking the concept. *Gender and Society*, 19(6), 829-859. <https://doi.org/10.1177/0891243205278639>
- De Boise, S. (2019). Editorial: is masculinity toxic? *NORMA*, 14(3), 147-151. <https://doi.org/10.1080/18902138.2019.1654742>
- Dembitskyi, S. (2019). *Development of sociological tests: methodology and practices of its application*. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Дембіцький, С. (2019). *Розробка соціологічних тестів: методологія і практики її застосування*. Київ: Інститут соціології НАН України.]
- Dench, G. (2018). *Transforming men: Changing Patterns of Dependency and Dominance in Gender Relations*. Routledge.
- Diener, E., Wirtz, D., Biswas-Diener, R., Tov, W., Kim-Prieto, C., Choi, D.-w., Oishi, S. (2009). New measures of well-being. In: E. Diener (Ed.), *Assessing well-being: The collected works of Ed Diener* (pp. 247-266). Springer Science + Business Media. https://doi.org/10.1007/978-90-481-2354-4_12
- Els, C.J. (2004). *Personal archetypes, aspects of personality and psychological well-being*. Master's dissertation, North-West University.
- Feldman, M., Bell, J., Berger, M.T. (2003). *Gaining access: A practical and theoretical guide for qualitative researchers*. New York: Alta Mira Press
- Fossas, A. (2019). Psychological maturity predicts different forms of happiness. *Journal of Happiness Studies: An Interdisciplinary Forum on Subjective Well-Being*, 20(6), 1933-1952. <https://doi.org/10.1007/s10902-018-0033-9>
- Gilbert, M. (2013). *Joint commitment: how we make the social world*. New York, NY, Oxford University Press.
- Harrington, C. (2021). What is "Toxic Masculinity" and Why Does it Matter? *Men and Masculinities*, 24(2), 345-352.
- Jung, C.G. (1969). *Collected Works of C.G. Jung*. Volume 9 (Part 1): *Archetypes and the Collective Unconscious* / Ed by: G. Adler, R.F.C. Hull. Princeton University Press.
- Lemon, J. (1992). The crisis of masculinity and the renegotiation of power. *Communicatio*, 18(2), 16-30. <https://doi.org/10.1080/02500169208537709>
- Malone, G.P., Pillow, D.R., Osman, A. (2012). The General Belongingness Scale (GBS): Assessing achieved belongingness. *Personality and Individual Differences*, 52(3), 311-316. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2011.10.027>
- Messick, S. (1995). Validity of psychological assessment: Validation of inferences from persons' responses and performances as scientific inquiry into score meaning. *American Psychologist*, 50(9), 741-749. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.50.9.741>
- Moore, R.L., Gillette, D. (1990). *King, warrior, magician, lover: rediscovering the archetypes of the mature masculine*. San Francisco: HarperSanFrancisco.
- Pearson, C.S. (1991, July 19). *Awakening the Heroes Within*. Harper Collins.
- Pearson, C.S., Marr, H.K. (2002). *Introduction to archetypes: the guide to interpreting results from the Pearson-Marr archetype indicator (PMAI) instrument*. Center for Applications of Psychological Type.
- Searle, J.R. (1995). *The Construction of Social Reality*. Free Press.
- Sober, E., Wilson, D.S. (1998). *Unto others*. Harvard University Press.
- Sommers, C.H. (2000). *The war against boys: how misguided feminism is harming our young men*. New York: Simon & Schuster.

Song, G., Liang, C.T.H. (2019). Masculine gender role expectations in China: A consensual qualitative research-modified study. *Psychology of Men and Masculinity*, 20, 553-563. <http://dx.doi.org/10.1037/men0000196>

Stavrova, O., Schlösser, T., Fetchenhauer, D. (2013). Are Virtuous People Happy All Around the World? Civic Virtue, Antisocial Punishment, and Subjective Well-Being Across Cultures. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 39(7), 927-942. <https://doi.org/10.1177/0146167213485902>

Stavrova, O., Fetchenhauer, D. (2015). Single Parents, Unhappy Parents? Parenthood, Partnership, and the Cultural Normative Context. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 46(1), 134-149. <https://doi.org/10.1177/0022022114551160>

Tal, E. (2020). Measurement in Science. In: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* / Ed. by: E.N. Zalta. Retrieved from: <https://plato.stanford.edu/archives/fall2020/entries/measurement-science>

Wilson, E.O. (2012). *On human nature*. Harvard University Press.

Wong, Y.J., Granderson, R.M., Zounlome, N.O.O., McCullough, K.M., Hyman, J.E., Schwabe, S.B. (2020). The assessment of subjective masculine norms in the United States. *Psychology of Men & Masculinity*, 21(4), 545-557. <https://doi.org/10.1037/men0000254>

Wood, W., Eagly, A.H. (2002). A cross-cultural analysis of the behavior of women and men: Implications for the origins of sex differences. *Psychological Bulletin*, 128(5), 699-727. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.128.5.699>

Zeller, R.A., Carmines, E.G. (1980). *Measurement in the social sciences: The Link Between Theory and Data*. Cambridge University Press.

Отримано / Received 24.07.2024

НАЗАР ЛІСОВИЙ

Використання технік шкалювання та багатовимірного аналізу для оцінювання тиску соціокультурних норм маскулінності на психосоціальний добробут студентів чоловічої статі (на прикладі вибірки з НаУКМА)

Норми за своєю природою є глибоко соціальними сутностями. У дослідженнях взаємозв'язків між соціокультурною нормативністю і добробутом подекуди зазначають, що в соціокультурному ландшафті сучасних суспільств інтерналізовані норми, що регулюють прояви маскулінності, формують поведінкові моделі молодих чоловіків, часто спричиняючи їхній апатичний стан щодо своєї відповідальності в суспільстві, дисоційованість та нерішучість, і можуть негативно впливати на їхні емоційні стани та, зрештою, психологічний добробут. Дослідження, проведене в Києві навесні 2024 року, мало на меті розглянути зміст та виміряти комплексний вплив соціокультурних норм, пов'язаних із конструктом маскулінності, на психосоціальний добробут молодих чоловіків на прикладі вибірки студентів-чоловіків НаУКМА (N = 215). З використанням технік шкалювання та багатовимірного аналізу було розроблено формалізований інструмент, що дає змогу оцінити консенсуальність різних норм щодо маскулінності та вивчити їхні взаємозв'язки із психологічним добробутом респондентів. Результати демонструють, що більша вираженість рис, які маркуються як маскуліні, є предиктором вищого суб'єктивного добробуту, більш вираженого почуття соціальної належності, більш позитивного світогляду та більш конструктивного сприйняття життєвих подій. Якщо індивідуальна відповідність соціокультурним нормам маскулінності позитивно впливає на психологічний апарат чоловіків та соціальну належність, покращуючи їхній психологічний добробут, то можна припустити, що критика маскулінності, ґрунтовне переформатування усталених норм та, як наслідок, створення тиску змішаних сигналів, «яким має бути чоловік», можуть мати деструктивні наслідки для психічного здоров'я чоловіків. З іншого боку, важливо контекстуалізувати маскулінність у культурних і ціннісних

мережах суспільства. Зокрема, конгруентність з культурно-бажаними соціально-нормативними образами може сприяти формуванню почуття відповідальності, розумінню власної ролі в суспільстві, а також розвитку рішучості.

Ключові слова: вимірювання, багатопозиційні шкали, маскулінність, норми, добробут

NAZAR LISOVYI

Using scales and multidimensional analysis techniques to assess the pressures of sociocultural norms regulating masculinity on the psychosocial well-being of college male students (based on a sample from NaUKMA)

Norms are inherently social entities. The link between collectively shared social norms and individual well-being is an important juncture for social scientists as well as for applied social researchers. In this regard it is oftentimes contended that in a modern society the internalized norms of masculinity tend to form behavioral models that frequently contribute to young men's forming an apathetic attitude toward their social responsibility, as well as to dissociation and indecision, and can worsen their emotional states and, eventually, lead to poorer well-being. The goals of the present research were two-fold and involved exploring the contents of the cultural norms of masculinity and evaluating their effect on mental well-being of young college males (based on a sample from National University of Kyiv-Mohyla Academy (N = 215)). Grounded in the operationalization of Pearson & Marr conceptual framework, a formalized instrument was designed to measure the degree of consensuality of different norms of masculinity and to investigate their relationships with the mental well-being of the study participants. The study conducted in Kyiv in Spring 2024 collected self-reported cognitive data by means of an online form. The data analysis employed techniques of multidimensional analysis operating on multi-item scales. The findings show that a more pronounced expression of the normative traits that are marked as masculine serves as a predictor of higher mental well-being levels, more salient feeling of social belonging, more positive outlook on life and perceiving life events in a more constructive way. Granted that individual correspondence to sociocultural normativity in the domain of masculinity also positively affected psychological condition and the experience of social belonging of male participants, improving their well-being, it can be surmised that the destructive criticism of masculinity per se, radical reshaping of agreed-upon norms regulating masculinity and exposing the young men to the mixed signals of "what a man should be" can have harmful consequences for social adaptation and psychological well-being of male students. On the other hand, it is important to contextualize the criticism of masculinity within collectively meaningful axiological networks of a society and their contingencies. Specifically, congruence with socially desirable repertoires can confer a greater sense of responsibility, understanding one's role in the group and developing one's decision-making skills.

Keywords: measurement, multi-item scale, masculinity, norms, well-being

ДИСКУСІЇ

Круглий стіл «Солідаризація українського суспільства у війні та перспективи збереження солідарного соціального потенціалу»

Круглий стіл проведено 19 листопада 2024 року у перебігу виконання НДР за конкурсною тематикою НАН України «Соціологічні дослідження потенціалу солідарних суспільних взаємодій» у рамках цільового міждисциплінарного наукового проєкту «Солідаризація українського суспільства у війні та перспективи збереження і відтворення солідарного соціального потенціалу у повоєнному розвитку країни» (шифр: 6541230).

ВІКТОР СТЕПАНЕНКО (модератор),

доктор соціологічних наук, головний науковий співробітник відділу історії та теорії соціології Інституту соціології НАН України (01021, Київ, Шовковична, 12)

VIKTOR STEPANENKO (Moderator),

Doctor of Sciences in Sociology, Chief Research Fellow at the Department of History and Theory of Sociology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

vikstepa@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3623-0057>

Вступне слово

Мета цього круглого столу — експертне обговорення проблематики солідарності та солідаризації українського суспільства у період повномасштабної війни, окреслення потенційних ризиків та ліній соціального розколу суспільства та обговорення деяких перспектив збереження солідарного соціального потенціалу. Військове широкомасштабне вторгнення країни-агресора та війна посилюють процеси солідаризації українського суспільства, патріотичну консолідацію держави та громадян і зміцнення та утвердження національно-громадянської ідентичності українців.

Цитування: Круглий стіл «Солідаризація українського суспільства у війні та перспективи збереження солідарного соціального потенціалу» (2024). Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 4, 165–206.

Наші соціологічні дослідження, зокрема моніторингові, доводять, що в Україні вже склалася доволі консолідована українська громадянська нація, яка об'єднала громадян різних етнічних походжень, у тому числі етнічних росіян, людей з різними віросповіданнями та мовами повсякденного спілкування. До того ж за третину сторіччя державної незалежності народилося, соціалізувалося та вступило до дорослого життя нове покоління українців. Домінувальні смисли української національно-громадянської ідентичності та належності стали одним із важливих чинників солідаризації, стійкості та масового спротиву українського суспільства російській агресії. Солідаризація тут розуміється як процес солідарних соціальних взаємодій, їх формування, підтримання та відтворення, натомість солідарність — це соціальна характеристика та якість таких взаємодій. Солідарність як якість соціальних взаємин та солідаризацію як процес її досягнення варто розглядати у двох головних вимірах: вертикальному (відносини між громадянами та державою) і горизонтальному (відносини між самими громадянами).

Коли у початковий період широкомасштабного вторгнення солідаризація та згуртованість українського суспільства й держави мали висхідну динаміку (про що, зокрема, свідчать високі показники довіри громадян до державних інституцій у цей період), то з 2023 року означилися реверсні процеси щодо вертикальної солідаризації, зокрема щодо ставлення громадян до держави та довіри до органів влади, а також — горизонтальні тренди соціальної та політичної диференціації українського суспільства. Тут намітилися певні лінії потенційних соціальних розколів (зокрема, між громадянами, які виїхали з країни, й тими, хто залишився у ній, між армійцями й ветеранами, з одного боку, й «тиловиками» — з іншого, тощо), здатних розвинути у потенційні соціальні конфлікти з їхніми небажаними соціально-політичними ризиками та наслідками у перспективі повоєнного відновлення країни. Отже, солідаризація та консолідація українського суспільства у період війни має різну динаміку, й може піти на спад ще під час війни, а також у період повоєнного відновлення. Це створює нові ризики для внутрішньополітичної та соціальної стабільності держави, що конче необхідно для її успішного мілітарного спротиву та подальшого демократичного розвитку.

Тема суспільної солідарності та концептуально дотичної проблематики згуртованості (cohesion) має тривалу історичну традицію в соціології, починаючи від О. Конта і Е. Дюргайма. Але обставини сучасної війни з багатьма її постмодерними особливостями, зокрема інформаційними, створює потребу в переосмисленні та новій концептуалізації цієї проблематики. Втім, солідарність та солідаризація у період війни для України — це не лише теоретичні, а передовсім і практичні питання функціонування нашого суспільства та держави, їхньої здатності до соціально-психологічної та інституційної стійкості у війні та перспектив її відновлення, не лише економічного та технологічного, але й соціального.

Ці актуальні та важливі питання ми обговорювали під час круглого столу, присвяченого солідаризації та солідарному соціальному потенціалу українського суспільства. Публікуємо тези виступів його учасників.

ЄВГЕН ГОЛОВАХА,

член-кореспондент НАН України, доктор філософських наук, директор Інституту соціології НАН України

Солідаризація в умовах війни: формальний та змістовний типи

Категорія «солідарність», що набула свого часу особливої ваги в соціології завдяки теоретичним поглядам Еміля Дюркгайма на соціальну еволюцію як перехід від механічної до органічної солідарності, в сучасних умовах набуває нових аналітичних можливостей. Ідеться про те, що процес солідаризації в умовах війни може відбуватися під тиском обставин, що склалися (широкомасштабна агресія, вторгнення, окупація, анексія територій), і бути переважно вимушеним і декларативним для переважної більшості населення. Без масового діяльнісного об'єднання на засадах взаємодопомоги, без добровільної підтримки армії та населення, що потерпає від бойових дій, процес солідаризації залишається формальним, навіть якщо заохочується державою. Власне, так і сталося у країні-агресорі, яка перетворила вторгнення в Україну на усталений чинник підтримки формальної солідарності. Російська консолідація навколо влади, яка роздмухує шовіністичні настрої у власній країні та ненависть до сусідів, становить базис формальної солідаризації без формування її змістовних складових.

Принципова відмінність між формальним та змістовним шляхами солідаризації полягає насамперед у тому, що перший базується на узурпації об'єднаної суб'єктності правлячою верхівкою, яка нав'язує населенню безальтернативну єдність на підставах всеохопної пропаганди, обмеження прав і свобод, зокрема свободи слова, переслідування опозиції, репресій та підкупу. Завдяки цим механізмам формується декларативна відданість «загальній справі» та об'єднання мас навколо владної верхівки. Як наслідок втрати суб'єктності пересічними громадянами сам феномен солідаризації взагалі залишається поза масовою критичною свідомістю. Індивіди отримують уявлення про солідарні відносини в суспільстві в готовому вигляді із пропагандистських джерел, що транслюють лише штамповані наративи про «єдність влади й народу». Яскравим прикладом формальної солідарності була славетна «солідарність трудящих» часів пізнього СРСР. Радянські люди не мали нічого проти того, щоб демонструвати відданість організаторам першотравневих свят, але це не мало ніякого стосунку до реальної солідаризації одне з одним і, тим паче, з абстрактними трудящими в інших країнах.

Змістова солідарність, на відміну від формальної, виникає лише за умови набуття суб'єктності тими, хто об'єднується навколо того, що має для них суттєву соціальну значущість. Це означає, що належність до певної нації, яка засвідчена відповідним громадянством, залишається суто формальною рисою солідаризації з іншими громадянами, якщо людина не бачить змістовних підстав для формування солідарних відносин з іншими громадянами.

Серед цих змістовних складових солідаризації українців за умов війни насамперед слід розглядати: 1) наявність усталеної національно-громадянської

ідентичності; 2) залученість у різні форми громадської активності незалежно від того, заохочує їх держава чи ні; 3) готовність до особистих жертв заради того, щоб держава зберігала свободу, незалежність і право на власний вибір шляхів розвитку. За наявності таких особистісних рис як складових змістовної солідаризації, загальнонаціональна єдність, необхідна для позитивних змін у мирні часи та для успішного спротиву ворогу в часи війни, досягається без загрози встановлення тоталітарних засад суспільного життя, оскільки змістовна солідаризація неможлива без свободи вибору та об'єднання громадян навколо державних інституцій без примусу і репресій з боку авторитарної влади.

Подолання значних регіональних відмінностей щодо геополітичного майбутнього України, пов'язаного нині для переважної більшості українців в усіх регіонах із Європейським Союзом та НАТО, є свідченням зміни базових геополітичних орієнтацій з невизначених і суперечливих на змістовні солідарні загальнонаціональні засади консолідації суспільства під час війни та в повоєнній перспективі. З інших показників усталеної змістовної солідаризації слід відзначити зростання пріоритету загальної національно-громадянської ідентичності у свідомості громадян над локальними (мешканець свого села, міста, регіону), глобальними («громадянин світу, Європи») та уявними (мешканець колишнього СРСР тощо).

Натомість соціологічні дослідження останнього часу, зокрема результати моніторингу Інституту соціології НАН України, свідчать про те, що навіть за цими усталеними показниками змістовної солідаризації спостерігається певне погіршення. Це стосується і деяких показників громадянської активності, упевненості в перемозі, психоемоційної витривалості тощо. Досі ця ситуація не є критичною для зміни типу солідаризації зі змістовного (базованого на суб'єктності більшості громадян) на формальний (коли люди об'єднуються ситуативно або під зовнішнім тиском). Але якщо тенденції останнього року спостережень будуть відтворюватися й надалі, є ризик, що саме формальна солідарність перетвориться на домінантний тип. Саме тому необхідне постійне відстеження показників, що можуть свідчити про особливості процесів суспільної солідаризації в умовах війни та повоєнного розвитку.

НАТАЛІЯ СОБОЛЄВА,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України

Солідаризація сучасного українського соціуму: виклики та загрози у воєнний та повоєнний час

Поняття соціальної солідарності посідає важливе місце серед фундаментальних понять соціології, які пояснюють ключові процеси становлення суспільства та його трансформації. Соціальна солідарність як принцип організації відносин всередині суспільства є важливою передумовою сталого розвитку

суспільства й визначальною умовою стабільності держави, а солідаризація — одним із найпотужніших механізмів адаптації до викликів нової реальності, самоорганізації та саморегуляції як окремих спільнот, так і суспільства в цілому.

Солідарність — одне з найбільш широковживаних і разом з тим досить складних понять, що поєднують численні наукові інтерпретації з буденним розумінням. Близькими до нього є такі поняття, як єдність, консолідація, згуртованість, інтеграція, стабільність, резильєнтність, відповідність, консенсус, згода, злагода, погодженість, гармонія, толерантність, асоціація, кооперація, підтримка, допомога, мобілізація, довіра, відповідальність тощо, які розкривають різні характеристики відповідних соціальних відносин та суспільних взаємодій, ціннісних орієнтацій та соціальних практик в суспільстві.

Зважаючи на складність та багатоплановість феномену солідарності, пропонуємо розглядати соціальну солідарність як ґрунтоване на певній збіжності поглядів, норм, цінностей активно-рефлексійне ставлення акторів до соціальних подій, явищ, ситуацій, процесів залежно від розвитку суспільної ситуації, що викликає емоційний відгук, співчуття, співпереживання, посилює згуртованість з іншими акторами, які дотримуються відповідної позиції, й це втілюється в готовність діяти певним чином і нести за це відповідальність.

Щодо змістової характеристики соціальних солідаритетів, то чинниками солідаризації тих чи інших груп акторів може слугувати найширший спектр суспільних явищ в усіх сферах життєдіяльності, а також соціальних проблем в конкретному суспільстві, але в кінцевому підсумку «кристалізація» солідаритету, тобто формування певної соціальної єдності, ґрунтованої на взаєморозумінні, взаємній підтримці та готовності відповідально діяти разом, визначається тим, якою мірою зачіпаються інтереси суб'єктів, що солідаризуються. Поряд із згуртуванням «за переконаннями» навколо ідеологеми (міфологеми) в межах різних ціннісних систем та навколо її носіїв, солідарність може базуватися на спільних соціальних переживаннях та почуттях, які охоплюють великі маси людей. Механізм солідаризації передбачає визначення суб'єктів, агентів впливу та опонентів такого об'єднання, оскільки солідарність з кимось і за щось зазвичай означає одночасно солідарність проти когось і чогось, що спонукає противників так само гуртуватися задля обстоювання своїх інтересів.

Результатом такого об'єднання стає формування солідаритету, тобто певного типу раціоемоційного ставлення до тієї чи тієї нагальної суспільної проблеми, яке набуває масового поширення за даного суспільного хронотопа. Раціональна компонента, як правило, є провідною в процесі утворення солідаритету (як мінімум, у вигляді раціоналізації своїх дій постфактум), проте не менш значущою є ірраціональна, почуттєва складова, яка здатна відігравати роль «спускового гачка» в ініціації утворення нового солідаритету.

Формування соціальної солідарності реалізується зусиллями різних суб'єктів та агентів. Через виховання в родині й різних навчальних закладах, через пропаганду цінностей соціальними інститутами, державними установами, громадськими організаціями та авторитетними суспільними лідерами, через вплив ЗМІ та соціальних мереж відбувається формування розуміння ефективності

спільних дій у процесі досягнення цілей, мотивування та схвалення відповідної поведінки соціальних акторів.

Предметом солідаризації зазвичай стає якась соціально-резонансна проблема (подія, ситуація, небезпека), яка зачіпає інтереси чималої частини соціуму. На тлі повномасштабного вторгнення у лютому 2022 року, яке прийшло на зміну гібридній війні Росії проти України, що тягнулася ще з 2014 року, багато актуальних внутрішніх соціальних проблем нашої держави, що перебували у фокусі уваги суспільства й потребували розв'язання, істотно загострились. На додаток до старих проблем виникли нові точки напруги, детерміновані війною, які додають уразливості Україні, й ворог намагається максимально використати їх для дестабілізації ситуації у країні та провокування конфліктів як всередині суспільства, так і між владою і суспільством, руйнуючи суспільну солідаризацію одночасно у горизонтальному і вертикальному її вимірах. Збереження та посилення солідаризаційного потенціалу українського суспільства є одним з найважливіших чинників забезпечення стійкості країни в умовах російської агресії й набуде ще більшої значущості після завершення війни під час відбудови та модернізації.

Травматичний досвід війни, якого набули практично всі громадяни України, є серйозним викликом для нашого суспільства у плані турбулентності психологічного стану українців. Цілком зрозумілий дуже високий рівень консолідації у боротьбі проти спільного зовнішнього ворога визначає сучасний соціально-психологічний стан українського суспільства як мобілізаційну інтеграцію, що ґрунтується на несприйнятті та запереченні тих цінностей і цілей, що їх проголошує й реалізує агресор. Наявність спільної загрози в результаті зовнішньої агресії потребує визначення спільного ворога та усвідомлення його як такого, що консолідує суспільство і згуртовує націю та громади на спротив йому під час війни, зумовлюючи почуття солідарності. Мобілізаційні механізми солідаризації «проти» водночас посилюють можливості внутрішнього згуртування «за» навколо відповідних ідей, символів, лідерів тощо.

На цьому тлі спостерігається навіть певне зниження рівня (але не зникнення) суперечностей між представниками різних груп і спільнот усередині суспільства, тоді як почуття національної єдності та ідентичності, належності до спільної культури, історії та мови значно посилюються, сприяючи досягненню цілей у боротьбі із зовнішньою агресією та зростанню солідаризаційного потенціалу для відновлення країни після війни. Передумови для зростання солідаризації суспільства в кризові часи створює й ефективне лідерство харизматичних особистостей та активістів, які здатні мобілізувати людей навколо спільної мети та зорганізовувати дії членів спільнот, впроваджуючи нові форми самоорганізації та громадянські практики на кшталт волонтерства, капеланства, тероборони, тилової підтримки ЗСУ, різних гуманітарних акцій. Довіра, взаємоповага, допомога та дотримання принципів рівності й соціальної справедливості у відносинах у спільнотах та колективах посилює бажання людей працювати разом та підтримувати спільні цінності.

В умовах повномасштабної російсько-української війни усталені соціальні зв'язки та звичний устрій життя зазнали кардинальних і здебільшого негативних змін. Змінилися конфігурації стосунків у великих та малих соціальних гру-

пах, визначальним соціально-психологічним чинником соціальної солідаризації та соціальної диференціації стала безпека життя. Ідентифікаційні процеси в суспільстві реалізуються насамперед за підставі поділу на «ми–вони» чи «свій–чужий». Сьогодні цей поділ застосовується насамперед для ідентифікації тих, хто знаходиться по різні боки від лінії фронту. Але слід зважати на те, що задовго до війни і впродовж тривалого часу в українському суспільстві доволі гостро стояли мовні, деякі етнічні, регіональні, конфесійні питання з відповідними типами ідентифікацій як лінії розриву соціетальної площини ідентичності. Під час війни з'явилися й інші лінії розколів, пов'язані з загрозами горизонтальної дезінтеграції України.

У рамках проекту, реалізованого в червні 2023 року Національним інститутом стратегічних досліджень (НІСД) «Аналіз загроз національній безпеці у сфері внутрішньої політики» було проведено експертне опитування щодо ключових внутрішньополітичних загроз для України, які є актуальними під час війни, а також мають потенціал збереження у період майбутньої відбудови країни. Експертами проекту стали співробітники інституту та близько 50 спеціалістів (науковців, громадських активістів, управлінців, журналістів), які представляють загальноукраїнські та регіональні інституції.

На думку учасників проекту, до переліку головних соціальних проблем українського суспільства теперішнього часу, які несуть найбільші ризики для внутрішньополітичної стабільності країни, передусім мають увійти такі явища, як корупція; недостатня ефективність влади та низька стійкість державних інститутів; посилення горизонтальної дезінтеграції суспільства; наявність інструментів російського впливу, якими є УПЦ (МП), проросійські політики та інформаційні ресурси; демографічна криза, депопуляція та пов'язані з цим втрати людського капіталу. Менш критичними на цей момент, але такими, що мають високий дестабілізаційний потенціал, експерти вважають проблеми певної деградації демократичних інститутів та обмеження політичних свобод, а також погіршення якості діалогу між владою і суспільством; наявності політичних конфліктів; слабкої ефективності інформаційної політики та контрпропаганди; втоми та психологічного виснаження населення від війни; відсутності у людей чіткого образу майбутнього країни.

Прогноз експертів зводиться до того, що дестабілізаційний потенціал зазначених загроз помітно посилиться під час повоєнній відбудови порівняно з періодом воєнного стану і відповідним чином зросте ймовірність реалізації цього потенціалу. Якщо впродовж воєнного стану головні небезпеки виходитимуть саме з системи державного управління та політичної сфери, то під час відбудови вони будуть зосереджені в соціально-економічній царині.

Перспектива подальших досліджень полягає в теоретико-методологічному та емпіричному вивченні ціннісно-змістових домінант солідаризації, виявленні передумов та визначенні принципів забезпечення соціально-технологічних передумов досягнення і підтримання соціальної солідарності в українському соціумі, що дасть змогу вдосконалити державну політику консолідації, спрямовану на мінімізацію поточних та латентних загроз соціальної фрагментації та дестабілізації суспільства.

СЕРГІЙ ДЕМБІЦЬКИЙ,
доктор соціологічних наук, член-кореспондент НАН України

**Вертикальна солідаризація в українському суспільстві:
оцінки населенням функціонування держави**

Важливим напрямом дослідження солідаризації в суспільстві є так звана вертикальна солідаризація, яку можна розглядати як складову одночасно національно-громадянської та соціальної солідаризації. У першому випадку йдеться про ступінь лояльності до держави, у другому — про характеристики інституційної довіри.

Далі ми пропонуємо поглянути на вертикальну солідаризацію крізь призму загальних установок щодо функціонування держави, які є визначальним аспектом тональності громадської думки й, відповідно, особливостей сприйняття ініціатив держави та її окремих інституцій.

Усі розглядувані далі результати отримано шляхом репрезентативних опитувань населення України, проведених Інститутом соціології НАН України та Соціологічною групою «Рейтинг». Характеристики опитувань наведено далі (див. табл. 1).

Таблиця 1

Характеристики опитувань

Організація	Метод збирання, охоплення, календарний період	N	Жінки	Чоловіки	Середній вік
ІС НАНУ	Самозаповнення, репрезентативне опитування дорослого населення України, листопад 2021	1800	54,8%	45,2%	47,8
СГ «Рейтинг»	САТІ, репрезентативне опитування дорослого населення України, травень 2022	2006	50,7%	49,3%	44,8
ІС НАНУ	САТІ, репрезентативне опитування дорослого населення України, грудень 2022	2007	56,1%	43,9%	48,1
ІС НАНУ	САТІ, репрезентативне опитування дорослого населення України, червень 2023	2004	57,6%	42,4%	48,0
ІС НАНУ	САТІ = > SAWI, репрезентативне опитування дорослого населення України, яке користується смартфонами, червень 2024	4101	59,2%	40,8%	45,6

Методика. Аналіз базується на результатах використання шкали «GSR-5», що складається із п’яти показників та узагальнює відповіді на них: оцінка діяльності центральних органів влади, погляди на майбутнє України, оцінка умов життя для більшості населення, співвіднесення досягнень та невдач за часи незалежності та задоволеність подіями у країні. За результатами відповіді на всі запитання робиться висновок про установки респондентів — від виразно негативних до виразно позитивних.

Рівноважний стан вертикальної солідаризації. Не є секретом, що відносини між владою та населенням в Україні є далекими від ідеалу. Одним із наслідків цього є значний рівень критики з боку звичайних українців на адресу політичних еліт. Відповідно, якщо розглянути оцінки функціонування держави населенням, їхній рівноважний стан традиційно тяжіє до негативного спектру. Опитування наприкінці 2021 року зафіксувало ситуацію, в якій дві третини населення оцінювали функціонування держави виразно або помірно негативно. Незважаючи на суттєві позитивні зміни в цих оцінках українського населення після початку широкомасштабного вторгнення, вони повернулися влітку 2024 до негативу, зіставного з довоєнним (див. рис. 1). Ця узагальнена динаміка є аргументом на користь звичності таких оцінок серед українців. Останнє може бути спричинено стійкістю патронального характеру української демократії та тих негативних наслідків суспільного життя, що нею визначаються. Власне, вони й задають особливий модус рівноважного стану вертикальної солідаризації в українському суспільстві.

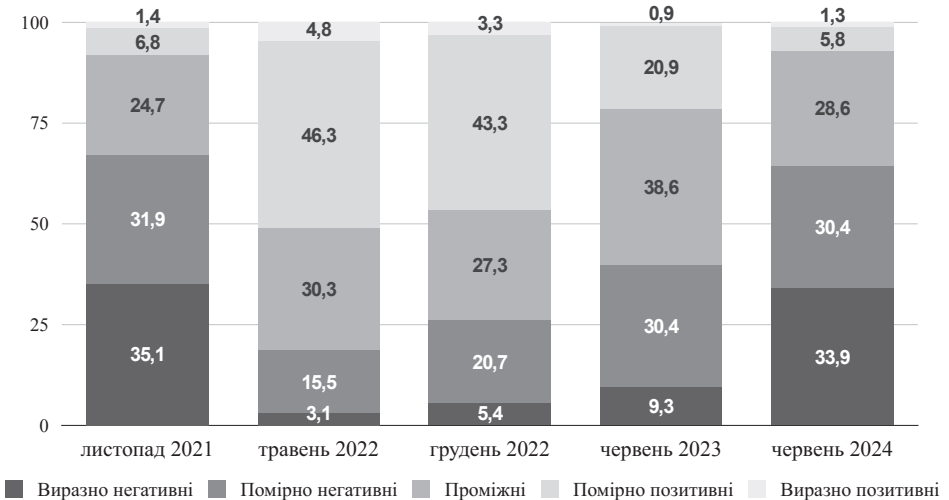

Рис. 1. Загальні установки щодо функціонування держави у динаміці

Враховуючи звичність цього стану для українців, але не його нормальність для суспільства, що прагне утвердження демократичних засад спільного життя в їхньому повному прояві, важливо розуміти ті особливості громадської думки, які формують такий соціально-політичний негативізм.

Окремі аспекти вертикальної солідаризації. Найдинамічнішою складовою загальних установок щодо функціонування держави виявилися оцінки ефективності української держави, що розглядаються в контексті діяльності центральних органів влади (див. табл. 2). Хоча у травні 2022 року кількість позитивних оцінок зросла у 10 разів, у подальшому вона лише падала. Загалом зміни саме за цим аспектом вертикальної солідаризації найсуттєвіше відповідали динаміці узагальнених оцінок (див. рис. 1).

Таблиця 2

Динаміка установок щодо спроможності центральних органів влади виконувати свої обов’язки, %

Як Ви оцінюєте ефективність української держави на даному етапі? Центральні органи влади...	Етап дослідження				
	листопад 2021	травень 2022	грудень 2022	червень 2023	червень 2024
...майже не управляються зі своїми обов’язками	44,2	3,8	9,3	18,3	32,9
...частково управляються зі своїми обов’язками	40,3	39,3	46,5	58,9	42,8
...управляються майже з усіма своїми обов’язками	5,2	53,7	41	20	7,3
Важко відповісти	10,3	3,1	3,2	2,7	16,9

Важливою позитивною зміною стало зростання національного оптимізму (див. табл. 3), який тримався як визначальний чинник очікувань населення України принаймні до середини 2023 року. І хоча у 2024 році суттєво посилилася невизначеність та послабився оптимізм, ці результати досі є кращими порівняно з результатами 2021-го. Отже, національний оптимізм може не лише стрімко зростати, що спостерігалось вже не раз в новітній історії України, але, як демонструють ці дані, й доволі довго триматися на високому рівні за певних обставин.

Таблиця 3

Динаміка думок про майбутнє України, %

Що ви думаєте про майбутнє України? Найімовірніше ситуація...	Етап дослідження				
	листопад 2021	травень 2022	грудень 2022	червень 2023	червень 2024
...буде погіршуватися	35	6,8	7,7	10,8	31,3
...не буде погіршуватися, але навряд чи покращиться	38	13,3	13,1	19,3	24,2
...буде покращуватися	13,2	76,1	76,2	66,1	24,7
Важко відповісти	13,8	3,7	3	3,9	19,8

Дещо стійкішими виявилися оцінки умов життя для більшості населення країни (див. табл. 4). У цьому випадку абсолютна більшість замість загалом поганих оцінок стала дотримуватися загалом задовільних. Показово, що розмір модальної групи майже не змінювався з травня 2022 року до червня 2023-го. Але зрештою розподіл відповідей у 2024-му став майже ідентичним показникам 2021 року. Погляди на умови життя є важливим індикатором солідаризації, що вказує на готовність населення переглянути свої оцінки у кращий бік та утримувати їх з урахуванням особливостей поточної ситуації.

Таблиця 4

Зміни уявлень про умови життя в Україні, %

Якими, на Ваш погляд, є умови життя в Україні для більшості населення?	Етап дослідження				
	листопад 2021	травень 2022	грудень 2022	червень 2023	червень 2024
Загалом погані	52,8	27,5	29,5	31,5	48,7
Загалом задовільні	34,4	59,3	60,3	62,1	38
Загалом гарні	4,2	8,8	7,5	3,7	3,6
Важко відповісти	8,7	4,3	2,7	2,6	9,8

Найстійкішим параметром можна назвати погляди щодо досягнень та невдач у їх співвідношенні за часи незалежності України (див. табл. 5). Незначне покращення в оцінках можна спостерігати у даних 2022 року. Але вже з 2023 року вони наблизилися до старих значень. Ретроспективні погляди на успішність України як незалежної країни є показником адекватності пройденого шляху, який здійснили політичні еліти разом з народом, а отже, є важливим джерелом національної гордості або причиною її відсутності. Важливо також розуміти, що така історія продовжує творитися і сьогодні. А значить, змінюватися можуть і відповідні суспільні рефлексії.

Таблиця 5

Співвідношення досягнень та невдач України на думку респондентів, %

Що Ви скажете про досягнення та невдачі України, починаючи з 1991 року і до сьогоднішнього дня?	Етап дослідження				
	листопад 2021	травень 2022	грудень 2022	червень 2023	червень 2024
Переважали невдачі	33,5	29,9	27,1	32	33,4
Невдачі та досягнення компенсували одні одних	42,6	43,8	46	47,6	36,4
Переважали досягнення	8,3	17,7	20,1	13	9,2
Важко відповісти	15,6	8,7	6,8	7,4	20,9

Майже так само стійким можна було б назвати оцінки задоволеності поточними подіями у країні, але у 2024 році було зафіксовано їх відчутне погіршення (див. табл. 6). Характерним тут є те, що саме за цим показником на всіх етапах дослідження домінували негативні оцінки, які стали ще більш виразними в останньому опитуванні. Очевидно, що з початком широкомасштабного вторгнення одним із ключових аспектів незадоволеності подіями є саме військова агресія з боку Росії. Втім, станом на середину 2024 року можна припустити значиме посилення дії ендегенних чинників. Зокрема, змін щодо мобілізації, якими, звісно, все не обмежується.

Таблиця 6

Динаміка задоволеності поточними подіями у країні, %

Якою мірою Ви задоволені подіями, які відбуваються в нашій країні зараз?	Етап дослідження				
	листопад 2021	травень 2022	грудень 2022	червень 2023	червень 2024
Радше не задоволені	52,1	50,8	56,2	59,7	71,4
Наскільки задоволені, настільки й не задоволені	34,7	25,7	24,6	25,5	16,4
Радше задоволені	6,9	16,7	14	10,2	3
Важко відповісти	6,2	6,9	5,2	4,6	9,2

Висновки. Стан вертикальної солідаризації зазнав низку відчутних змін, пройшовши етапи звичного соціально-політичного негативізму (2021), національного піднесення (2022) та зворотної трансформації (2023), й досягнув чергового етапу у 2024 році. З точки зору загальних установок щодо функціонування держави, новий етап не відрізняється від етапу соціально-політичного негативізму 2021 року. Утім, аналіз динаміки окремих складових, що разом визначають ці загальні установки, як і вся дійсність виснажливої війни, увиразнюють відмінності між етапами змін стану вертикальної солідаризації у 2021 та 2024 роках.

З огляду на це поточний етап змін стану вертикальної солідаризації ми пропонуємо розглядати як соціально-політичний негативізм військового часу. Він формується під впливом поглядів стосовно деструктивності внутрішньополітичної діяльності політиків національного рівня, страху перед встановленням диктатури, (не)задоволеності своїм становищем у суспільстві, (не)задоволеності життям у своєму населеному пункті та оцінок соціального конфлікту між верхами та низами суспільства.

ВІКТОР СТЕПАНЕНКО,

доктор соціологічних наук, головний науковий співробітник відділу історії та теорії соціології Інституту соціології НАН України

Сучасні соціологічні концептуалізації солідарності та особливості солідарних відносин у період війни в Україні

У перспективі сучасного дослідження проблематики солідарності в період війни варто окреслити вихідні позиції її соціологічної теоретичної концептуалізації. В сучасній науковій літературі існує доволі багато тлумачень поняття «солідарність», окреслених у підходах Е. Дюркгайма, Г. Зимеля, М. Вебера і далі аж до Т. Парсонса. Класики соціології розуміли солідарність як своєрідний цемент суспільства, соціальну тканину, яка об'єднує людей. У сучасних інтерпретаціях зберігається це розуміння. Солідарність, наприклад, визначають як зв'я-

зок між різними людьми, як почуття симпатії та відданості іншим людям або як емпатичну реакцію на стан страждання «інших» незалежно від його особистого чи соціального характеру. Широкий спектр концептуалізацій також зумовлений тим фактом, що сучасні підходи артикулюють різні типи солідарності: локальну, соціальну та глобальну солідарність. Дослідники також говорять про субнаціональну, національну, транснаціональну або міжнародну солідарність, громадянську солідарність, етнічну та національну солідарність, негативну солідарність, радикальну солідарність та інші її різновиди.

У сучасному науковому дискурсі концепт суспільної солідарності тісно переплітається також із поняттям суспільної згуртованості (cohesion). В деяких дослідницьких інтерпретаціях ці концепти є синонімами або солідарність розглядають як один з аспектів суспільної згуртованості. В контексті війни до позначення стану солідарницьких взаємодій доволі часто вживають поняття суспільної консолідації, маючи здебільшого на увазі поєднання групових, суспільних та державних інтересів на підставі спільної цілі — перемоги у війні. Питання формування громадянсько-національної ідентичності, утвердження політичної нації та основ консенсусного формування суспільного договору між суспільством і державою також дотичні до тематики суспільної солідаризації.

У перспективі соціологічного дослідження проблематики солідарності варто окреслити два її головні тлумачення: 1) національно-громадянська солідарність, пов'язана з такими показниками, як тип самоідентифікації індивіда, ступінь його/її лояльності до країни, відчуття належності до національної спільноти, громадянська відповідальність та активізм, інституційна та міжособистісна довіра; 2) соціальна солідарність, яка здебільшого асоціюється з індикаторами соціально-економічної справедливості, економічної рівності, альтруїзму, співчуття та допомоги нужденним та вразливим групам, готовності та участі у доброчинності. Розмежування між цими модусами суспільної солідарності не є жорстким, і вони часто перетинаються та взаємодоповнюють одне одного у різних проявах групової солідарності, таких, наприклад, як інституційна та міжособистісна довіра тощо.

У соціологічному контексті в обставинах війни передовсім йдеться саме про національно-громадянську солідарність, хоча вона також вбирає в себе сенси «соціальної солідарності», часто зорієнтованої на проблематику соціальної справедливості. Тим паче коли йдеться про перспективи формування повоєнного солідарного суспільства.

Внаслідок багатозначності концепту солідарності в сучасних соціологічних емпіричних дослідженнях зустрічаються, відповідно, і різні підходи до вимірювання та оцінювання стану соціальної солідарності. Я не буду тут детально зупинятися на огляді їх. Наголошу лише, що важливою методологічною позицією емпіричних досліджень солідарності є розрізнення між почуттями та ставленням, з одного боку, та актами (практиками) солідарності — з іншого.

У нашому моніторинговому опитуванні було розроблено блок питань щодо стану солідарних відносин та різних аспектів солідарності в Україні в період війни на 2024 рік. Я зупинюсь лише на одному аспекті, який, на мою думку, характеризує певну особливість солідарних відносин в Україні за часів війни.

Йдеться про такий важливий аспект солідарних відносин, як оцінка респондентами відповідальності за допомогу людям у спектрі можливих позицій від «люди відповідальні за допомогу одне одному» до «держава відповідальна за допомогу людям» у відповідях на запитання «Як би Ви оцінили, хто повинен брати на себе відповідальність за допомогу людям?».

Відносна більшість респондентів (34%) схиляються до думки, що саме держава несе основну відповідальність за допомогу людям. Натомість позицію, за якою самі люди мають брати на себе більше відповідальності за допомогу одне одному, підтримує невеличка доля респондентів — до 3%, тоді як майже третина респондентів (28,3% з оцінками «5» і «6» за 10- бальною шкалою) дотримується серединного вибору в цих диспозиціях, вважаючи, що як самі громадяни, так і держава несуть відповідальність за допомогу людям (рис. 1).

Отже, йдеться про таку особливість масової свідомості та поведінки українців, як патерналізм, який зберігається й під час війни. У регіональному плані дещо більше патерналістично орієнтованих на допомогу держави (позиція «10» шкали) респондентів проживають на прифронтових сході (36%) та півдні (41,6%) країни, аніж на її заході (32,4%) та у центрі (31,9%). Жінки також є дещо більш патерналістично орієнтовані на допомогу з боку держави, аніж чоловіки і аніж в середньому по масиву — таких опитуваних серед жінок майже 39% проти 28% респондентів-чоловіків. Значущим для цієї диспозиції є також вік респондентів: люди середнього і старшого віку дещо більше патерналістично орієнтовані, аніж молодь (18–35 років): наприклад, серед молоді 26% вважають, що держава відповідальна за допомогу людям, натомість частка респондентів старшої вікової групи (від 51 року), які поділяють цю позицію, сягає 37%. Хоча менший патерналізм молоді не означає більшу орієнтацію на самодостатність цієї вікової групи, адже молодь не виявляє значимо вищих, аніж старші вікові групи, установок на власну відповідальність самих людей у допомозі одне одному.

Патерналізм також сильно корелює з різними аспектами популістичних орієнтацій респондентів, що виявляються у переважній згоді із твердженнями, що «Нашою країною мають керувати люди з народу, а не представники правлячої

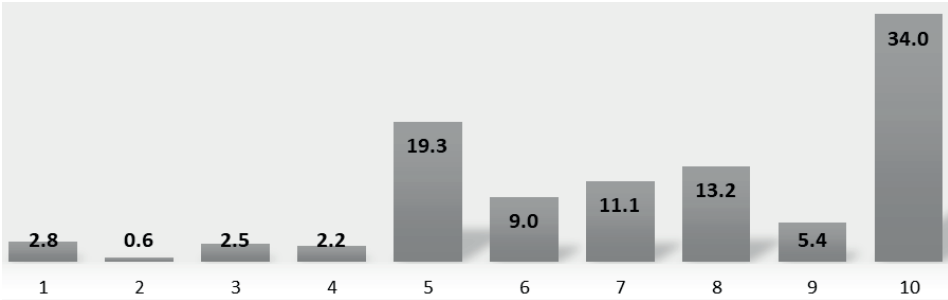

Рис. 1. «Як би Ви оцінили, хто повинен брати відповідальність за допомогу людям?»
(за шкалою від 1 до 10, де 1 — самі люди мають брати більше відповідальності за допомогу одне одному, 10 — держава повинна брати більше відповідальності за допомогу людям?)
(%, липень 2024 року)

еліти», «Народ набагато мудріший за політиків, тому політики повинні слідувати тільки волі народу», «Часто думка простих людей важливіша, ніж думка професійних політиків та експертів» та «Політичні розбіжності між елітою та народом більші, ніж розбіжності в самому народі».

Патерналістські орієнтації підтверджуються також кореляційними зв'язками із зовнішнім локусом контролю респондентів (у виборі позиції «моє життя переважно залежить від зовнішніх обставин»), а також — із мірою задоволення своїм становищем у суспільстві у теперішній час (чим більше незадоволення, тим більше патерналізму, із більш негативною оцінкою економічної ситуації в Україні, а також із матеріальним рівнем та фінансово-економічними можливостями респондентів (чим нижчий їх рівень, тим сильнішими є соціально-патерналістичні орієнтації)).

Отже, з огляду на обставини війни та її негативні соціально-економічні наслідки для більшості людей, можна зробити висновок, що війна не змінила, а можливо, навіть посилила переважно патерналістські настрої українського суспільства. Це також формує та актуалізує патерналістично орієнтовану соціально-економічну модель солідарності в українському суспільстві з переважанням очікування людей на соціальну відповідальність та підтримку з боку держави.

ВОЛОДИМИР РЕЗНІК,

доктор соціологічних наук, завідувач відділу історії та теорії Інституту соціології НАН України

Соціальні розмежування та можливості солідаризації громадян України за умов війни

Перспективи солідаризації громадянської спільноти іноді залежать від наявності чи відсутності в ній конфліктних соціальних розмежувань. Якщо ці розмежування глибокі й неусувні, а сторони їх безкомпромісні та затяті, перспективи солідаризації — примарні. Різні вияви соціального розмежування українських громадян за їхнім відмінним сприйняттям низки аспектів життя суспільства неодноразово зазначали дослідники. Зокрема, тенденції соціального розмежування було завважено в дослідженні соціокультурної динаміки політичних регіонів України 1994–2006 років¹. За підсумками цього дослідження констатувалася найвища міра розмежування (розкол, протистояння) між регіонами за ставленням до статусу російської мови та до геополітичного вибору України — європейського або євразійського. Аналогічним чином українські громадяни розмежовувалися й за ставленням до вступу України до НАТО.

Російська військова агресія, що почалася проти української держави 2014 року, а 2022-го вилилася в повномасштабну загарбницьку війну Росії про-

¹ Вишняк, О. (2006). Соціокультурна динаміка політичних регіонів України. Соціологічний моніторинг (1992–2006). Київ: Інститут соціології НАН України.

ти України, збігається в часі зі змінами мовних та геополітичних уподобань українців. Ці зміни можна спостерігати на підставі даних соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України (рис. 1–3).

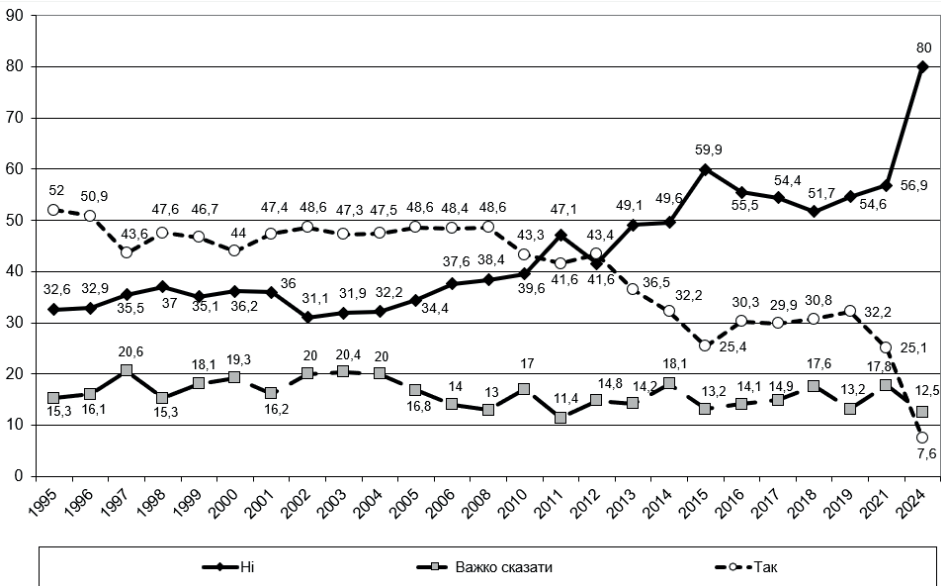

Рис. 1. Динаміка розподілу відповідей на запитання «Чи вважаєте Ви за необхідне надати російській мові статусу офіційної в Україні?» (% до кількості опитаних)

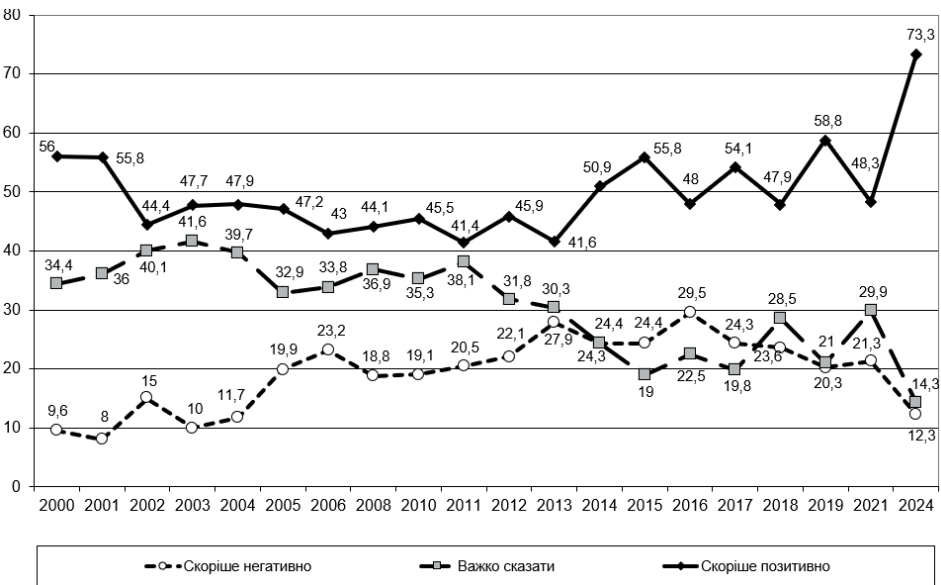

Рис. 2. Динаміка розподілу відповідей на запитання «Як Ви ставитесь до вступу України до Європейського Союзу?» (% до кількості опитаних)

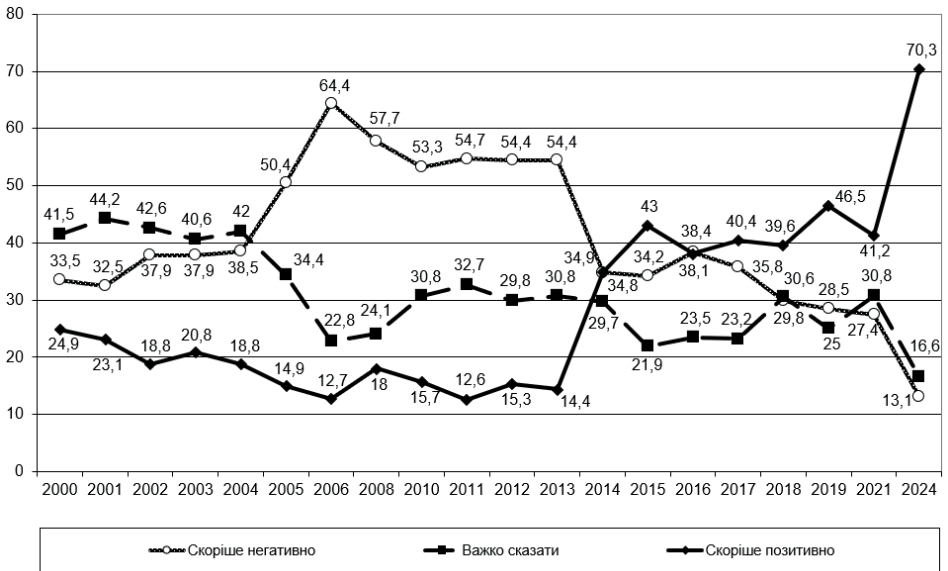

Рис. 3. Динаміка розподілу відповідей на запитання
«Як Ви ставитесь до вступу України до НАТО?»
(% до кількості опитаних)

Є певна синхронність у динаміці розмежування громадянської спільноти України за думками з приводу необхідності підвищення статусу російської мови в Україні та за ставленням до вступу України до Європейського Союзу та НАТО. Найбільший ріст, з одного боку, неприйняття статусного вивіщення російської мови, а з іншого — позитивного ставлення громадян до інтеграції України в західні економіко-політичну та військово-безпекову регіональні міждержавні організації спостерігався після 2014 та 2022 років. У ці роки Росія окупувала чимало щільно заселених територій АР Крим, почасти Півдня та Сходу України. На цих окупованих територіях локалізувалася значна частина українських громадян, здебільшого схильних підтримувати надання російській мові статусу офіційної в Україні та водночас найменш позитивно ставитися до вступу України до Євросоюзу і НАТО¹. Зазначені групи українських громадян цілком або почасти не репрезентовані у генеральній сукупності та вибірці моніторингового опитування Інституту соціології НАН України після втрати українською державою контролю над вказаними вище територіями їхнього проживання. У підсумку баланс мовних та геополітичних уподобань українців сильно змінився.

¹ Зокрема, під час омнібусу Інституту соціології НАН України 2013 року серед усіх опитаних в АР Крим ($n = 91$) 73,6% кримчан вважали за необхідне надати російській мові статус офіційної в Україні, 23,1% позитивно ставилися до вступу України до Європейського Союзу і 4,4% — до вступу України до НАТО. А під час моніторингового опитування Інституту соціології НАН України в липні–серпні 2014 року серед усіх опитаних у Донецькій та Луганській областях ($n = 281$) 72,6% донецчан і луганчан вважали за необхідне надати російській мові статус офіційної в Україні, 10,8% позитивно ставилися до вступу України до Європейського Союзу і 6,1% — до вступу України до НАТО.

Разом із тим, 2024 року вимірювалася і прихильність громадян до ідеї зовнішньополітичного нейтралітету України як своєрідної альтернативи євроатлантичним геополітичним уподобанням (табл. 1).

Таблиця 1

Прихильність громадян до ідеї
зовнішньополітичного нейтралітету України (2024, %)

<i>Як Ви ставитесь до ідеї неприєднання України до будь-яких міждержавних союзів чи об'єднань?</i>	% за N = 4101
Скоріше негативно	53,6
Важко сказати	26,6
Скоріше позитивно	19,8

Половина громадян України наразі негативно налаштовані стосовно її можливого нейтралітету, що приблизно на 20% менше за понад дві третини громадян, які в той самий час позитивно ставляться до вступу України до НАТО (рис. 3). Це означає, що значній частині громадян притаманна певна непослідовність або й навіть неоднозначність (амбівалентність) їхніх геополітичних уподобань.

Загальне розмежування сучасного українського суспільства можна статистично моделювати методом швидкого кластерного аналізу (метод К-середніх) на даних моніторингових досліджень Інституту соціології НАН України за 2024 рік. Процедура кластеризації була застосована в континуумі шкал безпосередньо вимірюваних показників мовних та геополітичних уподобань: «російська мова» (рис. 1), «Євросоюз» (рис. 2), «НАТО» (рис. 3) та «нейтралітет» (табл. 1)^{1*}. У такий спосіб отримано класифікацію у вигляді 2-кластерного рішення (табл. 2).

Таблиця 2

Результати кластерного аналізу: наповненість кластерів,
класифіковані та некласифіковані об'єкти (опитувані) (2024, n)

Наповненість		Класифіковані об'єкти	Об'єкти, що залишилися поза класифікацією
Кластер 1	Кластер 2		
3108	993	4101	0

^{1*} При цьому позиціям шкал відповідали такі значення балів: а) показник «російська мова» (рис. 1): 1 бал — «так», 2 бали — «важко сказати»; 3 бали — «ні»; б) показник «Євросоюз» (рис. 2): 1 бал — «скоріше негативно», 2 бали — «важко сказати»; 3 бали — «скоріше позитивно»; в) показник «НАТО» (рис. 3): 1 бал — «скоріше негативно», 2 бали — «важко сказати»; 3 бали — «радше позитивно»; г) показник «нейтралітет» (табл. 1): 1 бал — «скоріше позитивно», 2 бали — «важко сказати»; 3 бали — «скоріше негативно».

На масиві даних моніторингового опитування 2024 року виокремлено 2 кластери. Інтерпретація цієї отриманої 2-кластерної змінної можлива на підставі порівняння відсоткових розподілів вихідних (безпосередньо виміряних) показників мовних та геополітичних уподобань в межах обох кластерів (табл. 3).

Таблиця 3

Крос-табуляція кластерів та вихідних (безпосередньо виміряних) показників мовних та геополітичних уподобань (2024, %)

Вихідний (безпосередньо виміряний) показник	Кластери	
	1	2
Російська мова		
Так	2,9	22,3
Важко сказати	7,9	26,6
Ні	89,2	51,2
Євросоюз		
Скоріше негативно	1,2	47,3
Важко сказати	5,2	42,9
Скоріше позитивно	93,6	9,8
НАТО		
Скоріше негативно	0,9	51,5
Важко сказати	8,8	41,2
Скоріше позитивно	90,4	7,4
Нейтралітет		
Скоріше позитивно	14,1	37,9
Важко сказати	21,1	43,8
Скоріше негативно	64,9	18,3

Виокремлені кластери внутрішньо доволі однорідні та помітно відмінні один від одного. Зокрема, опитувані кластеру 1 в абсолютній більшості не згодні з необхідністю підвищення статусу російської мови в Україні, позитивно ставляться до вступу України до Європейського Союзу і НАТО, а також здебільшого негативно — до ідеї її нейтралітету. Переважні відповіді на два із чотирьох запитань показників тут можна трактувати як прозахідні геополітичні уподобання щодо «Євросоюзу» і «НАТО». Відтак соціальну зорієнтованість опитуваних цього кластера можна визначити як євроатлантичну.

Водночас близько половини опитуваних кластеру 2 не згодні з необхідністю підвищення статусу російської мови в Україні, але негативно ставляться до

вступу України до Європейського Союзу і НАТО. Проте окремо позитивне або негативне ставлення до нейтралітету України не є переважно притаманними цьому кластеру. Його примітною рисою є натомість 40-відсоткові частки тих, хто не в змозі визначити власні геополітичні уподобання. Тож соціальну зорієнтованість опитуваних кластера 2 складно однозначно інтерпретувати та ідентифікувати у концептуальній площині: у геополітичному вимірі його зорієнтованість є радше невизначеною та/або нейтральною.

Отримана 2-кластерна змінна виокремлює дві соціальні категорії із відмінними геополітичними уподобаннями — 75,8% євроатлантично та 24,2% невизначено та/або нейтрально зорієнтованих громадян України. Міри однорідності цих двох кластерів помітно різняться (табл. 4).

Таблиця 4

Динаміка середніх відстаней від центру для двох кластерів (2024, М)

Євроатлантично зорієнтовані			Невизначено та/або нейтрально зорієнтовані			Показники дисперсійного аналізу	
М	n	SD	М	n	SD	F	Значим.
0,83	3108	0,47	1,35	993	0,41	984,309	0,000

Ідеться про середні показники, який вимірює відстані кожного опитуваного від центру «його» кластера. В цьому випадку «відстань» опитуваного від «центру кластера» є «відхиленням» мір мовних та геополітичних уподобань цього опитуваного від найтиповіших мір зазначених уподобань у межах даного кластера загалом. Чим менші такі відхилення (значення М) у межах кластера, тим більша його однорідність, і навпаки — чим більші такі відхилення (значення М) у межах кластера, тим меншою є його однорідність за первинними показниками, на яких здійснювалася кластеризація.

Більш однорідним за мовними та геополітичними уподобаннями наразі є кластер опитуваних з євроатлантичними орієнтаціями. Більша однорідність цієї соціальної категорії громадян імовірно є передумовою появи в них більш одноставного прагнення до втілення ідеї євроатлантичної інтеграції України, а також генерування почуттів соціальної солідарності та згуртованості у відповідних колективних діях. Водночас меншу однорідність кластеру опитуваних, зорієнтованих наразі геополітично-невизначено та/або нейтрально, можна розглядати як ймовірну передумову готовності відповідної соціальної категорії громадян до легітимації євроатлантичної перспективи України та солідаризації з її прихильниками.

Війна неминуче впливає на потенціал соціальних напружень та розколів в українському суспільстві. Вона структурно змінює активну громадянську спільноту в Україні. Внаслідок російської окупації певних українських територій їхнє населення значною мірою вилучається із соціально-політичного простору України. Змінюється чисельний баланс різних груп українських громадян, соціально розмежованих через відмінні мовні та геополітичні уподобання, а також потенціал їхнього порозуміння між собою та солідаризації.

ОЛЕНА СИМОНЧУК,

доктор соціологічних наук, завідувачка відділу соціальних структур,
Інститут соціології НАН України

Міжкласова солідарність і нерівність: тенденції та виклики в умовах затяжної війни

Згідно з авторською концепцією впливу великих війн на соціальну структуру суспільств, які обороняються¹, посилення громадянської солідарності та пом'якшення соціальної нерівності є необхідними умовами успішного суспільного спротиву агресії та повоєнної відбудови. Результати мого попереднього дослідження² свідчать, що у перший рік війни ситуація в українському суспільстві відповідала теоретичним очікуванням: більш як половина респондентів констатували збільшення міжкласової солідарності та зниження міри соціальної нерівності. Проте в контексті затяжної війни слід очікувати мінливості або циклічності такого роду явищ, а також появи нових форм нерівності та конфліктів, зумовлених війною. Очевидно, що збереження соціальної солідарності та нерівності в межах, які не загрожують соціальною дезінтеграцією і забезпечують суспільну стійкість, є критично важливим для держави та суспільства.

З огляду на це актуальним завданням для соціологів є регулярне отримання емпірично обґрунтованого знання про рівень і прояви нерівності, солідарності/конфліктності та фактори їхньої динаміки. Для реалізації цих завдань залучено дані двох проєктів Інституту соціології НАН України: опитування «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» 2021 і 2024 років, а також п'яти хвиль проєкту «Соціальна нерівність: моніторинг часів війни», який з вересня 2022-го кожні півроку на замовлення відділу соціальних структур проводить Київський міжнародний інститут соціології³. Серед показників — оцінки українців щодо ступеня нерівності доходів, емоційні реакції на відмінності в добробуті між багатими та бідними, відчуття справедливості в суспільстві, уявлення про соціальну структуру країни та власне місце в ній, а також сприйняття конфліктів або солідарності між різними класами та верствами.

Комплексний аналіз динаміки зазначених показників за два з половиною роки повномасштабної війни подано у моєму розділі в книзі «Українське

¹ Симончук, О. (2024). Соціальна структура українського суспільства під впливом повномасштабної війни: концептуальні та емпіричні пошуки. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 27–63.

² Симончук, О. (2023). Соціальна нерівність в оцінках українців до і під час війни. У: Є. Головаха (ред.), С. Макеев (ред.), *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2023* (сс. 120–150). Київ: Інститут соціології НАН України.

³ Опитування проводилися методом телефонних інтерв'ю з використанням комп'ютера (САПІ) з громадянами старшими за 18 років. До вибірки не включено мешканців тимчасово не контрольованих владою України територій, а також громадян, які виїхали за кордон після 24.02.2022. Для компенсації відхилень від офіційних статистичних даних (Держстат на 01.01.2021) побудовано ваги, які застосовано для обрахунку показників.

Рис. 1. Динаміка уявлень про конфліктні чи солідарні стосунки між людьми різних класів/верств (2023–2024, %)

Джерела: дані (зважені) проєкту «Соціальна нерівність: моніторинг часів війни» Інституту соціології НАН України

суспільство в умовах війни. Рік 2024»¹. У цих тезах проаналізовано зміни уявлень українців щодо міжкласової солідарності та конфліктів, а також міжгрупові відмінності в оцінках цих явищ.

Станом на лютий 2023-го, після року перебігу війни, більш як половина (54,2%) опитаних зазначали посилення солідарності між представниками різних соціальних класів/верств; більш як третина (35,5%) вважали, що все залишилося без змін; і лише кожен десятий (10,3%) мав думку про посилення міжкласового конфлікту² (рис. 1). Отже, дані свідчили на користь теоретично очікуваних змін у суспільстві, яке успішно протистоїть агресії, тобто про значне зміцнення солідарності між людьми різних соціальних класів.

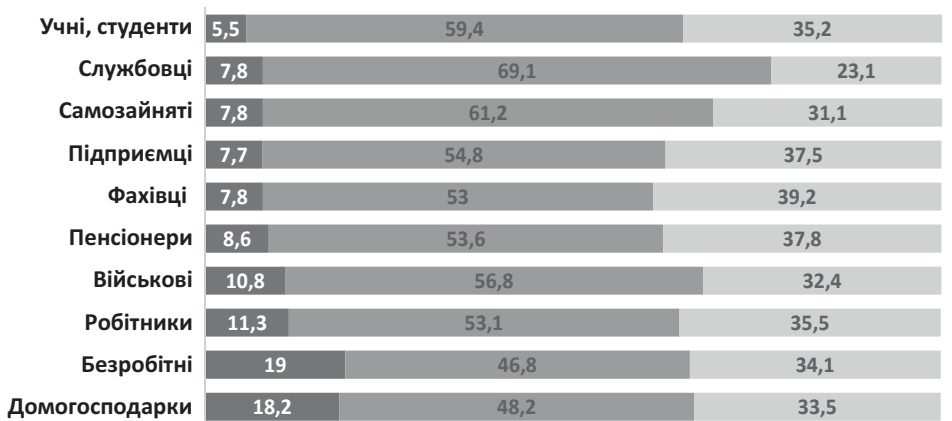
Проте подальший моніторинг кожні півроку вказував на негативний тренд: з лютого 2023 року до вересня 2024-го частка респондентів, які зазначали посилення конфліктів, зросла вчетверо — з 10,3% до 40,1%, тоді як частка тих, хто вважав, що прояви солідарності зберігаються, зменшилася в 2,5 раза — з 54,2% до 20,8%. Таким чином, за час війни співвідношення цих двох категорій принципово змінилося: якщо у лютому 2023 року думка про солідарність була поширенішою, ніж думка про конфлікти (54% проти 10%), то у вересні 2024-го ситуація обернулася у суспільно небажаному напрямку (21% і 40%).

¹ Симончук, О. (2024). Мінливість соціальної нерівності під час затяжної війни. У: Є. Головаха (ред.), С. Дембіцький (ред.), *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2024*. Київ: Інститут соціології НАН України.

² Запитання в анкеті сформульовано так: «Як, на Вашу думку, впродовж останнього року змінились стосунки між людьми з різних соціальних класів/верств?» Серед варіантів відповіді: «посилилися прояви конфлікту», «посилилися прояви солідарності», «все залишилося без змін».

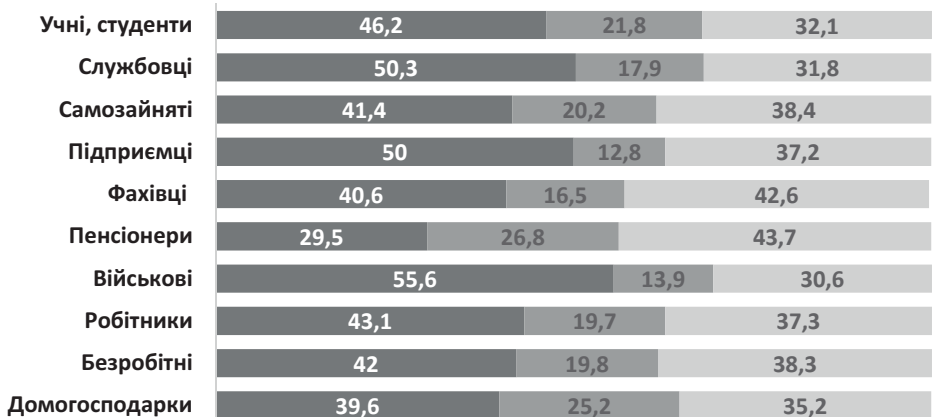
Далі було з'ясовано, представники яких соціальних класів і груп бачать відповідну ситуацію більшою мірою конфліктною або солідарною (рис. 2). У лютому 2023 року визначним було те, що більшість респондентів у кожній з соціальних груп констатували зростання проявів солідарності, проте таку думку найбільшою мірою поділяли службовці, самозайняті та студенти, а найменшою — безробітні й домогосподарки. Водночас соціогрупові відмінності були помітними й серед прибічників тези про посилення конфліктів: це значно частіше безробітні, домогосподарки та робітники, ніж студенти, службовці та підприємці. Крім того, про конфлікти згадували більшою мірою жінки, ніж чоловіки; молоді, ніж старші; менш освічені, ніж високоосвічені; представники

2023, лютий

■ Посилилися прояви конфлікту ■ Посилилися прояви солідарності ■ Все залишилося без змін

2024, вересень

■ Посилилися прояви конфлікту ■ Посилилися прояви солідарності ■ Все залишилося без змін

Рис. 2. Динаміка соціально-групових уявлень про конфліктні чи солідарні міжкласові стосунки (2023–2024), %

суб'єктивного нижчого і робітничого класів, ніж середніх; іммобільні (особи, які не змінювали місце проживання після 24.02.2022), ніж переселенці; мешканці села, ніж містяни.

Через півтора року, у вересні 2024-го представники усіх груп змінили своє бачення розвитку суспільної ситуації — від солідаризації до конфліктності. Найбільш розчарованими виявилися студенти, підприємці, службовці, фахівці та військові. При цьому думку про посилення солідарності зараз поділяють однаковою мірою чоловіки та жінки, люди з різним рівнем освіти, проте більше мешканці великих міст, ніж малих і села; люди старші за 60 років, ніж молодших вікових груп; найменш забезпечені, ніж заможніші. Більш чутливими до конфліктів є жінки, ніж чоловіки; 30-річні, ніж особи інших вікових груп, особливо старші за 60 років; мешканці села і великих міст, ніж середніх і малих; представники суб'єктивного середнього класу, ніж нижчого і робітничого.

Які чинники такого напрямку зміни суспільних настроїв? Які тригери призводять до послаблення солідаризації та водночас посилення конфліктності?

Під час різних хвиль опитування «Соціальна нерівність: моніторинг часів війни» ми ставили респондентам відкрите запитання стосовно найбільш виразних проявів соціальної нерівності та несправедливості за останній рік. У лютому 2023-го, коли серед більшості панувала думка про посилення міжкласової солідарності, респонденти у своїх відповідях згадували насамперед про традиційні види нерівності — великий розрив у доходах і рівні життя між бідними та багатими, можновладцями та простими людьми, відмінність їхніх шансів у медичній, освітній і дозвіллевій сферах, проте вже тоді як гостроактуальні й емоційно дражливі згадували нерівності щодо соціального складу мобілізованих до лав ЗСУ, корупційні скандали за участю можновладців, незаконний — через хабар, зв'язки, перевищення владних повноважень — виїзд чоловіків призовного віку за кордон та ухиляння від мобілізації; недостатню допомогу армії та постраждалим від війни громадянам; відмінні можливості під час евакуації та блекаутів¹. З часом зазначені тригери набували поширення, крім того, з'являлися нові.

За даними проєкту «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» 2024 року, на запитання «Як Ви вважаєте, що насамперед створює конфлікти між звичайними людьми в українському суспільстві? (виберіть найбільш важливі теми)» із запропонованих 14 тем до п'ятірки найгостріших, кожную з яких обрали майже половина респондентів, входять: «проблеми та соціальні суперечності процесу мобілізації» (50,4%), «політичні та військові рішення української влади щодо російсько-української війни» (47,6%), «використання та статус російської мови в Україні» (45%), «діяльність політиків загальнодержавного рівня, наприклад В. Зеленського, П. Порошенка» (44,7%) та «нерівність між людьми, яка зумовлена різним соціальним становищем та рівнем доходів» (44,6%). Виявилося, що ці тригери соціальної напруженості є актуальними для

¹ Докладно див.: Симончук, О. (2023). Соціальна нерівність в оцінках українців до і під час війни. У: Є. Головаха (ред.), С. Макеев (ред.), *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2023* (сс. 129–146). Київ: Інститут соціології НАН України.

представників різних груп. Зокрема, тема соціальної та економічної нерівності хвилює однаковою мірою людей різної статі та віку, водночас — більше містян, ніж селян; мешканців Сходу і Центру, ніж Заходу і Півдня; службовців і робітників, ніж фахівців і підприємців. Тема соціальних проблем мобілізації тригерить частіше жінок, ніж чоловіків; молодь, ніж людей середнього і старшого віку; містян, ніж селян; підприємців, фахівців і студентів, ніж робітників, безробітних і пенсіонерів.

Отже, у перший рік повномасштабної війни відбувся небачений за три пострадянські десятиліття (навіть під час майданів) сплеск міжкласової солідарності та пом'якшення соціальної нерівності. Від 2023 року ці позитивні тенденції послабились, про що свідчить поступове погіршення відповідних показників, проте поки не критичне для суспільної стабільності. Адже станом на вересень 2024-го, попри значне зростання частки осіб, які сигналізують про наростання конфліктів (40%), п'ята частина (21%) опитаних усе ще відчувають потенціал солідаризації. Подібним є висновок щодо динаміки різних показників сприйняття українцями соціальної нерівності впродовж двох з половиною років війни (Симончук, 2024) — дані свідчать, з одного боку, про поступове погіршення ситуації, з іншого — про те, що позитивні тренди першого року війни не зійшли нанівець.

Проте очевидно, що описані дані уявляють тривожний напрямок розвитку суспільних настроїв. Тому соціологічний моніторинг стану, проявів і чинників міжкласової нерівності, солідарності та конфліктності має залишатися актуальним впродовж усього періоду війни, особливо під час підвищення соціальної напруженості.

ОЛЕНА ЗЛОБІНА,

доктор соціологічних наук, завідувачка відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України

Під покровом громадянської єдності: що відбувається з традиційними осередками міжгрупових протистоянь?

Соціальна згуртованість ґрунтується на відчутті належності до спільноти, що є результатом соціальної ідентифікації з нею. Відповідно, дослідження солідарних суспільних взаємодій під час війни має охоплювати аналіз поточного стану та динаміки соціальної ідентичності як сутнісного ядра соціальної солідарності. Численні дослідження підтверджують, що війна спричиняє посилення відчуття національно-громадянської ідентичності, яке на індивідуальному рівні переживається як усвідомлення належності до суспільства, яке чинить опір спробам його знищити. Це сприяє створенню унікального національного наративу про війну, в якому ніби розвивається різноманітність досвіду та реакцій різних груп: військових; цивільних, які стали біженцями чи зазнали неправних втрат; решти населення, яке зазнало воєнних небезпек, невизначеності та страхів, але не постраждало безпосередньо. З іншого боку, дослідники звер-

тають увагу на те, що в умовах війни швидко змінюються усталені соціальні зв'язки, руйнується звичний устрій життя, а отже, запускаються нові ідентифікаційні процеси, виникають нові поділи на «своїх» і «чужих», тих, хто воює, і тих, хто уникає мобілізації, тих, хто виїхав з України, і тих, хто вже тривалий час переживає тут усі тяготи війни. Отже, війна створює нові розколи, які потенційно загрожують суспільній солідарності та створюють підґрунтя для нових міжгрупових протистоянь.

Однак увага до нових видів соціальної ідентифікації певною мірою відволікає увагу від старих осередків суспільної напруженості. Водночас не слід забувати, що саме на мовних дискусіях чи питаннях етнонаціональних та релігійних відносин в Україні зосереджувалась російська пропаганда у намаганні поглибити соціальне протистояння та легітимувати російську збройну агресію. В моменти значного підсилення загальносуспільної єдності ці питання відходять на задній план. Проте це не означає, що вони не несуть потенційної загрози й не стануть приводом відновлення суспільних протистоянь.

Війна накладає суттєві обмеження на ті дослідницькі інструменти, які соціологи традиційно використовують для оцінювання суспільної ситуації. Сама по собі екстремальність ситуації, в якій перебувають респонденти, накладає відбиток на їхнє сприйняття реальності. На тлі наявних загроз інші проблем суб'єктивно відсуваються на задній план. Безумовно, ми можемо шляхом зіставлення відповідей на низку запитань побачити якісь неочевидні речі. Наприклад, в моніторингу Інституту соціології є традиційний блок запитань щодо страхів населення. За даними опитування 2024 року, можна побачити, що всі страхи виражені сильніше у групі тих, хто не впевнений у перемозі України. Проте маємо єдиний виняток: страх розпаду України як держави вищий саме у групі тих, хто в перемозі впевнений. На перший погляд дивне відхилення стає зрозумілим, якщо порівняти зазначені групи під кутом зору громадянської ідентичності. У групі тих, хто повністю впевнений у перемозі, ідентифікують себе як громадян України 83,6% опитаних. Натомість серед тих, хто зовсім не впевнений в перемозі, так ідентифікують себе лише 35,4% респондентів. Зважаючи на це, можна припустити, що сама по собі державність України не є цінністю для більшості з тих, кого розпад України не лякає, а отже, відсутнє підґрунтя для переживання страхів щодо втрати її державності. Водночас дані показують, що можливість міжетнічних або міжрелігійних конфліктів не спричиняє помітних страхів, їх бояться відповідно 8,9% та 6,2% опитаних. Це, безумовно, відбиває картину реальності тут і зараз. Однак варто розуміти, що насправді мовна, етнічна чи релігійна ідентичності є базовими елементами самоідентифікації, які утворюють підґрунтя солідарності зі спільнотою. І щойно в соціальній ситуації виникає необхідність звернення до цієї ідентичності, вона висувається на перший план і визначає поведінку.

Щоб зрозуміти, якою насправді є ситуація зі змінами ідентичності, ми звернемося не до самозвітів респондентів, а до моніторингу реальних подій. Емпіричною основою слугуватимуть результати моніторингу «Стійкість та згуртованість українського суспільства під час війни», який здійснює Український незалежний центр політичних досліджень у межах діяльності Національної

платформи стійкості та згуртованості¹. Початковий моніторинговий звіт охоплює перші чотири місяці широкомасштабного вторгнення (лютий — червень 2022 року), наступні звіти виходять кожні два місяці. На сьогодні опубліковано 11 звітів, останній за квітень–червень 2024 року.

Концептуально автори моніторингу розглядають стійкість у кількох вимірах, до яких, зокрема, належать самоорганізація та згуртованість і національна єдність, в основі яких — українська ідентичність. Стійкість операціоналізується як здатність адаптуватися, чинити опір та самовідновлюватися. Соціальну згуртованість репрезентує стан соціальних зв'язків між суспільними групами (за горизонталлю) та між суспільством і владою (за вертикаллю). Фактично дослідження описує процеси соціальних взаємодій на мезорівні, де як акторів розглядають окремі спільноти (територіальні громади, волонтерські організації тощо). Збирання даних протягом усього періоду спостережень ведеться на тимчасово окупованих, деокупованих та прифронтових територіях та на територіях, де не тривають бойові дії. В якості джерел використовують публікації у ЗМІ, рішення органів влади, дані опитувань громадської думки, дані в соціальних мережах, звіти неурядових організацій, будь-яку іншу оприлюднену інформацію.

Надалі ми зупинимось лише на аналізі матеріалів, що стосуються роботи з ідентичністю. Оскільки ми розглядатимемо саме події, а не думки та судження респондентів або експертів, ми побачимо реальну картину трансформацій ситуації з ідентичністю за весь період повномасштабної війни і зможемо визначити, який з обраних для моніторингу видів ідентичності був найбільш акцентований у соціальних процесах.

Найчастіше у періодичних звітах були присутні повідомлення про події, спрямовані на підтримку національно-громадянської ідентичності. Загалом таких повідомлень було 55, причому більшість із них (30) стосувалися спроб відмежуватися від усього російського. Насамперед йшлося про політику пам'яті, яка була закарбована у топонімах, пам'ятниках, книжках. Відповідно, впродовж усього досліджуваного періоду тривала кампанія перейменувань, демонтажу і списання літератури в бібліотеках. Не завжди ці процеси відбувалися безконфліктно, попри те, що у звітах зафіксовано 11 згадок про громадські обговорення, в тому числі й у вигляді опитувань населення. Інколи місцеві ради не могли взагалі дійти згоди та залишали, наприклад, питання про перейменування на розсуд Верховної ради. Причому й на цьому рівні рішення не завжди відбувалося, як це сталося, наприклад, з перейменуванням міста Южне в Одеській області. Сам характер протистоянь, в деяких випадках досить напружених, свідчить, що конфлікт української та російської ідентичностей, який наразі виявляється спорадично, не втратив своєї гостроти. Протилежну тенденцію характеризують 10 подій, що спрямовані на героїзацію української ідентичності. Йдеться насамперед про заходи з увічнення героїзму українців, переважно у російсько-українській війні, але на рівні низових ініціатив є наміри щодо вшанування пам'яті героїв УПА.

¹ Усі випуски Періодичних звітів розміщено за посиланням: <https://national-platform.org/c/articles/researches/>

На другому місці за кількістю подій, що відбулися в окремих громадах, дії, спрямовані на утвердження власної релігійної ідентичності. Маємо 42 згадки про події навколо Української православної церкви (МП). Слід зазначити, що лише 8 повідомлень описують мирний перехід релігійних громад цієї церкви до Православної церкви України, або описують співпрацю конфесій. В 11 випадках конфлікти були спровоковані священниками УПЦ, причому переважно це відбувалося у 2022 році, рідше у 2023-му. Натомість про протидію цій конфесії повідомлялося 23 рази. Йшлося про обшуки, повідомлення підозр, санкції, суди, заборони з боку місцевої влади. На Буковині конфлікт перейшов у нову площину, оскільки частина приходів вирішили перейти до румунської православної церкви, що засудили як ПЦУ, так і колишні очільники цієї церкви. Загалом конфлікти навколо релігійної ідентичності під час війни не припинялися, і протистояння на цій підставі залишається бар'єром на шляху солідарних взаємодій.

Мовна ідентичність також широко представлена в моніторингу, їй присвячено 28 згадок. Однак, на відміну від релігійної ідентичності, конфлікти україномовних та російськомовних громадян фіксуються в моніторингу лише в перші місяці війни. Загалом в цьому кластері зібрані переважно повідомлення про сприяння розвитку української мови. В цілому як на горизонтальному, так і на вертикальному рівні маємо більш-менш спокійну ситуацію щодо вимог використання української мови. Попри постійне підживлення цього питання в медіа, насправді ситуація не виглядає надто напруженою. Навіть з переважно російськомовної Одеси маємо повідомлення про те, що всі одеські школи перейшли на навчальні плани, у яких немає російської мови в інваріантній складовій, вона залишається лише як факультатив на вибір батьків.

Нарешті етнічна ідентичність від початку війни була і дотепер залишається важливим інструментом, використовуваним у пропагандистських цілях. Ця проблематика згадується у моніторингу 15 разів. В перші місяці війни повідомлялося про активні спроби вплинути на Україну через угорські та румунські національні меншини. Спроби виявилися невдалими, але претензії цих та інших національних меншин, особливо стосовно необхідності дітям з 5 класу перейти на вивчення частини предметів українською мовою, залишаються. Слід констатувати, що в цьому питанні українська влада пішла на зустріч і відтермінувала це рішення для школярів. Позитивно представники меншин зустріли ухвалення на законодавчому рівні дозвіл приватним вищим навчальним закладам повністю вести навчальний процес рідною мовою цих меншин. Загалом від початку війни ситуація щодо взаємодій з національними меншинами покращилась, особливо щодо україно-румунських відносин.

Отже, підсумовуючи цю попередню розвідку впливу різних видів соціальної ідентичності на зміцнення або послаблення соціальної згуртованості, можемо констатувати, що аналіз реальних подій, так чи інакше пов'язаних з питаннями соціальної ідентичності, свідчить про існування різноспрямованих тенденцій. Зафіксовано як зменшення можливих протистоянь на ґрунті мовної ідентичності, так і збереження сильного конфліктогенного потенціалу ідентичності релігійної та прихований, але наявний конфлікт української та російської ідентичності. Натомість національна ідентичність цілеспрямовано підтримується і розвивається як громадянська, що сприяє зміцненню соціальної солідарності.

ОЛЕКСАНДР РЕЗНІК,

доктор соціологічних наук, завідувач відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України

Залученість до оборони України як солідарна взаємодія українців: політичні виклики та розмежування

Політичні виклики, пов'язані із солідаризацією українського суспільства впродовж соціальних трансформацій, формувалися згідно з логікою актуалізації політичних запитів та інтересів населення. Адже з початком незалежності як сприйняття України як національно-громадянської спільноти, так і солідаризація із співгромадянами для багатьох її мешканців часто відбувалися крізь призму суперечливих політичних, культурних та економічних інтересів, які часто ставали чинниками соціальної фрагментації соціуму.

Так, запровадження ліберальних економічних реформ упродовж 1990-х років чітко диференціювало населення України за ідеологічними орієнтаціями та відповідними ставленнями до приватизації державного майна. Крім цього, суттєві регіональні та етнокультурні розбіжності стосовно політичного та економічного розвитку також впливали на формування національної єдності. З кінця 1990-х суспільна солідарність почала дедалі більше залежати від геополітичних орієнтацій громадян: якщо для одних загроза поглинання Росією робила близькою ідею європейської та євроатлантичної інтеграції як засобу збереження незалежності та формування україноцентричної ідентичності, то для інших збереження радянської, а пізніше проросійської ідентичності спрямовувало до підтримки ініціатив зі зближення з Росією. Після 2014 року територіальні втрати та тривалі військові дії низької інтенсивності на Донбасі сприяли формуванню цілісної соцієтальної ідентичності. Це втілювалося у майже тотальній солідаризації населення України та «згуртованості навколо прапора» одразу після широкомасштабного вторгнення, коли соцієтальна воля до боротьби не лише проявилася серед українських військових, а й поширилася на цивільних.

Проте на третій рік російсько-української війни загальна втома та невідомість щодо тривання кровопролиття може позначитися на перспективах суспільної солідаризації українців. Попри обмеження політичного життя під час військового стану, суспільна солідаризація багато в чому залежить від особливостей політичної свідомості громадян. Тому завданням емпіричного обстеження стало виявлення потенційних ліній розмежування політичного характеру щодо подальшої солідаризації.

Зазвичай операціоналізацію концепту соціальної солідарності здійснюють через вимірювання почуттів, ставлень чи ототожнення. Однак не слід забувати про фактологічний вимір солідарності, й особливо це стосується стану політичної свідомості суспільства під час війни, коли масові настрої можуть суттєво коливатися. Адже ще Е. Дюркгайм у своїй праці «Первісні форми релігійного життя» виступив з ідеєю, що суспільство формується завдяки спільно виконуваним ритуальним практикам, які породжують реальні соціальні сили. Дію цих

сил учасники відчують спільно, збираючись у групу. У колективних церемоніях зміцнюється відчуття солідарності групи. У нашому випадку саме таке надзвичайне явище, як війна, тестує суспільство на солідарність. Адже рівень єдності соціуму визначається тим, наскільки незнайомі між собою громадяни готові безупинно підтримувати одне одного своїм життям, здоров'ям та ресурсами.

Для вимірювання солідарної взаємодії корисним може бути показник, який визначає факт залученості до оборони власної країни. Це може бути як безпосередня участь у захисті країни, так і матеріальна чи фінансова допомога армії, волонтерство, допомога потерпілим від війни тощо. У такому ракурсі солідарність — це спільна взаємодія та досвід, які виробляють відчуття «ми» та формують відчуття причетності до великої справи — спільного блага — визволення України від окупантів.

Згідно з даними моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України за 2024 рік, виявилось, що три чверті населення тією чи іншою мірою були залучені до солідарної взаємодії щодо оборони країни (табл. 1). Найпоширенішою активністю були фінансові перекази громадянами частини своїх доходів на Збройні Сили України — більш як половина респондентів зазначили цей вид солідарної взаємодії. Іншими, доволі поширеними проявами солідарної взаємодії стали допомога громадян за місцем свого проживання тим цивільним, які постраждали від війни, та волонтерська діяльність на користь ЗСУ у вільний від роботи час. Решта проявів солідарної взаємодії мали меншу поширеність серед громадян, оскільки залученість до них потребувала специфічних дій, наприклад, повної зануреності у волонтерську роботу, виготовлення зброї або ж безпосередньої служби у ЗСУ.

Таблиця 1

Залученість українців в оборону країни (червень–липень 2024 року, %)

Що з переліченого Ви робите зараз?	N	%
Переказую на ЗСУ частину своїх доходів	2354	57,4
Допомагаю цивільним, які постраждали від війни, за місцем мого проживання	749	18,3
Допомагаю цивільним, які постраждали від війни, здійснюючи поїздки на території, наближені до лінії фронту	73	1,8
Займаюсь волонтерською діяльністю на користь ЗСУ у вільний від роботи час	460	11,2
Займаюсь волонтерською діяльністю на користь ЗСУ, зокрема за рахунок свого робочого часу	216	5,3
Займаюсь виготовленням зброї для ЗСУ (наприклад, БПЛА)	69	1,7
Перебуваю у ЗСУ на тилловій посаді, віддаленій від лінії фронту	58	1,4
Перебуваю у ЗСУ на тилловій посаді, наближеній до лінії фронту	36	0,9
Перебуваю у ЗСУ на бойовій посаді	74	1,8
Нічого з переліченого вище	989	24,1
Інше	103	2,5

Примітка. Сума відсотків перевищує або менша за 100%, оскільки респондент міг обрати більш як один варіант відповіді.

Порівняння залучених і незалучених до оборони країни груп показало певні відмінності за соціально-політичними вимірами. Зокрема, залучені до солідарної взаємодії більш виразно, ніж незалучені, погоджуються з тим, що демократія — найкращий політичний устрій для будь-якої сучасної держави (табл. 2). Натомість серед незалучених спостерігалася вагома частка (близько чверті) тих, хто не визначився у перевагах політичного устрою.

Таблиця 2

Розподіл відповідей залучених та незалучених до оборони України щодо бажаного політичного устрою (%)

<i>З яким із наступних тверджень Ви найбільше погоджуєтесь?</i>	Солідарна взаємодія щодо оборони України		Загалом по Україні
	Залучені	Незалучені	
Демократія — найкращий політичний устрій для будь-якої сучасної держави	77,0	60,9	73,1
Для таких, як я, неважливо, чи є у нас демократичний чи недемократичний режим	3,1	5,4	3,6
За певних обставин авторитарний уряд типу «сильної руки» буде кращим	7,7	9,3	8,1
Важко відповісти	12,2	24,5	15,2
ЗАГАЛОМ	100,0	100,0	100,0

Якщо ж брати до уваги ідеологічну самоідентифікацію респондентів, то серед залучених до оборони країни проявилася більш виражена схильність до підтримки правих політичних ідеологій (віднесення себе до націонал-демократів або націоналістів), тоді як серед незалучених найбільш вагомою була частка «неідентифікованих» (табл. 3).

Таблиця 3

Розподіл відповідей залучених та незалучених до оборони України щодо ідеологічних переконань (%)

<i>Ким би Ви назвали себе з ідеологічної точки зору?</i>	Солідарна взаємодія щодо оборони України		Загалом по Україні
	Залучені	Незалучені	
Соціалістом чи комуністом	1,1	3,5	1,7
Соціал-демократом	10,4	13,5	11,2
Лібералом	10,4	10,1	10,3
Націонал-демократом	29,4	17,1	26,4
Націоналістом	18,0	10,7	16,3
Інше (вказіть)	3,1	3,0	3,1
Я не досить добре розуміюся на ідеологічних течіях	27,5	42,0	31,0
ЗАГАЛОМ	100,0	100,0	100,0

Той факт, що залучені до солідарної взаємодії більш схильні до правих орієнтацій, підтверджується ще й тим, що серед них більша частина підтримують приватну форму власності в економіці, тоді як серед незалучених більше невизначених і тих, хто не підтримує приватну власність на підприємства (табл. 4).

Таблиця 4

Розподіл відповідей залучених та незалучених до оборони України щодо державної політики у сфері власності (%)

Якою на Ваш погляд має бути державна політика України у сфері власності?	Солідарна взаємодія щодо оборони України		Загалом по Україні
	Залучені	Незалучені	
Українська держава має сприяти широкій націоналізації компаній та самостійно ними управляти	19,4	21,1	19,8
Широка націоналізація не потрібна, але і від подальшої передачі державних підприємств у приватну власність слід утриматися	21,8	24,9	22,5
Державними мають залишитися ті підприємства, які є ефективними, решту слід передати у приватну власність	35,3	27,2	33,4
Українська держава має сприяти широкій приватизації, тобто переданню державних компаній у приватну власність	8,3	5,5	7,6
Важко відповісти	15,2	21,3	16,7
ЗАГАЛОМ	100,0	100,0	100,0

Таким чином, емпіричний аналіз показав, що практики солідаризації під час війни пов'язані з підтримкою продемократичних орієнтацій, правих ідеологій та переважання приватної власності в економіці. Це також підкріплюється відмінностями у матеріальному становищі: залучені та незалучені характеризуються відповідно низьким та високим рівнями матеріальної депривації. Враховуючи те, що наслідками війни стане зростання економічної нерівності, потенційні конфлікти на цьому ґрунті, які під час війни ще гальмуються обмеженнями воєнного стану, можуть у майбутньому суттєво впливати на політичну структуру України.

Адже повоєнна перебудова економіки потребуватиме нестандартних рішень з боку влади, зокрема оптимізації витатків на соціальну сферу та максимальної лібералізації. Певні нововведення у масовій свідомості не матимуть підтримки. Зокрема, глибока демографічна криза вимагатиме від влади неординарних заходів із залученням праці мігрантів. Обов'язково з'являться ті, хто проголошуватиме блюзнірством вимоги Заходу («гроші в обмін на реформи») та утвердження представницької демократії.

Тому слід очікувати, що новими (або вже забутими старими) лініями розмежувань будуть розбіжності між умовними прихильниками «правих» та «лівих» орієнтацій, з відповідними сприйняттями майбутнього України.

ГУЛЬБАРШИН ЧЕПУРКО,

доктор соціологічних наук, завідувачка відділу соціальних експертиз
Інституту соціології НАН України

Чинники соціальних конфліктів в українському суспільстві під час російсько-української війни

Повномасштабне вторгнення виявило досить високий мобілізаційний та об'єднавчий ресурс українського суспільства. Це проявилось і через актуалізацію національної ідентичності, і через готовність людей та громад самоорганізовуватися, залучати всі можливі ресурси для підтримки й облаштування постраждалих, усебічної допомоги військовим, якомога швидшого відновлення інфраструктури після завданих руйнувань, залучення в різний спосіб міжнародної підтримки тощо.

Разом з тим варто визнати, що останнім часом, поряд із позитивними внутрішньо- та зовнішньополітичними солідаризаційними процесами унаочнилися й окремі негативні тенденції суспільно-політичного розвитку. Тож головним завданням цієї наукової розвідки — є виокремлення суперечностей для визначення чинників, які можуть спровокувати виникнення конфліктів в українському суспільстві, що негативно впливають на процеси суспільної солідаризації та можливі шляхи підвищення рівня згуртованості українського соціуму та його мобілізаційного потенціалу.

Упродовж перших кількох місяців повномасштабного вторгнення рівень єднання та прагнення до згуртування в суспільстві були безпрецедентно високими. Водночас уже минулого року як у соціальних мережах, так і в міжособистісній комунікації між людьми з'явилися досить жорсткі дискусії на гарячі та болючі теми із взаємними звинуваченнями, наростанням поділу на «ми — вони» щодо різних аспектів, пов'язаних із перебігом війни.

Характерною рисою сучасного українського суспільства, яке переживає травму, спровоковану подіями, пов'язаними з російсько-українською війною, є радикальна трансформація життя, зумовлена виникненням різного рівня кризових ситуацій (масова міграція, зростання безробіття, поглиблення соціальної нерівності тощо), які можуть виконувати роль конфліктогенів; йдеться про будь-які явища, події, обставини або навіть настрої, які можуть спричинити виникнення конфлікту, спровокувавши розбіжності, ворожнечу чи непорозуміння між соціальними групами або верствами населення.

Пусковим механізмом виникнення конфлікту є поява соціального напруження — станів невдоволення та неспокою в суспільстві, спричинених накопиченням нерозв'язаних соціальних, економічних або політичних проблем. Вочевидь у ситуації війни наявність суперечностей сприймається гостріше, ніж у мирний час, через тривалий стрес від війни, втрати, високий рівень невизначеності.

Такі явища виникають, коли значна частина населення відчуває несправедливість, дискримінацію, економічні труднощі або невпевненість у майбут-

ньому. Результатом накопичення соціального напруження є поява глибоких розбіжностей у сприйнятті соціальної реальності представниками різних соціальних груп і верств населення, що обертається поляризацією думок в суспільстві, котра, за певних обставин (втручання зовнішніх сил, інформаційних маніпуляцій, агресивної пропаганди), може перерости в конфлікт.

Конфлікти, як і солідарність, можна розглядати у кількох вимірах:

1) у *вертикальному вимірі* — відносини суспільства і держави, зумовлені виникненням стратегічних суперечностей. Загалом, це конфлікти навколо пріоритету цінностей виживання або цінностей розвитку, на кшталт питань про мобілізацію, політичні та військові рішення, діяльність політиків, соціальна нерівність тощо;

2) у *горизонтальному вимірі* — взаємодія різних за спрямуванням і належністю соціальних груп через «розділеність», різний досвід проживання війни категоріями громадян, які отримали травмувальний досвід, який ускладнює розуміння щодо стратегічних суперечностей. У нашому випадку йдеться про тих, хто пішов воювати; хто виїхав за кордон, і потім повернувся; хто залишився; хто змінив місце проживання тощо.

За результатами моніторингового дослідження (червень 2024 року), усі чинники, які, на думку респондентів, можуть спровокувати виникнення конфліктів в українському суспільстві, можна розподілити на три групи.

До першої групи — найбільш актуальних чинників, які стосуються відносин суспільства і держави щодо найбільш актуальних суперечностей, належать (рис. 1):

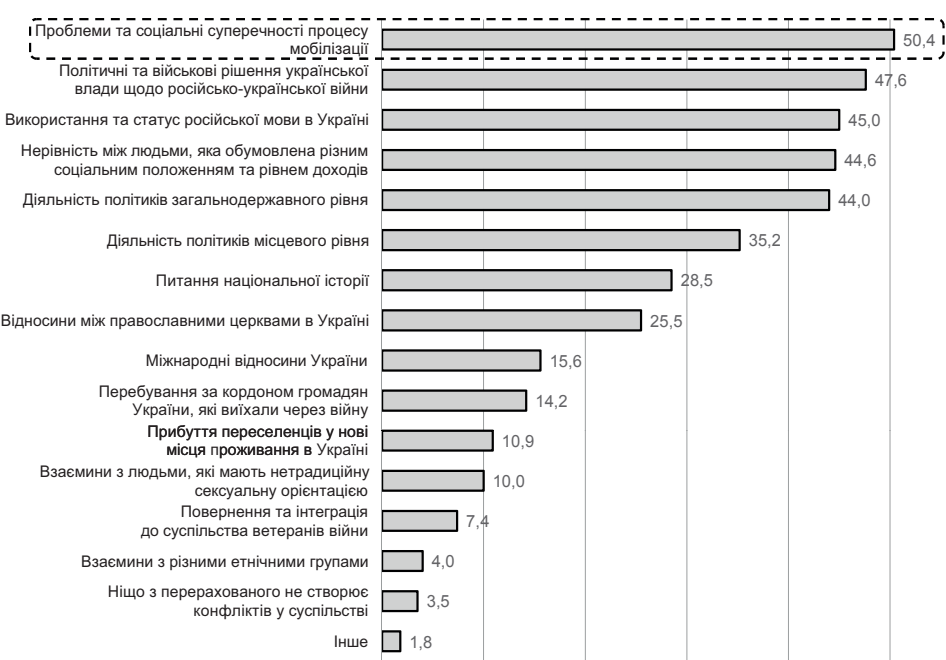

Рис. 1. Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Як Ви вважаєте, що насамперед створює конфлікти між звичайними людьми в українському суспільстві?» (%)

- проблеми та соціальні суперечності процесу мобілізації — 50,4%;
- політичні та військові рішення української влади щодо російсько-української війни — 47,6%;
- використання та статус російської мови в Україні — 45,0%;
- нерівність між людьми, зумовлена різницею соціального становища та рівня доходів — 44,6%;
- діяльність політиків загальнодержавного рівня — 44,0%;
- діяльність політиків місцевого рівня — 35,2%.

До другої групи чинників, які також стосуються відносин суспільства і держави, але є менш конфліктогенними на третій рік війни, належать: питання національної історії (наприклад, історія СРСР чи історія ОУН/УПА) (28,5%), відносини між православними церквами в Україні (25,5%) і міжнародні відносини України (з ЄС, США, РФ, Міжнародним Валютним Фондом, Китаєм тощо) (15,6%). Окреслені чинники виникнення конфліктів можна визначити як фонowi, оскільки вони часом стають темою суперечок в суспільстві й періодично набувають актуальності для суспільства поза прямою залежністю від подій війни.

Третю групу формують чинники «розділеності» між різними групами та категоріями населення через різний досвід проживання подій війни: це перебування за кордоном громадян України, які виїхали, рятуючись від війни (14,2%), прибуття переселенців у нові місця проживання в Україні (10,9%), повернення та інтеграція до суспільства ветеранів війни (7,4%), взаємини з людьми, які мають нетрадиційну сексуальну орієнтацією (10,0%), взаємини з різними етнічними групами (наприклад, ромами, вихідцями з Африки, Азії тощо) (4%).

Результати дослідження свідчать про те, що перед небезпекою, яка солідаризувала суспільство, всі суперечки й конфлікти горизонтального рівня, тобто між різними групами та категоріями населення, через різний досвід життя та проживання подій війни відійшли на другий план; вони проявилися, означилися, але їх ще не можна назвати такими, що роз'єднують, десолідаризують, або визначити як лінії розколу.

Але вже зараз необхідно звернути увагу на необхідність розв'язання проблеми розділеності між різними групами та категоріями населення через різний досвід життя і проживання подій війни, щоб запобігти в подальшому створенню конфліктів, що можуть виникнути між вимушено переселеними громадянами та громадянами, які їх приймають, між тими, хто перебували за кордоном та повернулися в країну, і тими, хто не залишав країну, між тими, хто несе службу в ЗСУ, і цивільними громадянами призовного віку тощо. Така праця, з одного боку, потребує поєднання конфліктологічних, соціально-комунікативних знань і навичок із професійною психологічною, зокрема орієнтованою на травми роботою, а з іншого боку — розроблення ефективної соціальної політики, ключовими компонентами якої мають бути: захист та узгодження інтересів різних соціальних груп і категорій населення; оптимальне розв'язання суперечностей у соціальній сфері, здійснення діалогу між громадянами та державою; інтеграція різних верств населення, гармонізація їхніх інтересів, підтримання стабільності суспільної системи тощо. На державному рівні необхідно сформулювати розуміння неминучості відкладної реакції на війну в українському суспільстві

після її завершення, коли соціальна, економічна, комунікативна, медична, психологічна допомога буде вкрай необхідною й дуже запитуваною.

Отже, сьогодні постійну соціальну напругу продукують питання, пов'язані зі збройною боротьбою та наближенням перемоги. Найбільш пріоритетними є конфлікти, які стосуються відносин суспільства і держави, і домінувальними на сьогодні є проблеми та соціальні суперечності процесу мобілізації. Зазначимо, що ставлення до мобілізації в Україні справді є найактуальнішим питанням для суспільства, оскільки для певної кількості чоловіків, які їй підлягають, це принциповий та екзистенційний аспект їхнього життя. Масовий призов за кілька років створив соціальний феномен «ухилянтів» — громадян, які за будь-яку ціну не бажають опинитися у війську та йдуть для цього майже на все. Великі загрози від силової та протиправної «вуличної мобілізації» можуть призвести до внутрішніх конфліктів, соціальної напруженості та проблем для суспільства й держави.

Водночас мобілізація в Україні в умовах війни є критичним заходом, вкрай необхідним для захисту національної безпеки й територіальної цілісності, що вкрай хвилює жіночу частину населення (52,7%) та громадян, які, рятуючись від війни, на певний час виїжджали за кордон і повернулися (62,3%). Однак сам процес мобілізації супроводжується значними соціальними суперечностями, які мають регіональні особливості та по-різному сприймаються в українському суспільстві.

Стосовно політичних та військових рішень української влади щодо російсько-української війни, другого за вагомістю чинника, який може сприяти виникненню конфлікту між звичайними людьми в українському суспільстві, він більш за все турбує мешканців сіл (48,9%), молодь (60,1%) та людей з низьким рівнем матеріальної депривації (59,2%), й тут очевидно, що тенденція наростання критичного ставлення до влади та державно-політичних інститутів пов'язана передусім із прорахунками в організації суспільного життя в умовах війни, не завжди продуманими управлінськими рішеннями, спробами їх реалізації бюрократичними методами, не адекватними ситуації військового часу.

Третій, за вагомістю (48,9%) чинник — використання та статус російської мови в Україні, який є найбільш болючим для громадяни України, що виїхали з тимчасово окупованих територій на території, підконтрольні українському уряду — підтверджує, що у кризових ситуаціях, одним із проявів війни є зростання значення мови як чинника національної консолідації, мірила розмежування на «свій і чужий». Саме інтегративно-означувальна функція української мови вийшла на передній план у 2022 році. Водночас російська мова, залишаючись для певної частини українців засобом комунікації, фактично перестала бути для них маркером національної належності.

Аналізуючи чинники виникнення соціальних конфліктів в українському суспільстві, ми визначили, що на момент проведення дослідження ключовою передумовою виникнення соціальних суперечностей була мобілізація, яка виявилася багатогранною проблемою та вплинула на соціально-економічні й політичні аспекти життя українців. На цьому ґрунті сформувалося незадоволення діяльністю влади як на державному, так і на місцевому рівні, а також ви-

никло занепокоєння щодо загострення соціальних нерівностей на тлі зменшення доходів та погіршення матеріального становища певної частини населення. Для мінімізації негативних наслідків і забезпечення ефективної мобілізації необхідно враховувати ці чинники та розробляти комплексні стратегії, спрямовані на підтримання соціальної солідарності, єдності, економічної стабільності, а також політичної легітимності.

Отже, найважливішими завданнями для запобігання соціальним конфліктам в українському суспільстві під час війни та в післявоєнний час є: власне об'єднання суспільства на основі створення зон взаємодії та спільних сенсів, як було на початку повномасштабного вторгнення; робота над мінімізацією зон напруження; захист та узгодження інтересів різних соціальних груп і категорій населення; оптимальне розв'язання суперечностей у соціальній сфері; налагодження діалогу між громадянами та державою; інтеграція різних верств населення; гармонізація їхніх інтересів, підтримання стабільності суспільної системи тощо.

МАКСИМ ПАРАЩЕВІН,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України

Релігійний чинник солідаризації: актуальні показники

Упродовж історії людства серед інших чинників, які визначали міру соціальної інтеграції та солідарності, одним з найпомітніших була релігія. Спільні вірування формували відчуття соціальної спільності, єднали одновірців (хоча водночас відділяли одні групи від інших). Причому нерідко саме релігія виступала основою суспільства, й колективна ідентифікація відбувалася саме в релігійних термінах (християни, православні, католики, мусульмани). Разом із процесами соціальних змін, які узагальнено називають «модернізацією», відбувалася глибока секуляризація багатьох суспільств. Така секуляризація стала світовим трендом, і проявлялася вона, зокрема, в тому, що солідаризація почала формуватися переважно на раціональних та світських підставах, а релігія витіснялася на рівень особистісних ціннісних орієнтацій. Нинішній час нерідко характеризують як постсекулярний, або як час десекуляризації, коли релігія повертається як мінімум у публічне поле, або й стає впливовою соціальною силою. Відповідно виникають і очікування, що вона може знову бути чинником солідаризації.

Такі очікування виникають і в нашій країні. З огляду на формальне домінування християнства, православ'я (боговірними та православними визначають себе більшість українців), наявність великих Церков, з якими велика кількість громадян ідентифікують себе, з'являються сподівання, що національна помісна Церква сприятиме формуванню української національної ідентичності, єдиної України. Тут варто згадати акцент П. Порошенка у своїй передвиборчій кампа-

нії 2019 року на тріаді «армія–мова–віра» та нинішню боротьбу проти Церкви, пов'язаної з Росією.

Проте необхідно враховувати, що солідаризувальна дія релігії не є автоматичною, а залежить від комбінації супутніх умов. Першою чергою, велику роль відіграє релігійна однорідність чи гетерогенність певного суспільства. У випадку, коли має місце гетерогенність, більш імовірним стає роз'єднання та конфлікт через конкуренцію релігій між собою та визнання лише власної правоти та істинності своїх переконань. Але навіть гомогенність релігійного поля не гарантує інтеграцію через релігію. Важливим моментом стає міра та характер релігійності, зокрема місце, яке релігія посідає у свідомості вірян (чи задає вона правила, за якими людина формує своє життя, а чи є просто психологічним фоном, на який у повсякденні мало зважають), та орієнтація на морально-етичну чи ритуально-магічну складову релігії. Вочевидь, суттєвий вплив на інтеграцію громад, солідарність між собою їхніх членів релігія матиме лише у випадку наявності достатньо сильної релігійності.

В Україні якраз мають місце і значна конфесійна гетерогенність, і слабка релігійність. Тому можливості інтегративного впливу релігії залишаються під питанням. Спробувати оцінити потенціал такого впливу ми можемо на підставі результатів масових репрезентативних опитувань населення, зокрема даних моніторингових опитувань Інституту соціології НАН України.

В опитуванні 2024 року містилося кілька запитань, які вимірювали солідарність. По-перше, респондентам пропонували визначити, що саме сьогодні об'єднує людей в нашому суспільстві¹. Серед різних можливих чинників містився й варіант «релігія, віросповідання». В результаті такий варіант обрали лише 7% опитаних. Тобто досить невелика частка населення сприймає релігію як єднальний чинник. До того ж цей пункт обирали ледь не найрідше (менше за нього відзначали лише політичні погляди).

Низькі показники є достатньо стабільними протягом останніх кількох років. Запитання щодо чинників єднання українців ставилося в моніторингових опитуваннях Інституту соціології НАН України починаючи з 2002 року, і продовж більшості років варіант «релігії» обирали близько 8–12%. Причому показник цього року виявився найменшим за увесь час спостережень. Можна припустити, що це пов'язане з посиленням протистояння між Православною Церквою України (ПЦУ) та Українською Православною Церквою (УПЦ), зростанням негативу щодо останньої, який сформувався в українському суспільстві в умовах російської агресії, з якою для багатьох громадян УПЦ асоціюється внаслідок її зв'язку з Росією. Проте вплив міжконфесійних та державно-конфесійних чвар в цьому випадку не видається головним. Адже якщо ми подивимося на сприйняття нашими громадянами чинників конфліктів², то варіант «Відносини між православним Церквами в Україні» обрали близько 26% опитаних. Тобто біль-

¹ Запитання формулювалося так: «На Вашу думку, що сьогодні об'єднує людей в українському суспільстві?»

² Одним із запитань у цьому опитуванні було: «Як Ви вважаєте, що насамперед створює конфлікти між звичайними людьми в українському суспільстві?»

шість респондентів не бачать релігію ані чинником конфлікту, ані чинником єднання.

Як і можна було очікувати помітно рідше про єднальний вплив релігії згадували нерелігійні особи (серед них такий вплив відзначили близько 4%), проте православні, які не ідентифікують себе з певною Церквою, думали майже так само (серед них близько 5% відзначили релігію як чинник єднання). Особи, які ідентифікували себе з певною Церквою, відзначали релігію в зазначеному контексті дещо частіше, проте навіть серед них про цей чинник згадували близько 9–12% (близько 9% серед прихильників ПЦУ, близько 12% серед прихильників УПЦ та близько 9% серед прихильників УГКЦ).

Розглянутий показник є значною мірою суб'єктивним, і можна висловлювати сумніви щодо того, наскільки правильно люди уявляють собі наявну ситуацію. Але якщо ми поглянемо на більш об'єктивні показники, пов'язані не з особистими орієнтаціями, то також не побачимо суттєвого інтегративного впливу релігії.

Зокрема, в моніторинговому опитуванні 2024 року респондентам пропонували оцінити, наскільки вони можуть розраховувати на допомогу навколишніх¹. Готовність до допомоги іншим є одним із суттєвих показників солідарності між людьми. І ми можемо подивитися, як позиції респондентів пов'язані з такою характеристикою, як конфесійна ідентифікація. Зокрема, можемо порівняти релігійних осіб з нерелігійними (якщо спільноти релігійних людей є більш солідарними, то зазначений показник у них має бути кращим), а також порівняти відповіді прихильників різних конфесій.

У результаті серед прихильників основних конфесій (ПЦУ, УПЦ, УГКЦ) дійсно фіксувалися дещо кращі показники за названою ознакою; якщо серед нерелігійних осіб та «позаконфесійних» православних близько 54% зазначили, що вони цілком або певною мірою можуть розраховувати на допомогу з боку інших людей, то серед прихильників УПЦ таких було близько 65%, серед прихильників УГКЦ — близько 62%, серед прихильників ПЦУ — близько 59%. Проте, по-перше, можна бачити, що відмінності в цьому випадку є невеликими. По-друге, ці відмінності визначаються саме помірним показником; тобто, відмінності спостерігалися лише за часткою тих, хто відзначав, що вони можуть певною мірою розраховувати на допомогу навколишніх. Натомість за часткою тих, хто може цілком розраховувати на таку допомогу, суттєвих відмінностей не спостерігалось (серед нерелігійних осіб таких було близько 10%, серед прихильників ПЦУ — близько 12%, серед прихильників УПЦ — близько 8%, серед прихильників УГКЦ — близько 8%, серед «позаконфесійних» православних — близько 9%).

Ще одним показником, який вочевидь пов'язаний із вимірюванням соціальної солідарності, є показник довіри до інших людей. Адже для єднання, солідарності довіра є ключовою ознакою, без неї солідарні взаємодії або взагалі неможливі, або суттєво ускладнюються. Довіру можна вимірювати по-різно-

¹ Запитання формулювалося так: «Якою мірою Ви могли б розраховувати на допомогу ваших сусідів або членів вашої громади у випадку коли у Вас станеться серйозна проблема?»

му — прямо, запитуючи про довіру до тих чи інших людей та інститутів, або зворотним чином, запитуючи про схильність до недовіри. В моніторинговому опитуванні Інституту соціології НАН України 2024 року респондентам пропонували погодитися чи не погодитися із твердженням «*Нікому не довіряти — найбезпечніше*». І за рівнем згоди досить близькими виявилися нерелігійні особи, прихильники ПЦУ, УГКЦ, та «позаконфесійні» православні (в цих групах частка згодних з цією установкою становила, відповідно, близько 52%, близько 47%, близько 50% та близько 54%). Дещо вирізнялися в цьому питанні лише прихильники УПЦ, але вирізнялися в напрямі протилежному солідарності; тобто, серед них частка схильних до тотальної недовіри становила 60%. І так само, відмінності якщо й були, то досить невеликі.

Таким чином, якогось суттєвого солідаризувального впливу релігії не помітно «сторонньому спостерігачеві» (як нерелігійні, так і релігійні особи не вважають релігію чинником єднання); так само і всередині конфесійних груп не фіксується суттєво більшої солідарності. Тобто можна вважати, що релігія не лише не сприяє інтеграції суспільства загалом, а й не надто сприяє єднанню в самих релігійних громадах. Звісно, члени окремих релігійних груп можуть бути достатньо згуртованими та солідарними, але такий вплив релігії не виходить на системний рівень. Солідарність між нерелігійними особами та між індивідуалістичними боговірними, мало відрізняється від тієї, що виникає в релігійних групах.

ВІКТОРІЯ СМАКОТА,

кандидат соціологічних наук, завідувачка відділу економічної соціології, Інститут соціології НАН України

Економічні виклики солідаризації суспільства

Упродовж досить тривалого періоду проблеми економічного характеру — страх безробіття, невивлати зарплат та зростання цін — найбільше хвилювали українських громадян. За всю історію моніторингового дослідження Інституту соціології кількість респондентів, які відзначали побоювання щодо них у відповіді на запитання «Як Ви вважаєте, чого люди зараз бояться найбільше?», обираючи серед майже двадцяти альтернатив, не знижувалася менше, ніж до половини опитаних. Навіть за часів пандемії 2021 року побоювання щодо економічних чинників погіршення життя перевищували стурбованість поширенням епідемій. До того ж середня оцінка економічної ситуації в Україні за згаданий період жодного разу не сягала значення вищого від 4 балів за 10-бальною шкалою. Таке оцінювання розвитку вітчизняної економіки можна назвати однією з найстійкіших складових сучасної української громадської думки.

За часів війни (починаючи з 2022-го) ці страхи на певний час відійшли на другий план, поступившись місцем новим, більш руйнівним викликам. Відтак спостерігалось підвищення оцінок економічної ситуації у країні з боку населення та зниження вимог до власних доходів. Так, середня оцінка економічної си-

туації в українському суспільстві у 2022 році становила 4,6 бала за шкалою від 0 до 10 (для порівняння, у 2021-му вона була на півтора бала нижчою — 3,1), а у 2023-му — 4,4 бала. Щодо думки про власний дохід, то у відповідях на запитання «Скільки грошей потрібно зараз Вашій родині у розрахунку на одну особу на місяць, щоб жити, за Вашими уподобаннями, нормально?» середнє значення у 2021 році становило 14 354 грн; а 2022 року воно знизилось (практично вперше за історію проведення моніторингу) до 12 977 грн. У 2023-му такий запит становив у середньому 14 504 грн (офіційний рівень інфляції, за даними Міністерства фінансів України, за 2022 рік становив 126,6%, а за 2023-й — 105,1%).

Однак експертні заміри добробуту свідчили, що матеріальний стан українського населення, забезпеченість роботою та іншими першочерговими потребами в цей час погіршилися (Звіт ПРООН Оцінка впливу війни на людей. Україна, червень 2023). Наприклад, такий показник, як споживання продуктів харчування (критично важливий у вимірюванні рівня життя) вже влітку 2022 року відчутно зменшився. Численні економічні вітчизняні дані також підтверджували, що відбулося падіння більшості соціально-економічних показників у країні; отже, якість життя великої частини населення за час повномасштабної війни істотно знизилася. З усім тим, за умов скорочення запитів на матеріальне забезпечення себе та своєї родини більшість опитаних зберігали оптимізм та впевненість у покращенні ситуації в Україні в найближчій перспективі.

За нашими оцінками, на той час велику роль відіграла наявність додаткових (нематеріальних) мотивів для позитивного сприйняття дійсності, які, однак, не могли зберігати свій вплив на масову свідомість протягом тривалого часу без реальних поліпшень життя суспільства. Це означало надання державі своєрідного «карт-бланшу», або сигналу про те, що заради майбутньої перемоги суспільство готове «затягнути пояси» на деякий час, не реагувати гостро на проблеми, що накопичуються в соціальній сфері. При цьому винятково важливим було те, щоб найбільш ущемлені та постраждалі в результаті військових дій верстви населення якомога швидше набули впевненості в тому, що пройдені випробування не були марними. Як обґрунтовано було зазначено в згаданому дослідженні ПРООН 2023 року: «Попри те, що дані підтвердили зростання соціальної згуртованості та відчуття єдності, застосування різних стратегій адаптації до труднощів... може створювати розбіжності та посилювати напруженість між групами. Якщо війна триватиме довший період, може виникнути напруженість між різними групами та всередині них через доступ до ресурсів або інклюзивність» (Звіт ПРООН Оцінка впливу війни на людей. Україна, червень 2023).

На жаль, 2024 року песимістичні прогнози почали виправдовуватися. Так, у моніторинговому дослідженні цього року трохи більше за третину опитаних (38%) оцінили умови життя населення в Україні як «загалом задовільні» (у 2022 та 2023 роках таких відповідей було в півтора раза більше — 60,3% та 62,1% відповідно); до того ж оцінка «погані» вперше за три роки стала такою, яку респонденти обирали найчастіше — у 48,7% випадків). Майже половина (48,7%) учасників опитування зазначили, що їм доводиться економити на продуктах

харчування (2023 року змушених економити на харчуванні налічувалося 16,2%), а більшості респондентів в поточному році треба економити на оплаті комунальних послуг (60,0% опитаних).

Таким чином, можемо констатувати, що суспільство, яке в перші роки війни намагалося не акцентувати уваги на численних економічних проблемах, накопичених до цього часу й таких, що загострилися у кризовий історичний момент, й солідаризувалося заради спільних соціальних цілей, натомість наразі поступово втрачає оптимізм. Чи вплине це на загальну згуртованість та подальшу витримку щодо випробувань, залежатиме від багатьох чинників, але важлива роль в цьому процесі належить самій владі. Так, наприклад, резонансна новина про заморожування основних державних виплат на три роки з одночасним зниженням зарплат (після введення нового розміру військового збору) та — в той самий момент — суттєвим підвищенням зарплат чиновникам може стати одним із чинників, який надломлює суспільну солідарність. Те саме стосується і різноманітних корупційних справ стосовно посадових осіб, які заробляють на війні. Українське суспільство наразі достатньо толерантно ставиться до нерівності. В моніторинговому опитуванні Інституту соціології НАН України 2020 року відсутність значного соціального розшарування вважали за «дуже важливий» атрибут розвитку суспільства 35,6% опитаних; «скоріше важливий» — 33,4%; створення в суспільстві рівних можливостей для всіх «дуже важливим» було для 44,7%, «скоріше важливим» — для 35,9%. Проте за дослідженням, яке було проведено 2021 року в 60 країнах світу Інститутом фінансових досліджень (матеріали його використано у Доповіді про людський розвиток 2023/2024) і в перебігу якого респондентів було поділено на егалітаристів (такі, хто вважає будь-яку нерівність несправедливою), меритократів (хто вважає справедливою нерівність, зумовлену відмінностями в результатах діяльності, але несправедливою ту, що зумовлена удачею) і лібертаріанців (які вважають справедливою будь-яку нерівність), з'ясувалось, що більша частина опитаних українських громадян належать до останньої групи, тобто приймають нерівність на культурному рівні (Human development report 2023/2024). Можливо, за умови чесного джерела доходу економічна нерівність сприймається як норма; але в умовах максимальної поляризації суспільства на несправедливих засадах, в умовах загрози для існування країни громадська думка вважає неприпустимим такий розрив у добробуті. Це являє собою значний виклик не лише згуртованості суспільства в сьогоденні, а й у подальшому його розвитку.

Отримано 14.10.2024 року

Показник публікацій у часопису «Соціологія: теорія, методи, маркетинг» 2024 року

СТАТТІ

- Батаєва, К. (Житомир), Серикова, І. (Харків), Стрельцина, Є. (Харків).** Прак-
тики українських старшокласників з чи-
тання художньої літератури у суспільстві
електронних мас-медіа..... 1 170
- Бевзенко, Л. (Київ).** Війна і новий сві-
товий порядок: варіанти очікуваних
сценаріїв у контексті парадигми склад-
ності..... 2 56
- Булатевич, М. (Київ).** Дискурсивні та
інституційні стандарти справедливості
у модерній світ-системі..... 3 83
- Геєць, В. (Київ).** Економічна соціалізація
на шляху до солідарного конструювання
реальності 4 27
- Гнатюк, В. (Львів).** Безперервна систе-
ма збирання даних про мігрантів:
критичний огляд 3 169
- Голіков, О. (Харків), Нолбат, С. (Харків).**
Простір сприйняття свят українцями: до
можливостей концептуалізації..... 3 149
- Дембіцький, С. (Київ), Степаненко, В. (Київ), Злобіна, О. (Київ), Головаха, Є. (Київ), Найдьонова, Л. (Київ).** Пси-
хологічні стресори військового часу:
поширеність та ефекти серед населення
України..... 4 5
- Денисевич, О. (Варшава).** Релігія як стра-
тегія подолання труднощів українця-
ми на початку російського вторгнення
в Україну у 2022 році 4 85
- Єнін, М. (Київ), Кухта, М. (Київ), При-
ходько, Т. (Саарбрюккен).** Соціальні
потреби та проблеми вимушених мі-
грантів з України на шляху до соціальної
адаптації та інтеграції в суспільство-ре-
ципієнт (на прикладі ФРН) 3 117
- Злобіна, О. (Київ).** Ресурси психологіч-
ної стійкості у протидії стресорам
війни 4 111
- Злобіна, О. (Київ).** Тенденції змін націо-
нально-громадянської ідентичності під
час війни: нарративний аналіз 3 5
- Іваненко, О. (Київ).** Цифровізація як
нова реальність в умовах соціальної
нестабільності..... 3 25
- Каракай, Д. (Київ), Гацко, В. (Київ).**
Перспектива(-и) теорії еволюційної
модернізації Р. Інглгарта: аналіз змін ре-
лігійності в Україні під час війни 1 93
- Кожекіна, Л. (Київ), Самчук, Т. (Київ),
Цикало, А. (Київ).** Сфера культури та
креативних індустрій України — особли-
вості адаптації до умов війни (за даними
досліджень УКФ) 3 103
- Лісовий, Н. (Київ).** Використання технік
шкалювання та багатовимірного аналізу
для оцінки тиску соціокультурних норм
маскулінності на психосоціальний доб-
робут студентів чоловічої статі (на при-
кладі вибірки з НаУКМА)..... 4 135
- Переднє слово.** Найкращому другу
(Костенко, Н., Київ) 1 5
- Макеев, С. (Київ).** Структурні особли-
вості суспільства у стані винятковості:
К. Маркс, К. Шміт, Дж. Агамбен..... 1 7
- Малиш, Л. (Київ).** Нерівність у різних
країнах: динаміка станів та сприйняття
з боку населення за 20 років 1 63
- Привалов, Ю. (Київ), Вовк, А. (Львів).**
Роль трансформації материнського імаго
у психотерапевтичному процесі..... 3 139
- Пришва, Р. (Київ).** Опитувальник як ме-
тодична форма вивчення революцій: на
прикладі теорії Питирима Сорокіна 1 158

Рахманов, О. (Київ). Уявлення українців про політичне життя в повоєнний період у контексті перспективи поширення популізму 2 25

Резнік, В. (Київ). Дослідницькі програми та поступ теорій у соціології: пост-позитивістська концепція Дж. Бергера, М. Зедлича мол. та Д. Варнера 2 137

Резнік, О. (Київ). Популістські орієнтації українців під час повномасштабної війни 1 80

Симончук, О. (Київ). Соціальна структура українського суспільства під впливом повномасштабної війни: концептуальні та емпіричні пошуки 1 26

Стегній, О. (Київ). Екологічна громадська думка: методологічні засади дослідження 2 111

Фостер, Л. (Київ), Гетман, Ю. (Київ). Громадсько-політична активність: трансформаційні виклики в умовах війни 2 5

Храбан, Т. (Київ), Храбан, М. (Київ). Відображення в мас-медіа наслідків впливу війни на гендерну сегрегацію на українському ринку праці 2 85

Шевченко, С. (Київ). Українські воєнні мігранти в Польщі: життя підлітків та їхніх матерів 4 51

Шелухін, В. (Київ). Від маніхейства до політики: ідеологічна інструменталізація соціальної антропології Михайла Драгоманова з боку українських лівих 3 47

Шелухін, В. (Київ). Український соціологічний інститут: фракційна політика, наука та спецслужби у становленні української соціології 1 110

Alexseev, M.A. (San Diego), Dembitskyi, S. (Kyiv). Victory-in-freedom: Ukraine's democratic resilience in the face of war 2 40

Burova, O. (Kyiv), Hlomoza, D. (Kyiv). A study of trust and satisfaction with local

authorities in Ukraine. The impact of populism 2 101

Gorbachyk, A. (Kyiv), Kostenko, Ya. (Kyiv). Using paradata for imputation of missing values in sociological survey data: results of statistical modeling (Case of Croatia and Slovakia) 3 62

Karakai, D. (Kyiv), Moskotina, R. (Kyiv). Religious involvement over time: Assessing measurement invariance of the Religious Involvement scale in Ukraine 4 96

Maltseva, K. (Kyiv). Stress exposure, perceived stress severity, and their effects on health 1 187

ДИСКУСІЇ

Круглий стіл «Солідаризація українського суспільства у війні та перспективи збереження солідарного соціального потенціалу» 4 165

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Максименко, О. (Київ). «Українське суспільство і соціологи перед викликами війни та повоєнного розвитку»: короткий звіт про XVII Міжнародні соціологічні читання пам'яті Наталії Паніної (1949–2006) та Юрія Яковенка (1950–2022) 1 198

Українська соціологічна думка в пошуках шляхів соціально-економічного розвитку 2 178

СОЦІОЛОГІЧНА ПУБЛІЦИСТИКА

Пилипенко, В. (Київ), Смакота, В. (Київ). Соціологічне прогнозування: особливості вивчення та проблеми сьогодення 2 163

Шульга, Р. (Київ). Іронія та самоіронія як маркери культурної ідентичності 3 183

Index of publications in “Sociology: Theory, Methods, Marketing” in 2024

ARTICLES

- Alexseev, M.A.** (San Diego), **Dembitskyi, S.** (Kyiv). Victory-in-freedom: Ukraine's democratic resilience in the face of war 2 40
- Bataeva, E.** (Zhytomyr), **Sierykova, I.** (Kharkiv), **Streltsyna, Y.** (Kharkiv). Practices of Ukrainian high school students in reading fiction in the society of electronic mass media..... 1 170
- Bevzenko, L.** (Kyiv). War and the new world order: variants of expected scenarios in the context of the complexity paradigm 2 56
- Bulatevych, M.** (Kyiv). Discursive and institutional standards of justice in the modern world-system..... 3 83
- Burova, O.** (Kyiv), **Hlomoza, D.** (Kyiv). A study of trust and satisfaction with local authorities in Ukraine. The impact of populism..... 2 101
- Dembitskyi, S.** (Kyiv), **Stepanenko, V.** (Kyiv), **Zlobina, O.** (Kyiv), **Golovakha, Ye.** (Kyiv), **Naidionova, L.** (Kyiv). Wartime psychological stressors: proliferation and effects among the Ukrainian population..... 4 5
- Denysevych, O.** (Warszawa). Religion as a strategy for Ukrainians to overcome difficulties at the beginning of the Russian invasion of Ukraine in 2022..... 4 85
- Foster, L.** (Kyiv), **Hetman, Y.** (Kyiv). Socio-political activism: transformational challenges in the context of war 2 5
- Golikov, A.** (Kharkiv), **Nolbat, S.** (Kharkiv). Space of perception of holidays by Ukrainians: towards the possibilities of conceptualization 3 149
- Gorbachyk, A.** (Kyiv), **Kostenko, Ya.** (Kyiv). Using paradata for imputation of missing values in sociological survey data: results of statistical modeling (Case of Croatia and Slovakia)..... 3 62
- Heyets, V.** (Kyiv). Economic socialization on the way to solidarity construction of reality..... 4 27
- Hnatiuk, V.** (Lviv). Continuous data-gathering system on migrants: a critical review..... 3 169
- Ivanenko, O.** (Kyiv). Digitization as a new reality under conditions of social instability 3 25
- Karakai, D.** (Kyiv), **Hatsko, V.** (Kyiv). Perspective(s) of R. Inglehart's theory of evolutionary modernization: analysis of change in religiosity in Ukraine during the war 1 93
- Karakai, D.** (Kyiv), **Moskotina, R.** (Kyiv). Religious involvement over time: Assessing measurement invariance of the Religious Involvement scale in Ukraine 4 96
- Khraban, T.** (Kyiv), **Khraban, M.** (Kyiv). Media coverage of the impact of the war on gender segregation in the Ukrainian labor market 2 85
- Kozhekina, L.** (Kyiv), **Samchuk, T.** (Kyiv), **Tsykalo, A.** (Kyiv). Features of Ukrainian cultural sphere adaptation to the conditions of the Russo-Ukrainian War (based on data of UCF survey)..... 3 103
- Lisovyi, N.** (Kyiv). Using scales and multidimensional analysis techniques to assess the pressures of sociocultural norms regulating masculinity on the psychosocial well-being of college male students (based on a sample from NaUKMA) 4 135
- Foreword.** To the best friend (*Kostenko, N., Kyiv*) 1 5
- Makeiev, S.** (Kyiv). Structural features of a society in a state of exception: K. Marx, C. Schmitt, G. Agamben..... 1 7

Maltseva, K. (Kyiv). Stress exposure, perceived stress severity, and their effects on health 1 187

Malyshe, L. (Kyiv). Inequality in different countries: dynamics of states and perception by the population over 20 years 1 63

Privalov, Y. (Kyiv), Vovk, A. (Lviv). Role of maternal imago transformation in psychotherapeutic process 3 139

Pryshva, R. (Kyiv). The questionnaire as a methodical form of studying revolutions: on the example of Pitirim Sorokin's theory 1 158

Rakhmanov, O. (Kyiv). The perception of Ukrainians about political life in the post-war period and the prospects for the spread of populism 2 25

Reznik, O. (Kyiv). Populist orientations of Ukrainians during a full-scale war 1 80

Reznik, V. (Kyiv). Research programs and the progress of theory in sociology: the post-positivist conception of J. Berger, M. Zelditch Jr. and D. Wagner 2 137

Shelukhin, V. (Kyiv). From manichaeism to politics: an ideological instrumentalization of Mykhailo Drahomanov's social anthropology by the Ukrainian leftists 3 47

Shelukhin, V. (Kyiv). Ukrainian Sociological Institute: Factional politics, research, and intelligence services in the development of Ukrainian sociology 1 110

Shevchenko, S. (Kyiv). Ukrainian war migrants in Poland: lives of the adolescents and their mothers 4 51

Simonchuk, O. (Kyiv). Social structure of Ukrainian society under the influence of full-scale war: conceptual and empirical research 1 26

Stegnii, O. (Kyiv). Environmental public opinion: methodological principles of research 2 111

Yenin, M. (Kyiv), Kukhta, M. (Kyiv), Prykhod'ko, T. (Saarbrücken). Social needs and problems of forced migrants from Ukraine on the way to social adaptation and integration in the host society (example of Germany) 3 117

Zlobina, O. (Kyiv). Resources of psychological resilience in combating the stressors of war 4 111

Zlobina, O. (Kyiv). Trends of changes of national-civic identity during the war: narrative analysis 3 5

ACADEMIC LIFE

Maksymenko, O. (Kyiv). "Ukrainian society and sociologists in front of the challenges of war and post-war development": a short report on the 17th International Sociological Readings in memory of Natalia Panina (1949–2006) and Yurii Yakovenko (1950–2022) 1 198

Ukrainian sociological thought in search of the ways of socio-economic development 2 178

DISCUSSIONS

The round-table discussion "Solidarity of Ukrainian society in the war and prospects for preservation the solidarity social potential" 4 165

SOCIOLOGICAL ESSAYS

Pylypenko, V. (Kyiv), Smakota, V. (Kyiv). Sociological forecasting: features of study and nowadays problems 2 163

Shulga, R. (Kyiv). Irony and self-irony as markers of cultural identity 3 183